

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

5/2013

Slovanské historické studie (38, 2013)

Slavonic Historical Studies

Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu

Balkánská politika Ruska a vstup Itálie do „Velké války“
(červenec 1914 – květen 1915)

Sověty a Vysoká Porta. Sovětská zahraniční politika a Osmanská říše
od brest-litevského míru po mudroské příměří

Rusko opět „slovanské“? České rusofilství a pozitivní obraz Sovětského svazu
v posledních letech první republiky

Etnicko-jazyková situace Aromunů v Makedonii. Kruševo: mládež jako indikátor
etnické identity a vztahu k jazyku

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

5/2013

Slovanské historické studie (38, 2013)

Slavonic Historical Studies

Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu

Balkánská politika Ruska a vstup Itálie do „Velké války“
(červenec 1914 – květen 1915)

Sověty a Vysoká Porta. Sovětská zahraniční politika a Osmanská říše
od brest-litevského míru po mudroské příměří

Rusko opět „slovanské“? České rusofilství a pozitivní obraz Sovětského svazu
v posledních letech první republiky

Etnicko-jazyková situace Aromunů v Makedonii. Kruševo: mládež jako indikátor
etnické identity a vztahu k jazyku

SLOVANSKÝ PŘEHLED / SLAVONIC REVIEW

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněk, Petr Kaleta, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Václav Veber (Pardubice); Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšinová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.
Časopis vychází pětkrát ročně / The journal is published five times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek
Tel.: +420 286 882 121/245; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

Mediaservis oznamuje zprovoznění nové služby pro předplatitele: „e-složenko“.

Nově lze hradit předplatné jejím prostřednictvím tak, že po vyžádání (do tištěných či elektronických objednávkových kuponů je třeba uvést jako způsob úhrady „e-složenko“) obdržíte na svou e-mailovou adresu e-složenko, která poslouží výhradně pro bezhotovostní úhradu předplatného.

OBSAH

Č l á n k y

Miloš Luković: Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu.....	387
Petr Prokš: Balkánská politika Ruska a vstup Itálie do „Velké války“ (červenec 1914 – květen 1915)	417
Petr Novák: Sověty a Vysoká Porta. Sovětská zahraniční politika a Osmanská říše od brest-litevského míru po mudroské příměří.....	455
Alexandr Brummer: Rusko opět „slovanské“? České rusofilství a pozitivní obraz Sovětského svazu v posledních letech první republiky.....	499
Leoš Šatava: Etnicko-jazyková situace Aromunů v Makedonii. Kruševo: mládež jako indikátor etnické identity a vztahu k jazyku.....	533

CONTENTS

A r t i c l e s

Miloš Luković: Katuns and Katun Organization of Medieval Vlachs in the Central and Western Balkan Regions.....	387
Petr Prokš: Russia's Balkan Policy and Italy's Entrance into the "Great War" (July 1914 – May 1915).....	417
Petr Novák: The Soviets and the Sublime Porte Soviet Foreign Policy and the Ottoman Empire from the Treaty of Brest-Litevsk until the Armistice of Mudros.....	455
Alexandr Brummer: Russia again "Slavic"? Czech Russophilia and Positive Images of the Soviet Union in the Last Years of the First Republic.....	499
Leoš Šatava: The Ethnolinguistic Situation of Aromanians in Macedonia. Kruševo: Youth as an Indicator of Ethnic Identity and Relationship to Language.....	533

СОДЕРЖАНИЕ

И с с л е д о в а н и я

Милош Лукович: Катун и катунская организация средневековых Влахов в центральных и западных областях Балкан.....	387
Петр Прокш: Балканская политика России и вступление Италии в «Великую войну» (июль 1914 – май 1915)	417
Петр Новак: Советы и Высокая Porta. Советская внешняя политика и Османская империя с Брест-Литовского мирного договора по Мудросское перемирие.....	455
Александр Бруммер: Россия опять «славянская»? Чешское русофильство и положительный образ России в последние годы первой чехословацкой республики.....	499
Леош Шатава: Этническо-языковое положение Аромын в Македонии. Крушево: молодежь как указатель этнической идентичности и отношения к языку.....	533

Cena 100 Kč

Přehled autorů (The Overview of Authors)

Mgr. Alexandr BRUMMER, Ph.D.,
Brno, Česká republika
alexandr.brummer@gmail.com

Miloš LUKOVIĆ, Ph.D.,
Balkanološki institut SANU,
Knez Mihailova 35, 11000 Beograd, Srbija
milos.lukovic@bi.sanu.ac.rs
miloslukovic@gmail.com

PhDr. Petr NOVÁK, Ph.D.,
Institut mezinárodních studií FSV UK,
U kříže 8/661, 158 00 Praha 5 – Jinonice,
Česká republika
novakp.ber@post.cz

PhDr. Petr PROKŠ, CSc.,
Historický ústav AV ČR, v.v.i., Prosecká 76,
190 00 Praha 9, Česká republika
proks@hiu.cas.cz

prof. PhDr. Leoš ŠATAVA, CSc.,
Ústav etnologie FF UK, Praha;
Katedra etnologie a mimoeurópskych štúdií
FF UCM, Trnava
lsatava@tiscali.cz

Slovanský přehled, ročník devadesátý
devátý. Vydává Historický ústav AV ČR,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9.
Tel.: 286 882 121/245

Distribuci pro předplatitele provádí
v zastoupení vydavatele Česká pošta, s.p.,
Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.
Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné
lince zpracovatele 800 300 302; na webu
zpracovatele www.periodik.cz; písemně na
adrese Postservis, oddělení předplatného,
Poděbradská 39, 190 00 Praha 9;
e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

Cena výtisku 100 Kč.
Výrobu zajišťuje nakladatelství
Aleš Skřivan ml., Praha 9-Letňany

Objednávky přijímá též:
Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)
Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)
Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo
v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9,
tel. 286 882 121, l. 230
e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

© Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2013

Úvodem

Již čtvrtým rokem je vyhrazeno páté číslo časopisu *Slovanský přehled* původním analyticko-syntetickým studiím většího rozsahu. Tímto zaměřením navazuje páté číslo na tradici někdejšího samostatně vydávaného periodika *Slovanské historické studie*.

Předložený svazek *Slovanského přehledu* tvoří již tradičně pět původních statí. Studie srbského balkanologa Miloše Lukoviće *Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu* je postavená na precizní znalosti rozsáhlé odborné literatury. Zabývá se problematikou vzniku a postupných vývojových transformací katunu, tj. specifické organizační jednotky balkánských pastevců – Vlachů v období středověku a osmanské éry.

Stat' Petra Prokše *Balkánská politika Ruska a vstup Itálie do „Velké války“ (červenec 1914 – květen 1915)* poukazuje na mimořádný význam oblasti Balkánu pro Itálii na počátku první světové války. Autor detailním, až minuciózním popisem italské politiky vůči Trojspolku a Dohodě vysvětluje italské hry „balkánskou kartou“ předtím, než se Řím odhodlal vstoupit do světového konfliktu.

Pojednání Petra Nováka *Sověty a Vysoká Porta. Sovětská zahraniční politika a Osmanská říše od brest-litevského míru po mudroské příměří* je významným příspěvkem do diskuse o problematice ruské a sovětské zahraniční politiky v prvním období po vzniku sovětského státu. Snaží se charakterizovat roli sovětské diplomacie vůči skomírající Osmanské říši v širším kontextu sovětské politiky vůči zemím tzv. Čtyřspolku. Prokazuje, že klíčovou snahou ze sovětské strany bylo úsilí o zastavení osmanské expanze do Zakavkazska.

Práce Alexandra Brummera *Rusko opět „slovanské“? České rusofilství a pozitivní obraz Sovětského svazu v posledních letech první republiky* dokládá, že české rusofilství sehrávalo podstatnou úlohu jak při formulování identity Československé republiky, tak v procesu jejího prohlubování ve 30. letech 20. století. Cenná je zvolená metoda zpracování, v níž jde autor „ad fontés“ s akcentem na dobovou literaturu.

V závěrečném pojednání s názvem *Etnicko-jazyková situace Aromunů v Makedonii. Kruševo: mládež jako indikátor etnické identity a vztahu k jazyku* se Leoš Šatava pokouší ze sociologicko-historického pohledu posoudit stupeň etnického vědomí u zbytků aromunské populace na území Republiky Makedonie. Jako podkladový materiál pro vyhodnocení situace užívá formu dotazníkové ankety, kterou realizoval mezi studenty na školách v makedonském Kruševu, kde se dodnes vyučuje aromunština jako svébytný jazyk.

Redakce

Introduction

Already for the fourth consecutive year we are dedicating the fifth issue of the journal *Slavic Review* to the publication of original analytical-synthetic studies with a more expansive format. By doing this, the fifth issues connect the *Slavic Review* with a tradition inherited from the *Slavic Historical Studies*, which was at one time an independent periodical.

The volume of *Slavic Review* here presented is comprised of what has become the traditional set of five original papers. The study by the Serbian Balkan Studies scholar Miloš Luković *Katuns and Katun Organization of Medieval Vlachs in the Central and Western Balkan Regions* is built upon the foundations of the author's detailed knowledge of the extensive scholarly literature on this topic. Luković engages with the subject of the origin and gradual evolutionary transformation of the katun; i.e., a particular organizational unit of the Vlachs, a group of Balkan pastoralists, in the period of the Middle Ages and the Ottoman era.

Petr Prokeš' essay, *Russia's Balkan Policy and Italy's Entrance into the "Great War" (July 1914 – May 1915)*, discusses the extraordinary importance of the Balkan region for Italy at the beginning of the First World War. In his minutely-detailed, painstaking description of Italian policies vis-à-vis the Central Powers and the Triple Entente, the author explains how the Italians played the "Balkan card" before Rome resolved to enter the global conflict.

An essay by Petr Novák, *The Soviets and the Sublime Porte: Soviet Foreign Policy and the Ottoman Empire from the Treaty of Brest-Litevsk until the Armistice of Mudros*, is a significant contribution to the discussion on Russian and Soviet foreign policy in the early period after the establishment of the Soviet state. He endeavors to characterize the role of Soviet diplomacy toward the moribund Ottoman Empire within the broader context of Soviet policy toward the lands of the so-called Central Powers. He establishes that the Soviets' most important struggle was their attempt to halt Ottoman expansion into Transcaucasia.

The work by Alexandr Brummer, *Russia again "Slavic"? Czech Russophilia and Positive Images of the Soviet Union in the Last Years of the First Republic* demonstrates how Czech Russophilia played a significant role both in the formulation of the identity of the Czechoslovak Republic and also in the process of its deepening in the 1930s. The author's selected methodology, which utilizes *ad fontes* resources with an emphasis on period literature, adds particular value to this work.

In the concluding essay that bears the title *The Ethnolinguistic Situation of Aromanians in Macedonian Kruševo: Youth as an Indicator of Ethnic Identity and Relationship to Language*, Leoš Šatava attempts to assess, from a socio-historical point of view, the degree of ethnic consciousness among the remaining Aromanian population in the territory of the Republic of Macedonia. He bases his analyses upon his own source material which took the form of a survey questionnaire that was distributed to students at schools in the Macedonian city of Kruševo, where Aromanian is still taught today as an independent language.

Editors

Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu¹

Miloš Luković

Katuns and Katun Organization of Medieval Vlachs in the Central and Western Balkan Regions

This work focuses on one of the aspects of problems relating to study of the medieval Vlachs in the Central and Western regions of the Balkans – the “katun” and katun organization. The medieval Vlachs’ katun had long remained an ill-defined concept for scholars, much like the organization of medieval Vlachs as a typical pastoral population. Eventually they arrived at the judgment that this is indeed one of the central problems in Balkan studies, in whose solution lies the key to shedding light upon myriad other scholarly problems. This work provides an outline of the development of findings about katuns and the katun organization of the medieval Vlachs in the Central and Western regions of the Balkans before and after the Second World War. On the basis of the works of the eminent authors cited here, then the appropriate conclusions are drawn.

Key words: Medieval Vlachs, Central and Western Balkan regions, katun, katun organization, findings

Úvod

Informací o středověkých Vlaších na Balkáně² přibývalo velice pozvolna, souběžně s tím, jak se vyvíjela historiografie v mladých balkánských státech v průběhu

¹ Tato práce vznikla v rámci projektu *Narodna kultura Srba između Istoka i Zapada* (2011–2014) Balkanologického ústavu Srbské akademie věd a umění v Bělehradě, který financuje Ministerstvo osvěty a vědy Republiky Srbsko.

² Přehled starší literatury o Vlaších srov. Karel KADLEC, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled teorií o vzniku rumunského národa*, Praha 1916; Silviu DRAGOMIR, *Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice in Evul mediu*, București 1959. Z novějších syntetických prací o Vlaších srov. Zef MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2003; Jaroslav ŠTIKA, *Valaši a Valaško. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také karpatských salašů*, Rožnov pod Radhoštěm 2007; Helena BOČKOVÁ, *Vlaši na Balkánském poloostrově*, Jiří LANGER, *Valaši v Karpatech*, in: Jiří Langer – Helena Bočková (eds.), *Obydli v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu*, Ostrava 2010, s. 681–689, 690–697, 788–802; Ema MILJKOVIĆ, *Vlasi u domaćoj istoriografiji (1960–2010)*, Braničevski glasnik 7, 2010, s. 5–22. Nejobsáhlejší bibliografie o Vlaších ve všech historických epochách a v nejrůznějších oblastech jihovýchodní Evropy (více než 500 bibliografických jednotek) existuje na internetových stránkách www.vlachs.ro. Byla shro-

19. a začátkem 20. století, ale i v habsburské monarchii, která tehdy zahrnovala významnou část Balkánského poloostrova. Během 19. století byly v různých evropských vědeckých centrech publikovány spisy byzantských autorů (Ioannes Skylitzes, Kekaumenos, Anna Komnénéa, Niketas Choniates a další), které rovněž přinášely zprávy o Vlaších.³

Paralelně se shromažďováním informací o středověcích Vlaších⁴ se rozvíjelo i bádání o problematice balkánských pastevců novější doby⁵ a o různých patriarchálních („kmenových“) zónách Balkánu, na němž se podíleli geografové, etnologové a antropologové.⁶ Podrobně byly prozkoumány také charakteristiky velkých přírodních oblastí na Balkáně, které bezprostředně ovlivnily celkový způsob života balkánských pastevců.⁷ Všechny tyto výzkumy ukázaly, že určitý typ pastevectví vyžaduje i určitou organizaci a formu práce, které měly v jednotlivých oblastech Balkánu v průběhu 19. a v první polovině 20. století, v době, kdy probíhaly etnologické a historické výzkumy různé podoby. Objevily se i komparativní studie o vlašské pro-

mážděna v rámci výzkumného projektu Katedry rumunských dějin a dějin jihovýchodní Evropy Historické fakulty Univerzity v Bukurešti.

³ Srov. Georgije OSTROGORSKI – Franjo BAREŠIĆ (eds.), *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd 1966, sv. III, s. 75–756, 149, 192, 200, 206–207, 213–217, sv. IV, s. 154–156, 158–159, 161–162, 171, 221.

⁴ Přese všechny obsáhlé výzkumy, které se v současnosti realizují, stále neexistuje ucelená a koherentní představa o počtu, kolébce a vzájemném přibuzenství obyvatel, kteří byli ve středověku na Balkánském poloostrově nazývaní Vlach/Vlaši. I přesto se někteří badatelé domnívají, že v minulých staletích existoval pouze jeden vlašský národ (jedno etnikum), který má více názvů; srov. Zef MIRDITA, *Vlasi, polinomičan narod*, Povijesni prilozi 33, Zagreb 2007, s. 249–269. Na druhé straně je většina badatelů (počínaje Konstantinem Jirečkem) toho názoru, že se jménem Vlaši ve středověku míní zbytek starého balkánského romanizovaného obyvatelstva, jehož primární profesí bylo pastevectví; toto obyvatelstvo se postupně, dříve nebo později, „rozplynulo v byzantském řeckém obyvatelstvu“ nebo „splynulo se slovanským prostředím“ a takto se účastnilo geneze všech balkánských národů, zároveň však ztratilo vlastní identitu. Jednalo se o proces, který trval staletí a místy ještě stále neskončil. Jméno Vlach se tedy v mnoha oblastech Balkánu stalo označením sociální kategorie (socium) pastevců. Dodnes se však udrželo i jako označení pro menší zbytky romanizovaného obyvatelstva na Balkáně (Vlaši východního Srbska, Meglenovlaši, Aromuni apod.); srov. Sima ĆIRKOVIĆ, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, s. 171–184.

⁵ Srov. Sir Henry HOLLAND, *Travels in Albania*, London 1819; François POUQUEVILLE, *Voyage de la Grèce*, Paris 1824; Emile PICOT, *Les Roumains de la Macédoine*, Paris 1875; Gustav WEIGAND, *Die Aromunen. I–II*, Leipzig 1894–1895 (= Gustav VAJGAND, *Aromuni. I–II*, Beograd 1995); Konstantin JIREČEK, *Cesty po Bulharsku*, Praha 1888; Jovan CVIJIC, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije. I–III*, Beograd 1906–1911.

⁶ Srov. Jovan CVIJIC, *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva*, Srpski etnografski zbornik (série Naselja srpskih zemalja. Rasprave i građa) IV, Beograd 1902, I–CCXXXVI; Borisav ČELIKOVIĆ, *Bibliografija Srpskog etnografskog zbornika*, in: Borisav Čeliković (ed.), *Naselja srpskih zemalja. Naselja, poreklo stanovništva, običaji*, Beograd 2011, s. 775–796.

⁷ Srov. Jovan CVIJIC, *La Péninsule balkanique*, Paris 1918; Jovan CVIJIC, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922 (= Jovan CVIJIC, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1966).

blematicke v oblasti Karpat a Balkánu a tyto studie otevřely cestu novým poznatkům a závěrům.⁸

Podle historických pramenů 12.–15. století, týkajících se centrálních a západních oblastí Balkánu (publikovány byly převážně před první světovou válkou), žili Vlaši na širokém území od řeky Strumy, Vardaru a Thesálie na východě, po Liku, Kravau, Kvarnerské ostrovy a poloostrov Istrie na západě. Vlaši jsou v těchto pramenech zmiňováni zejména jako pastevcí (chovatelé drobného rohatého dobytka, především ovcí, méně pak koz), ale i jako karavanní přepravci soli a jiného zboží, jako vojáci, pomocní ozbrojenci, drobní feudálové, rolníci, obchodníci, kolonisté, vyznavači křesťanského, ale později i muslimského náboženství atd. Balkánští Vlaši totiž, bez ohledu na geografickou odlehlost svých sídel a na specifický způsob života, nemohli ve středověku zůstat vně feudálního zřízení. Proto se zmínky o Vlaších vyskytují v pramenech středověkého srbského, bosenského, uhersko-chorvatského státu, ale také Dubrovnické a Benátské republiky a Byzance. Přitom je ale nutné mít na zřeteli, že balkánské křesťanské státy neměly stejný vývoj, ani identický typ feudalismu.⁹ Přispívaly tomu i časté změny státních hranic, kvůli kterým vlašské skupiny poměrně často měnily feudální prostředí, v němž žily, zejména v souvislostech velkých politických změn a válečných konfliktů, které je nutily k větším migracím. Největší změny vyvolala expanze Osmanů na Balkán, což přineslo i zásadní inovace v organizaci feudální společnosti, zejména v podobě sipáhijsko-timárského systému.¹⁰ Osmanská tažení způsobila velké migrace obyvatel na Balkáně a v sousedních oblastech a ovlivnila také vlašské migrace. Zároveň se ale osmanská říše snažila o to, aby Vlasy jakožto pastevecké obyvatelstvo integrovala do svého systému.

Historické prameny vztahující se k středověku a k ranému osmanskému období na Balkáně ukazují, že vlašské pastevecké obyvatelstvo mělo všude svou specifickou organizaci. V těchto pramenech se často zmiňují „katuny“ Vlchů (v některých dokumentech také katuny Arbanasů, tedy Albánců). Katun byl všude znakem pastevectví, primárního zdroje obživy středověkých Vlchů, ze kterého vyplývala všechna jejich další zaměstnání. Katun a celá organizace založená na katunu vyjadřovaly specifický status Vlchů jako vrstvy závislého obyvatelstva v rámci feudální společnosti. Proto katun středověkých Vlchů na Balkáně stále více přitahoval pozornost badatelů, ale i přesto dlouho zůstal ne zcela vyjasněným pojmem. Od první zmínky o Vlaších

⁸ Srov. K. KADLEC, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*.

⁹ Literatura o středověkých balkánských státech je velice obsáhlá, pro naše téma jsou zásadní následující publikace: Georgije OSTROGORSKI, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959; Skender RIZAJ, *Političko-upravni sistem na Kosovu i Metohiji od XV do XVII veka*, Albanološka istraživanja 2, Priština 1965; Aleksandar STOJANOVSKI, *Administrativno teritorijalnata podelba na Makedonija pod osmanskata vlast do krajot na XVII vek*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija 2, Skopje 1973, s. 129–145; Halil INALDŽIK, *Osmansko carstvo. Klasično doba*, Beograd 1974; Nada KLAJČ, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976; Vinko FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808. Prvi dio. Od osnutka do 1526*, Zagreb 1980; Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, Drugo Sarajevo 1982²; Pavo ANDELIĆ, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982; Siniša MIŠIĆ, *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd 1996; Miloš BLAGOJEVIĆ – Dejan MEDAKOVIĆ, *Istorija srpske državnosti. I. Od nastanka prvih država do početka srpske nacionalne revolucije*, Beograd 2001.

¹⁰ Srov. Nedim FILIPOVIĆ, *Pogled na osmanski feudalizam*, Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine, god. IV, Sarajevo 1952, s. 102–113.

ve druhé polovině 10. století¹¹ do stabilizace osmanské říše na západě Balkánu koncem 16. století uplynulo více jak šest století. Je jasné, že se během takto dlouhého období na celém území Balkánu odehrály složité procesy týkající se změn statusu sociální diferenciaci a etnické transformace Vlachů. V jednotlivých oblastech měli Vlaši množství lokálních specifik, které není jednoduché úhrnně sledovat.

Z toho důvodu jsme jako územní rámec našeho pozorování zvolili jenom centrální a západní oblast Balkánu.¹² V těchto oblastech se formovaly jihoslovanské středověké státy srbský, chorvatský, bosenský a dubrovnický, které měly přes určité rozdíly ve svém feudálním uspořádání hodně společných rysů, zejména v oblasti našeho zájmu, tedy co se týče statusu, způsobu obživy a společenské role Vlachů. Navíc již poměrně dávno badatelé shledali, že mnohem více historických pramenů křesťanské proveniencí o Vlaších pochází ze západní části Balkánu než z jeho východních oblastí, ani tak jich ovšem není mnoho.¹³ Vývoj poznatků o katunu a katunské organizaci středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu můžeme rozdělit do dvou období – období před a období po druhé světové válce. V tomto příspěvku podáme nástin vývoje těchto poznatků, a z toho pak vyvodíme určité závěry.

Poznatky o katunu a katunské organizaci středověkých Vlachů do druhé světové války

Kratší práce mladého Konstantina Jirečka (1854–1918) *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa* (Vlaši a Maurovlaši v dubrovnických pramenech) z roku 1879¹⁴ ukázala, že do té doby neprobádaný dubrovnický archiv skýtá velké bohatství materiálu o středověkých Vlaších, přestože Jireček pracoval

¹¹ První zmínka o Vlaších v historických pramenech pochází z roku 976 a uvádí ji byzantský spisovatel Ioannes Skylitzes. O Vlaších se zmiňuje jako o „cestovatelích“, neboli karavanních dopravcích zboží na území dnešního severozápadního Řecka u hranic s Albánií a Republikou Makedonií. Byzantský spisovatel Kakeumenos v souvislosti s povstáním Vlachů a Slovanů v Thesálii v roce 1066 podává nejstarší zprávu o sezonních migracích Vlachů pastevců mezi teplou thesálskou kotlinou a „vysokými a chladnými místy v horách Bulharska“ (jednalo se tehdy o byzantské thema s centrem ve Skopji – pozn. M. L.); srov.: G. OSTROGORSKI – F. BAREŠIĆ (eds.), *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom III, s. 70–79, 213–216.

¹² Hranice a přírodní oblasti Balkánského poloostrova zevrubně definoval geograf a antropolog Jovan Cvijić (1865–1928). Tento badatel se mj. domníval, že Balkánský poloostrov lze rozdělit do několika velkých přírodních oblastí podle jeho morfologických, etnografických a historických charakteristik. Vymezil tak jako zvláštní celek egejský region a další tři oblasti, tvořící tzv. kontinentální blok: východní oblast (kterou tvoří Dolnodunajská deska a Marická pánev), centrální (neboli Moravsko-vardarskou) oblast a západobalkánskou oblast pindsko-dinarskou; srov. Jovan CVIJIC, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1966, s. 6, 37–87. V tomto příspěvku vycházíme z Cvijićova rozdělení Balkánského poloostrova na velké přírodní oblasti, ale i ze staršího stanoviska, že severozápadní hranice Balkánského poloostrova vede od Sávy údolím řeky Kupy a dále k Jaderskému moři u města Rijeka. V těchto hranicích budeme také chápat centrální a západní oblasti Balkánu.

¹³ Petar SKOK, *Iz rumunske literature o balkanskim Vlasima*. III–IV, Glasnik Skopskog Naučnog Društva, knj. II, 3–4, Skopje 1928, s. 300–301.

¹⁴ Constantin JIREČEK, *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa*, Prag 1879 (= Konstantin JIREČEK, *Vlasi i Mavrovlati u dubrovačkim spomenicima*, in: Mihailo Dinić (ed.), *Zbornik Konstantina Jirečka*. I, Beograd 1959, s. 191–204).

i s darovacími listinami některých středověkých srbských klášterů. Jireček se při psaní této práce opíral i o historické prameny, které publikovali významní badatelé té doby – Pavel Šafařík, Alexandru Hâjdeu, Đura Daničić, Franc Miklošič, Medo Pucić, Ivan Črnčić, Franjo Rački, Šime Ljubić, Vatroslav Jagić a další. Jirečkova práce byla v mnoha ohledech průkopnická. V rámci jednotlivých kapitol pojednal o následujících otázkách: 1) o regionálních sídlech i typech vlašských osad; 2) o pasteveckém (nomádkém) způsobu života Vlachů; 3) o Vlaších jako karavanních obchodnících; 4) o Maurovlaších v dubrovnických a benátských dokumentech; 5) o Vlaších zadunajského Valašska. Takto Jireček otevřel všechny důležité otázky, týkající se středověkých Vlachů, přestože se dubrovnický materiál vztahoval pouze na Vlasy v jaderské oblasti. Jireček mimoto obsahem a strukturou své práce jistým způsobem naznačil budoucí zájmy badatelů, zabývajících se problematikou středověkých Vlachů. Jedni se budou zajímat o vlašský pastevecký život, druzí o jejich úlohu v karavanním obchodě, třetí o jejich sociální status a roli v širším politickém dění, čtvrtí o proces jejich asimilace atd.

K. Jireček ve své práci poukázal na rozdílné dobové významy termínu „Vlach“. Hovořil tak o „rumunských (ve skutečnosti romanizovaných – pozn. M. L.) středověkých pastevcích na Balkánském poloostrově“, kteří byli „postupně slavizováni“, čímž etnonym Vlach přestalo „označovat příslušnost národnostní a získalo význam „pastevec“. Zdůraznil přitom, že Vlaši „měli ve zvyku měnit svá sídla, zejména v neklidných časech, neboť i tak byli zvyklí vést se svými stády nomádký způsob života, při kterém střídavě navštěvovali letní a zimní pastviny“. Jireček dále uvedl, že Vlaši byli „rozdělení do rodů, žili na vesnicích nebo ve skupinách salaší“ a že se „tyto vesnice nazývaly „katuny“,“¹⁵ s tím, že se „jména katunů vyskytovala především v množném čísle, neboť byla zároveň i jmény rodovými“. Jireček věnoval pozornost i dalšímu významnému zaměstnání Vlachů, a sice provozování karavanní dopravy (pomocí koní a mezků) „mezi Dubrovníkem a vnitrozemím ve službách dubrovnických, srbských a bosenských obchodníků, a někdy také na vlastní pěst“. Na základě dubrovnických soudních protokolů Jireček identifikoval Vlasy ve třech srbských klášterech poměrně vzdálených od Dubrovníku (Morača, Mileševa, Studenica) a na základě smlouvy Dubrovničanů se srbským carem Urošem o obchodování se solí z roku 1357 určil, ve kterých oblastech tehdejšího srbského státu se nalézala vlašská sídla. Zmínil tak Dračevicu, Konavle, Trebinje, Vrm, Rudine a Hum. V této smlouvě byl obsažen i další důležitý údaj, a sice, že Vlaši uvedených oblastí tvořili čtvrtinu všech Vlachů v tehdejší srbské carství. Na základě pramenů, které publikovali M. Pucić a F. Miklošič, se Jireček zmínil i o sídlech Vlachů v sousedních oblastech srbského státu v polovině 14. století: Banjani, Nikšići, Riđani, Vrsinje. Jedná se o oblasti v širším okolí Dubrovníku, které později připadly bosenskému státu a na jejichž místě později vznikla Hercegovina.

¹⁵ K. JIREČEK, *Vlasi i Mavrovlas i u dubrovačkim spomenicima*, s. 196. U názvu „katun“ Jireček odkazuje na význam „regio pastoria“, který uvádí Đ. Daničić (srov. Đura DANIČIĆ, *Rječnik iz književnih starina srpskih*. Dio prvi, Beograd 1862, heslo катунъ).

Ve svém klíčovém díle *Geschichte der Serben I–II* (Gotha 1911–1918) poskytl Jireček širší a diferencovanější obraz Vlachů uvnitř srbského středověkého státu.¹⁶ Pro pojednání o pastevecké činnosti středověkých Vlachů používal též výsledky nových bádání o recentním pasteveckém životě na Balkáně Gustava Weiganda, Stojana Novakoviće, Jovana Cvijiće, Jovana Erdeljanoviće ad. Také samotný Jireček získal bezprostřední vhled do této problematiky díky svým cestám po Bulharsku.¹⁷ Při analýze celkového postavení závislého obyvatelstva ve středověkém srbském státě Jireček vyvodil závěr, že postavení Vlachů jakožto pastevců bylo mnohem svobodnější než postavení rolníků, kteří byli „stále více a více připoutáváni k půdě“. Konstatoval, že Vlaši ve středověku měli svá sídla po území celého srbského státu, a že žili i v jiných oblastech Balkánského poloostrova – v Rodopech, v horském masivu Balkánu (Staré planiny), v Makedonii, Epiru, Thesálii (které byla nazývána také „Velká Vlachie“), v Bosně a Hercegovině a v přímořských horách Chorvatska („zejména od řeky Cetiny po oblast Liky a Krbavy“). Jireček zdůraznil, že pastevecký život Vlachů byl spojen se střídavým přechodem z letních pastvin („letišta“) na pastviny zimní („zimišta“, latinsky hiberna) a upozornil na významné klimatické rozdíly, které panovaly ve středověkém srbském státě mezi pastvinami umístěnými vysoko v horách a mezi zimními pastvišti v teplém přímoří, která se táhla od města Lješ (v dnešní Albánii) k řece Neretvě. Jireček přitom konstatoval, že Vlaši jsou často zmiňováni ve „starosrbských a dubrovnických pramenech 13.–14. století“, ale že ve starších klášterních listinách se nazývají „pouze podle jména pohlavárů a svých vlastních jmen bez bližšího označení vesnice“, s tím, že „stále častější označování sídelních míst přišlo pravděpodobně se stále více usedlým způsobem života“. Dodává také, že se „pastevecká vesnice od 13. století nazývá katun“, což mělo podle vojenské terminologie Byzantinců znamenat tábor. Na jiném místě Jireček upřesňuje, že „vlašské sídlo neboli katun, pastevecká vesnice, mělo jinou organizaci než rolnická vesnice“.

Přestože Jireček tušil, že je katun specifická „vesnice“, v níž „žijí Vlaši rozdělení do rodů“, nedospěl k tomu, aby v katunu rozpoznal „něco víc než jen vesnici“. Na základě dubrovnického materiálu však napsal komentář, který se stal velice důležitým pro pozdější chápání středověkého katunu, a totiž, že „dnešní kmeny se vyvinuly z pasteveckých vesnic nebo katunů. Dubrovničané považovali zprvu Zupce, Maševece, Banjane, Drobnjaky aj. za katuny, brzy však zaznamenali, že každý kmen zahrnoval několik katunů“.

K. Jireček, odvolávaje se na údaje z listin vydaných srbskými kláštery a na práci Selo Stojana Novakoviće, uvádí, že vlašská osada v srbském státě (pastevecká vesnice) měla představeného (stařešinu), který měl soudní pravomoc. Jeho hodnost byla nazývána různě: starší název byl „sudija“ (soudce) a mladší pak „knez“. Termín „knez“ Dubrovničané překládali slovem „comes“ („comes catuni“). Tento název byl ve 14. století na jihovýchodě zaměněn slovem „primićur“, které bylo do slovanských jazyků převzato z řečtiny, bylo však latinského původu (odvozeno z „primus in cera“), zatímco na západě byl obvyklejší název „katunar“. Tento pojem, který byl známý také na chorvatském pobřeží, se od roku 1369 objevuje i v dubrovnických

¹⁶ Srov. Konstantin JIREČEK, *Istorija Srba. I–II.*, přel. Jovan Radonić, Beograd 1984³, díl I., s. 37, 86–87, 156, 216, 271, díl II., s. 33–35, 55, 65, 66, 96, 97, 106, 165, 179, 212.

¹⁷ Srov. TÝŽ, *Cesty po Bulharsku*.

dokumentech a je překládán jako „caput cathoni“ či „caporalis catoni“. Jireček ve funkcích takto pojmenovaných stařešinů nenacházel rozdíly a odkazoval na zákoník srbského cara Štěpána Dušana (z poloviny 14. století), který předáka pastevců (a stejně tak i rolníků) nazýval „čelníkem“ (odvozeno od substantiva „čelo“). Tento název byl známý také v Bosně a v dalmatských městech Split a Korčula, a zachoval se mezi aromunskými pastevci dodnes.¹⁸ Kromě toho Jireček hovořil i o sněmech (v srbských pramenech „zbor“) v jednotlivých „jihoslovanských“ župách a jejich částech (vesnicích), které řešily „pouze místní otázky“.¹⁹

Jirečkův současník a přítel Stojan Novaković (1842–1915), srbský právní historik, filolog a státník, publikoval v roce 1890 již citovanou studii *Selo*,²⁰ v níž se obšírně zabýval sídly závislého obyvatelstva – vesničanů (rolníků) a pastevců (Vlachů) – ve středověkém srbském státě. Novaković podrobně analyzoval listiny srbských klášterů od 12. do 14. století (Chilandaru na Svaté hoře athoské, Žiči u města Kraljevo, Studenici u Rašky, Banjské u Kosovské Mitrovice, Gračanici u Prištiny, Dečanů u Peče, kláštera Svatých archandělů u Prizrenu, kláštera svatého Nikity u Skopje, Treskavce u Prilepu, Lesnova u Kratova ad.). Na základě toho došel k závěru, že Vlaši „neměli skutečné osady, ale křižovali za pastvinami bez stálých tras, tak jako dnešní (tj. koncem 19. století – pozn. M. L.) Crnovunci (kočovní vlašští pastevci původem z oblasti pohoří Pindos, které takto nazývali v jihovýchodním Srbsku – pozn. M. L.) po Staré planině, a že byla známa pouze jejich státní příslušnost“. Dále zmiňuje, že „v migracích ze zimních pastvin na pastviny letní byly rozdíly pouze v tom, že se někteří pohybovali v hranicích jedné oblasti, zatímco jiní léto trávili na centrálních horách a zimy na vzdálenějších přímořských polích“. Na jiném místě pak uvádí, že existují dvě kategorie Vlachů: ti, kteří „putují z místa na místo“ a ti, kteří jsou „usedlí, kteří mají svá sídla“. V tomto rozdílu Novaković spatřuje „proces jejich postupného usazování, čímž na největší části území Balkánského poloostrova zcela zanikl nomádský pastevecký život, který byl do 11. století, a možná i později, zastoupen mnohem více, než o tom vypovídají jeho pozůstatky“. Ba co více, uvedl příklady z listin, že Vlaši, kteří měli vesnice, pole a louky, byli nuceni převzít i určité závazky, jimiž byli zatíženi rolníci ve vesnicích (kosení a jiné roboty).²¹ V srbských zemích

¹⁸ Srov. K. JIREČEK, *Istorija Srba. II*, s. 97. Jireček měl na zřeteli také práci J. BOGDANA, *Über die rumänischen Knesen*, Archiv für Slavische Philologie 25 (Berlin 1903), s. 522–543; 26 (Berlin 1904), s. 100–114. V souvislosti s tím, Jireček porovnává názvy v rumunských knížectvích, kde „byl ‚knez‘ nebo ‚jude‘, ‚judec‘ (judex), původně předák svobodné vesnické obce, později vesnický soudce na panské půdě, nakonec svobodný rolník“.

¹⁹ K. JIREČEK, *Istorija Srba. II*, s. 30.

²⁰ Srov. Stojan NOVAKOVIĆ, *Selo*, Beograd 1965³, s. 29–53, 183–193. Jireček tuto knihu hodnotil velice kladně a těžil z ní při psaní své práce *Geschichte der Serben*; srov. K. JIREČEK, *Istorija Srba. II*, s. 271.

²¹ Kromě toho se Novaković domníval, že se státní moc snažila co nejvíce připoutat pastevce k půdě a tímto způsobem omezit jejich „věčné stěhování“. V tomto smyslu interpretoval také ustanovení listiny Dečanského kláštera o tom, aby (orig.): „Srbin da se ne ženi u Vlasjeh, ako li se oženi da ju vede u mjerop’he“. Význam měl být následující: „Rolník, ať si nebere za manželku dceru neusedlých pastevců, pokud by si ji však vzal, ať je rolníkovi znemožněno odejít za ženou k pastevcům, naopak žena se musí usadit do vesnice rolnické“. Proto tvrdil, že názor, který zastávali mnozí včetně samotného Miklošiče, a sice, že se nařízení týkalo „srbské a rumunské národnosti“ (tj.

ovšem podle Novakoviće žili „neusedlí Vlaši“, a jako důkaz tohoto tvrzení cituje ustanovení Zákoníku cara Štěpána Dušana (čl. 82), které nařizuje, že do vesnice, v níž momentálně „přebývá“ (během své pastevecké migrace se svými stády – pozn. M. L.) Vlach nebo Arbanas, nemůže „přebývat jiný, který by přišel po něm“ (a pokud by tak chtěl učinit násilím, byl by povinen zaplatit odpovídající pokutu). Toto ustanovení Zákoníku v zásadě upravovalo sezonní stěhování pasteveckých Vlachů a Arbanasů a zároveň chránilo jak migrační cesty, tak pastviny stálých vesnic před jejich úplným zničením tisícíhlavými putujícími stády. Takovýto režim života vlašských pastevců ve středověku Novaković nacházel na širším území – v Bosně, Humu, Neretvě, Zetě.

Přes uvedené rozdíly v životě Vlachů se Novaković domnívá, že v srbských listinách „katun neznamena nič jiného než pasteveckou vesnici, tak jak ji popsal Jireček ve výkladu o dnešních (tj. ve druhé polovině 19. století – pozn. M. L.) Vlaších na Staré planině“. Přitom Novaković přejímá Jirečkův názor, že Vlaši „ve vesnicích žili rozdělení do rodů“ a odhaduje, že „rozdíl mezi vesnicí a katunem je pouze ve tvaru a ve větší nebo menší „upravenosti a kultivovanosti osad a jejich obyvatel“. Přináší také statistiku, podle které v jednom katunu žilo 32 až 87 rodin. Novaković taktéž poukazuje na ustanovení Zákoníku cara Štěpána Dušana, ve kterých jsou představení vesnic a katunů označováni jako „knez“, „premićur“, „predstajnik“ a „čelnik“, přičemž zdůrazňuje, že z některých listin vyplývá, že představenými katunů jsou v podstatě pouze „knez“ a „premićur“. Novaković se však neodvážil vymezit jejich povinnosti, neboť by se, dle jeho názoru, jednalo o pouhou „domněnku“ vzhledem k tomu, že tehdy dostupné historické prameny na to neposkytovaly odpověď.²²

Na základě listin kláštera Banjska u Kosovské Mitrovice a Dečanů u Peče z první poloviny 13. století, v nichž se hovoří o různých povinnostech Vlachů usazených na klášterní půdě (mj. o dopravě soli ze solivaru Svatý Srđ u ústí řeky Bojany do Jaderského moře), pak Novaković dospěl k závěru, že činnost Vlachů byla mnohem širší a různorodější než „jen práce s ovci a občas i s koňmi“ (jak vyplývá „z Jirečkových poznámek“).

Listinné i kronikářské prameny pro chorvatské dějiny středověku, které během druhé poloviny 19. a začátkem 20. století publikovali (nejčastěji v ediční péči Jihoslovanské akademie věd a umění v Záhřebu) Ivan Kukuljević Sakcinski, Šime Ljubić, Franjo Rački, Radoslav Lopašić, Đuro Šurmin, Vjekoslav Klaić, Tadija Smičiklas, Ferdo Šišić, Ivan Miletić, Vladimir Mažuranić ad., přinesly poznatky o Vlaších ze 14. a 15. století ve vícero chorvatských oblastech – kolem řeky Zrmanji, kolem Zadaru, Šibeniku, Trogiru, Klisu, Kninu, v pohoří Dinara, kolem řeky Cetiny, v přímořské župě Poljica, v Lince, Krbavě a Vinodolu, v pohoří Velebit, v přímořském podhůří Velebitu, na ostrově Krk, v Istrii, kolem Terstu ad.²³ Privilegia Vlachů byla udělena královskými (a vzhledem k tomu, že zástupcem krále byl v chorvatských zemích bán, tedy banskými) nebo šlechtickými výnosy podle toho, zda se Vlaši nacházeli na králov-

že šlo o „etnickou segregaci“ – jak by to bylo dnes kvalifikováno), je neudržitelný. Srov. S. NOVAKOVIĆ, *Selo*, s. 40, 189.

²² TÝŽ, *Selo*, s. 83–84.

²³ Srov. Nada KLAJIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, s. 229–235, 253–254, 278–281, 302–303, 330–338; Z. MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, s. 267–336, 409–496.

ské nebo šlechtické půdě, popř. byl jejich status regulován jiným způsobem (zejména v souvislosti s používáním pastvin na horách Velebitu či Dinjary aj., nebo byli-li Vlaši vrchností usazováni (kolonizací) na určitém území (Dalmatské Záhoří, ostrovy Krk a Pag). Proto jsou v chorvatské, ale také v maďarské historiografii označováni za „královské“ („bánské“) nebo „šlechtické Vlchy“. Tyto výnosy skýtají rovněž údaje o vlašské organizaci.

Z jedné listiny „královských Vlachů“ z roku 1433 (obdarování kostela Svatého Ivana v Lice) lze vyčíst, jaká byla organizace „všech dobrých Vlachů svaté koruny království uherského u Chorvatů“ (myšleno v chorvatských zemích – pozn. M. L.) – v čele byli „knezové vlašští, vojvoda a soudce vlašský“ a také „dva přísedící vlašské soudní stolice“. Vlaši z údolí řeky Cetiny získali privilegia na základě šlechtických výnosů ve 14. století (proto to byli „šlechtičtí Vlaši“ a vzhledem k tomu, že se jednalo vždy pouze o mocné rody, tedy spíše „magnátské Vlaši“), která jim potvrdil hrabě Hanž Frankopan listinou z roku 1436, známou jako „Zákon cetinských Vlachů“. Z této listiny je zřejmé, že existovaly dva druhy Vlachů s rozdílnými povinnostmi – ti, kteří „mají vesnice“ (tj. ti, kteří se usadili a zabývali se zemědělstvím), platí stanovené dávky, a ti, kteří „nemají vesnice“ (tj. ti, kteří se zabývají pastevectvím), slouží jako vojáci („na koních, se štítem a mečem, nebo s lukem a mečem“) pod velením vlašského vojvody. Vojvoda musel být Vlach, nikoliv Chorvat, „a nad ním nesměl být žádný další vojvoda Chorvat“. Kromě toho měli cetinští Vlaši také kneze, kterého jmenoval feudál, ovšem po domluvě s Vlchy. Knez a vojvoda se museli dohodnout. Kromě vojvody a kneze zmiňuje tato listina také katunary, vlašské předáky, kteří také projevovali věrnost feudálovi. Listina rovněž předpokládá, že „Chorvati nebudou držet Vlchy, s výjimkou jednoho „bravara“ – hlídače magnátských stád (jeho název je odvozen od slova „brav“ – kus drobného rohatého dobytka – ovcí a koz – pozn. M. L.).

Statut dalmatské župy Poljica (menší župa mezi ústím řeky Cetiny a Splitem) z roku 1444 potvrzoval existenci tří (vlašských) rodů („kmenů“), které byly administrativními, soudními i vojenskými jednotkami. Tyto kmeny se dále dělily na místní jednotky nazývané vesnice nebo katuny (bylo jich 12), v jejichž čele stáli katunari.²⁴ V čele celé „ušlechtilé župy poljičské“ stál knez (někdy se nazýval také velký knez), který soudil společně s „kmenovými soudci“ ve „stolici poljičské“ za pomoci prokurátorů, kteří v Poljicích vybírali daně. Zvláštní postavení pak měl vojvoda, jenž byl velitelem poljičského vojska.

Kanovník Franjo Rački, přední chorvatský historik druhé poloviny 19. století (1828–1894), ve svém výkladu o organizaci Vlachů v chorvatských zemích zdůrazňoval, že Vlaši „žili v kmenech a rodech ve vsích menších kotarů (kotarem je míněna menší správní oblast – pozn. M. L.), které se ve slovanských listinách nazývají „katounъ“, z románského „catone“ a které obvykle měly zvláštní jména odvozená z názvů rodů a kmenů jejich“, a že „katuny byly buď na královské, nebo na šlechtické půdě“.²⁵ Právní historik Vladimír Mažuranić (1845–1928), autor obsáhlého právně-lexikografického díla *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik* (které v redakci

²⁴ Poljičský statut tím, že ztotožňuje vesnice s katuny jako částmi širších celků (kmenů), v zásadě poukazuje na to, že vesnice vznikla z katunu.

²⁵ Z. MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, s. 286.

Jihoslovanské akademie věd a umění vycházelo na pokračování mezi lety 1908 a 1923),²⁶ definoval katun jako „místo, vesnici, tábor, skupinu obydlí, kde žijí naši pastevcí (Vlaši a Rumuni), kraj, kde přebývají“, ale zdůraznil, že „význam spíše míní zřízení vesnické opčiny (ve smyslu samosprávné vesnické instituce na vymezeném území – pozn. M. L.) ve starých chorvatských župách, např. v Poljicích“.²⁷ Katunar je podle Mažuraniće „praefectus cantonis, předák, náčelník katunu, vesnice, stejně jako je jinde vesník, soudce, župan, knez ve vesnici“. Taktéž uvádí, že podle splitského a korčulského statutu je „čelník“ také „název nadřízeného ‚bravarů‘, pastevců atd. v některých dalmatských městských komunách“.

Vzhledem k tomu, že během 14. století přešla některá území srbského státu v okolí Dubrovníku do svazku sílicího bosenského státu (Hum kolem roku 1330; Konavle, Rudine, durmitorská oblast, horní Podriní a dolní Polimlji roku 1373), v dubrovnických pramenech té doby se stále častěji vzpomínají Vlaši jako poddaní (homines) bosenského bána/krále a později i jednotlivých bosenských magnátů a dokonce i drobnější šlechty. Spis Dubrovničana Mavra Orbiniho *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni* (Pesaro 1601) přináší údaj, že bosenský bán Tvrtko získal v roce 1373 společně s částí území srbského státu také „100 vlašských katunů od kláštera Mileševa po dubrovnickou a kotorskou hranici“.²⁸

I Dubrovnická republika postupně získala část přímořských území, na nichž žili vlašští pastevcí – v roce 1333 srbský král Štěpán Dušan postoupil Dubrovniku poloostrov Pelješac (což potvrdil také bosenský bán Stjepan II. Kotromanić); v roce 1399 se Dubrovnik rozšířil na úkor bosenského státu (resp. oblastí, jež od něj odpadly) na tzv. Slanské přímoří (od Dubrovníku do Stonu, čímž bylo navázáno územní spojení města s Pelješacem) a v první polovině 15. století také na sousední župu Konavle. O přechodu zhruba 50 vlašských katunů pod svrchovanost Dubrovníku ve 14. století mluví také dubrovnické letopisy anonymního autora a Dubrovničana Nikoly Ranjiny, jež byly vydány v roce 1883.²⁹ V polovině 14. století byl na dubrovnickém území zaznamenán také příchod panonských Vlachů (tzv. Ugarců), kteří ovšem pravděpodobně zůstali podřízeni uherskému králi.³⁰ To vše mělo vliv na sezonní migrace vlašských pastevců především v oblasti Humu, probíhající na trasách ustálených humských cest. Tito pastevcí trávili zimy v uvedených přímořských oblastech a léta ve vysokých horách v okolí horního toku řek Neretvy a Driny a jejich přítoků. Vlaši se taktéž účastnili jako přepravci (tzv. ponosníci) karavanního obchodu Dubrovniku se Srbskem a s Bosnou, státy bohatými na olovo a stříbro, o čemž psal již v roce 1879 K. Jireček.³¹

²⁶ Srov. Vladimír MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. I–II*, Zagreb 1975 [přetisk].

²⁷ V. MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. I–II*, s. 291.

²⁸ Srov. Mavro ORBIN, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, s. 150–151.

²⁹ Speratus (= Natko) NODILO, *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina. Monumenta spectatum historiam Slavorum meridionalium XIV*, Zagreb 1883, s. 8–9, 180.

³⁰ József GELCICH – Lajos THÁLOCZY, *Ragusa és Magyarország oklevéltára*, Budapest 1887, s. 513.

³¹ Srov. Constantin Jos. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879 (= Konstantin JIREČEK, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, in: Mihailo Dinić (ed.), *Zbornik Konstantina Jirečka I*, Beograd 1879, s. 396).

V letech před první světovou válkou a během ní vycházely v sarajevském časopise *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* prameny osmanské provenience, na základě nichž Ćiro Truhelka jako první přišel s výkladem, že Osmané do svého zřízení převzali některé instituce vlašského obyvatelstva, které se předtím rozvinuly v rámci balkánských křesťanských států.³²

Po vydání Jirečkova díla *Istorija Srba* (1913/1914) se objevila nová interpretace termínu „katun“, s níž přišel rakouský albanolog Norbert Jokl.³³ Tento badatel vyvodil ze zkoumání morfologicko-slovotvorných modelů v albánštině závěr, že slovo „katund“, které dnes v albánském jazyce znamená „vesnici“, představuje prefixní složené slovo, sestávající z prefixu „ka“ a kmene „tund“, s tím, že slovo „tund“ původně označovalo pohyb, což odkazovalo na mobilitu středověkých pastevců, nikoliv na stálost jejich sídel.³⁴

Celou jednu kapitolu své obsáhlé práce *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských* (1916) věnoval Vlachům na Balkánském poloostrově také český právní historik Karel Kadlec (1865–1928), profesor slovanského práva na pražské univerzitě.³⁵ Nejdříve podal všeobecný přehled o tehdejším pastevectví na Balkáně, o němž tvrdil, že od začátku 19. století „ustupuje těžbě zemědělské“. Zdůraznil, že „pastevectví na Balkánském poloostrově provozují všechny tamní národnosti, nejvíce se jím však zabývají ‚Cincaři‘, kteří sami sebe nazývají Aromuny“.

Kadlec se ve svém výkladu o recentním pastevectví (zejména chovu ovcí, mnohem méně koz) na Balkáně opíral o práce několika afirmovaných badatelů, znalců různých balkánských oblastí – Kostantina Jirečka (vycházel z jeho již citované publikace *Cesty po Bulharsku*), Gustava Weiganda (o Aromunech v některých oblastech dnešního Řecka, Albánie a Republiky Makedonie), Pavla Rovinského (o Černé

1959, s. 295–304; Mihailo DINIĆ, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina*, Jugoslovenski istorijski časopis, god. III, sv. 1–2, Ljubljana – Zagreb – Beograd 1937, s. 119–145.

³² Srov. ĆIRO TRUHELKA, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXVI, Sarajevo 1915, s. 109–208.

³³ O tom více srov. práce N. JOKLA v časopise *Indogermanische Forschungen* XXVIII a XXXIII, Stuttgart 1913/1914, s. 427, 431–432.

³⁴ Tento výklad přijal jako nejvěrohodnější etymolog Petr Skok ze Záhřebu, který měl za to, že Joklova interpretace „uspokojuje po fonetické, sémantické, historické i geografické stránce“; srov. Petar SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, kniha II (heslo „katun“), Zagreb 1973. V tomto smyslu se vyjadřoval i albanolog Idriz Ajeti z Prištiny, srov. Idriz AJETI, *Prilog proučavanju davnašnjih arbanasko-južnoslovenskih jezičkih odnosa*, Godišnjak akademije nauka Bosne i Hercegovine XI, Sarajevo 1973, s. 203–215. Albanolog Henrik BARIĆ ze Sarajeva (autor hesla Katun v *Enciklopediji Jugoslavije*) se však domníval, že „Joklův názor nelze přijmout, neboť v původním albánském slovu předpokládá morfologické prvky, které jsou zcela určitě mladší než výskyt slova ‚katun‘ v balkánských jazycích“. I přesto ale Barić zastává názor, že je „vlašsko-arbanašský katun v historických dobách mobilní vesnice Vlachů a Arbanašů“, a ohledně významu slova „katun“ v novější době říká, že je to „v srbochárvátském a bulharském jazyce ‚místo, kde v létě na horách probíhá pasení a dojení dobytka (zejména ovcí)‘; rumunský čatun pak označuje jako ‚malou skupinu vesnických salašů‘; arbanašský katund jako ‚vesnici‘; novořecký κατοῦνα (katuna) ‚stan, tábor‘, cikánský katuna ‚čerga‘ (čerga – cikánský stan, pozn. překl.)“; srov. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Zagreb 1957, heslo „katun“; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. IV, Zagreb 1892–1897, heslo „katun“.

³⁵ Srov. K. KADLEC, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*, s. 123–169.

Hoře), Jovana Cvijiće (o různých balkánských oblastech) a zmiňoval také některé starší autory (Pouqueville, Lenormant, Picot, Jonin). Tehdejší pastevectví Aromunů, kteří měli svá hlavní sídla v pohoří Pindos v Epiru a v Akarnanii (v dnešní Albánii a Řecku), Kadlec vylíčil zejména podle známého díla Gustava Weiganda o Aromunech z roku 1895,³⁶ podal však zprávu i o Aromunech v Srbsku a v Bulharsku. Vysvětlil především sezonní migrace Aromunů mezi letními vysokohorskými pastvinami a zimními pastvinami v egejském přímoří, popř. v teplejších kotlinách v blízkosti Egejského moře (Thesálie ad.). Zdůraznil, že „pastýřští Cincarí nemají pravých vesnic, ačkoli se vracejí na tatáž místa, do týchž chatrčí“, a že „chatrče jejich stanovišť mají tvar rovnoběžníku a jsou seřazeny do ulic, takže stanoviště tzv. mandra se podobá spořádané vesnici“. Kadlec dále konstatoval, že „pastevecký život Cincarů i ostatních pastevců Balkánského poloostrova je velmi podobný, ale je v něčem také odlišný“; mj. „jsou také rozdíly v uspořádání stanoviště, katunu nebo mandry“. Při výkladu o sezonních migracích pastevců černohorských kmenů z jejich vesnic na letní pastviny, které se nachází v relativně blízkých pohořích (Kom, Durmitor, Lukavica, Javorje, Bjelasica, Sinjajevina ad.), Kadlec zdůraznil, že „každá vesnice má svou „planinu“ (pohoří) nebo její část. Vesnice dělí si zase svou planinu podle bratrstev, a bratrstva zaujímají katuny ve skupinách, sestávajících z několika (5–20) salašů nalézajících se vedle sebe“. Taktéž definoval „katun“ v recentním balkánském pastevectví: „Skupina salašů nazývá se katunem, a všechny skupiny dohromady slují katuny“, a „místo kolem salaše nebo katunu nazývá se katunište“.

Kadlec uvedl všechny důležité charakteristiky sezonních migrací a vůbec životního režimu balkánských pastevců. Poskytl také potřebné poznámky o „formě kooperační“ mezi pastevcí, o které psal v roce 1904.³⁷ Jako příklad uvedl instituci „supona“ (který se nazývá také „supaša“) v černohorském obyčejovém právu,³⁸ a „jinou takovou formou“ je „bačijanje, bačevanje čili bačka“. Kadlec takto podal „stručný obraz pasteveckého života na Balkánském poloostrově a částečně i na sever od Dunaje“, dále konstatoval, že „kočovní pastevectví na Balkánském poloostrově sahá svými počátky jistě až do dob předhistorických a mělo za sebou již velikou minulost“ a uzavírá: „Dá se předpokládati, že proti uvedenému nomádnímu způsobu života vystupovaly jednotlivé státy Balkánského poloostrova, vyvinuvší se na troskách říše byzantské, jakmile jen trochu zesílily.“

Kadlec věnoval značnou pozornost i „pastýřskému lidu ve starém státě srbském“. Přitom se opíral zejména o studii Selo Stojana Novakoviće a jeho sbírku historických pramenů *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka* (Beograd 1912) a o Jirečkova díla *Geschichte der Serben* a *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts I–II* (Denkschriften der Akademie in Wien, Wien 1912, Bd. LVI). V menší míře pak vycházel ze srbských středověkých pramenů, jež vydali Franc Miklošič, Vatroslav Jagić, Ljubomir Kovačević, Milan Vlainac, Miloš Milojević a Janko Šafařík. Na zá-

³⁶ Srov. Gustav WEIGAND, *Die Aromunen I–II* (= Gustav VAJGAND, *Aromuni I–II*).

³⁷ K. KADLEC, *O kooperačních sdruženích v právu slovanském*, Sborník věd právních a státních IV, Pocta Randova 1904.

³⁸ Srov. Miloš LUKOVIĆ, *Bogišičev zakonik. Priprema i jezičko oblikovanje*, Beograd 2009, s. 269–270.

kladě obsahu listin srbských klášterů a ustanovení Zákoníku cara Štěpána Dušana pak Kadlec dospívá k závěru (stejně jako Jireček a Novaković), že „na srbské půdě byli dvojí Vlaši, jedni ‚kočující‘ a druzí ‚usedlí‘, a sice buď úplně anebo alespoň napolo“. Zároveň upozorňuje, že některé z těchto listin nejen že se zmiňují o Vlaších (místy také o Arbanaších), kteří byli darováni klášterům, ale i o „jejich osadách, zvaných katuny“. Kadlec tak zůstává u vymezení středověkého katunu, jaké podal pro soudobé „kočování“ v Černé Hoře a sousedních oblastech Balkánu. Co se názvů „náčelníků katunů“ týče, Kadlec na základě srbských a chorvatských středověkých pramenů opakuje klasifikaci, kterou již vytvořili Jireček a Novaković.

Brzy po skončení první světové války (1919) chorvatský a jugoslávský romanista a etymolog Petar Skok v sarajevském *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* ze Sarajeva detailně představil Kadlecovou knihu v recenzi.³⁹ Skok na začátku zdůraznil, že recenzi píše jako lingvista a že není kompetentní kriticky diskutovat o právních otázkách v Kadlecově knize. Díky Skokově recenzi se Kadlecova monografie setkala s velkou odezvou ve vědeckých kruzích nově vzniklého jugoslávského státu. Tato recenze je i dnes na území bývalé Jugoslávie považována za nezbytnou literaturou o středověkých Vlaších. Skok v následujících letech pozorně sledoval také práce rumunských autorů Theodora Capidana a Silviu Dragomira o Vlaších na Balkánském poloostrově, které vycházely i z výsledků bádání jiných badatelů o Balkánu.⁴⁰ Jak uvádí Skok, Capidan, který sám byl aromunského původu, identifikoval dva druhy sezonních migrací aromunských pastevců Aromunů na jihu Balkánského poloostrova: „transhumanci“ a „nomádismus“. V případě transhumance se stádem se stěhují jen pastevci (čobani) na letní (vřatec) a na zimní pastviny (jeratec), zatímco v případě nomádismu migruje celá širší rodina (făra, făcăre). Capidan zdůrazňoval, že nomádismus byl charakteristický pro Aromuny, zatímco pastevecká stěhování v široké dinarské zóně Balkánu, od pohoří Rogozna a Zlatibor po Liku, byla typologicky transhumanci. Tak se stalo, že se termín „transhumance“, který byl převzat z tradice pastevectví v Itálii a Španělsku, stal známým i v jugoslávském prostředí. Skok sledoval i další literaturu o balkánském romanizovaném obyvatelstvu. Po druhé světové válce napsal heslo *Vlach* do *Enciklopedie Jugoslávie* (svazek 8, Zagreb 1971) a je rovněž autorem známého *Etimologijskog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika* (Zagreb 1973), který rovněž obsahuje heslo *Vlach*. V těchto svých textech Skok kvalifikuje katun jako „mobilní pasteveckou vesnici“, resp. „nestálé sídlo vlašských pastevců“.

Jirečkův mladší spolupracovník Milan Šufflay (1879–1931), profesor záhřebské univerzity a velký znalec albánských dějin, ve svém díle *Srbi i Arbanasi* (1925) rozpracoval Jirečkovu tezi, že dinarské (a také albánské) klany vznikly ze středověkých katunů, a zdůraznil, že „přestože všechny kmeny vznikly z katunů, jejich geneze je v detailech mnohem složitější“. Při výkladu o etnickém převrstvování albánského, vlašského, řeckého a srbského (i širěji slovanského) obyvatelstva v jihozápadních oblastech Balkánu ve středověku Šufflay často zmiňuje katun. Konstatuje, že hory

³⁹ Srov. Petar SKOK, *Češka knjiga o vlaškom pravu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXX (za 1918), Sarajevo 1919, s. 295–316.

⁴⁰ Srov. Petar SKOK, *Iz rumunske literature o balkanskim Vlasima I–II*, Glasnik Skopskog Naučnog Društva, knj. II, sveska 1–2, Skoplje 1927, s. 297–313.

centrálně-dinarské zóny „daly vzniknout pastevecké vesnici, starobylému předindoevropskému katunu, který je bez ohledu na albánskou, slovanskou nebo rumunskou krev všude stejný, ve zřízení neměnný po všechna historická staletí, a ve svém jádru zcela podobný pasteveckému životu centrálních Apenin a pasteveckým sdružením v Pyrenejích“. Na jiném místě říká, že je katun „pohyblivý“, „nabytý dědictvím pravěku, besy (dodržování daného slova – pozn. M. L.) a krevní msty“, a „absorbuje kultivované údolní vesnice a s nimi i byzantsko-srbské právní instituce“.⁴¹ Nicméně přes všechny tyto kvalifikace, vypovídající o „dynamice“ katunu jakožto „pastevecké vesnice“, středověký katun na Balkánském poloostrově Šufflay blíže nedefinoval.

V období mezi dvěma světovými válkami v Jugoslávii přibývalo publikovaných pramenů z osmanského období, což umožňovalo všestranné posuzování sociální struktury osmanského zřízení v centrálních a západních oblastech Balkánu.⁴² Historik Vaso Čubrilović tak v roce 1935 ve své práci o osmanském období Bosny a Hercegoviny přinesl zajímavý postřeh o tom, že „odolní, expanzivní a zároveň přizpůsobiví pastevcí s Turky učinili kompromis s tím, že se uvolili sloužit jako jejich hraničáři – martolozové“, za což si mohli uchovat výsady středověkých pasteveckých katunů, rozšířit je na kotliny a na zbytecích někdejších žup vybudovat kmenové a knežské autonomie.⁴³ Tím byl předeslán nový směr vědeckého zájmu, který se bude týkat statusu a společenské role Vlachů v rámci osmanského státního zřízení.

Poznatky o katunu a katunské organizaci středověkých Vlachů po druhé světové válce

Po druhé světové válce se v Jugoslávii postupně rozvíjí osmanistika. Už v roce 1950 je založen Orientální ústav v Sarajevu, načež byly zahájeny i osmanistické výzkumy na univerzitách a ústavech ve Skopji, Bělehradě a Prištině.⁴⁴ Skutečný rozmach osmanistiky nastal v polovině 50. let, kdy se začaly vydávat překlady (úplné nebo fragmentární) osmanských daňových katastrálních knih – takzvaných „defterů“. Tyto prameny přinesly mimo jiné i mnohé informace o Vlaších v raném osmanském období v centrálních a západních oblastech Balkánu. Zároveň pokračoval intenzivní výzkum v dubrovnickém archivu, ale také v kotorském,⁴⁵ zadarském⁴⁶ a v dalších archívech, což přineslo nové poznatky o středověkých katunech a Vlaších.

⁴¹ Milan ŠUFFLAY, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, s. 52, 59–60, 77.

⁴² Podrobněji srov. Hazim ŠABANOVIĆ, *Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom I, Sarajevo 1950, s. 117–140.

⁴³ Vaso ČUBRILOVIĆ, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, Jugoslovenski istoriski časopis 3–4, Ljubljana – Zagreb – Beograd 1935, s. 371.

⁴⁴ Podrobněji srov. Ramiza SMAJIĆ, *Pravci razvoja osmanistike u jugoslovenskom i postjugoslovenskom periodu*, in: Dževad Juzbašić (ed.), *Naučno djelo Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, Sarajevo 2010, s. 93–100.

⁴⁵ Archivář Risto Kovijanić bádá v kotorském archívu a pracoval s materiály, v nichž jsou zmínky o černohorských kmenech, ovšem údaje, na které narazil, se vztahují k období od 14. do 16. století, kdy existovaly teprve zárodky kmenů, které se později zformovaly na území původní Černé Hory, přesněji v tzv. Katunské nachiji, jedné ze čtyř nachijí (tureckých správních okresů) v tzv. Staré Černé Hoře (Njeguši, Cetinjani, Čekličići, Cucové, Bjelicové, Ožrinići, Pješivci, 400

Osmanista Branislav Đurđev (1908–1993), první ředitel Orientálního ústavu a profesor univerzity v Sarajevu, bádá již před druhou světovou válkou v tureckých archivech v Istanbulu a Ankaře a ve svých výzkumech věnoval pozornost mj. postavení vlašských stařešinů pod osmanskou správou.⁴⁷ Svými studiemi o osmanské moci v rané fázi na území původní Černé Hory (tzv. Staré Černé Hory) a v sousedních oblastech (pozdějších brdských a malisorských/albánských kmenů), které vydal v prvním desetiletí po druhé světové válce, pak Đurđev aktualizoval Jirečkovu tezi o tom, že se dinarské kmeny vyvinuly ze středověkých katunů.⁴⁸ To se ale setkalo s kritikou tehdejších předních etnologů Jovana Erdeljanoviće a Petra Šobajiće. Đurđev se ovšem domníval, že se v přístupu obou renomovaných etnologů skrývá mnoho metodických chyb, které vyplývaly z nedostatečné znalosti povahy středověké společnosti a politických okolností na přelomu křesťanské a osmanské epochy v oblastech, ve kterých se rozvinuly dinarské a albánské kmeny. Za neudržitelné považoval především stanovisko etnologů, že „kmenový život u dinarských Srbů je velice starý“, že je v podstatě „prodloužením ještě staršího srbského kmenového života přednemanjićovské epochy“.⁴⁹ Đurđev tak zaměřil pozornost na údaje o katunech v osmanských defterech. Ve fragmentech osmanské katastrální evidence sandžaku „Hercegovy země“ („vilayeti Hersek“, tedy dnešní Hercegoviny – pozn. M. L.) z roku 1477, které vydal v roce 1960,⁵⁰ Đurđev identifikoval jako jednotky sčítání vlašského pasteveckého obyvatelstva tzv. džematy,⁵¹ což podle něho byly de facto katuny.

Zagarčané, Komané). Kovijanić také konstatoval, že „během dvou staletí, v období let 1326–1526, v kotorských pramenech se zmiňují pouze čtyři katuny“. Na základě názvů katunů odvozených ze jmen jejich představených („catunarios“) však zjistil, že ani jeden z těchto katunů ve 14. a 15. století nebyl vlašský, což ovšem podle něj „neznamená, že se kdysi nejednalo o katuny starých romanizovaných Ilyrů (Vlachů)“. Z obsahu kotorských archivních pramenů Kovijanić nakonec vyvozuje závěr, že „černohorské kmeny Katunské nachije nevznikly z katunů, nýbrž z vesnického osídlení“; srov. Risto KOVIJANIĆ, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek) I*, Cetinje 1963, s. 113–114, 183, 188–191, 197, 237–239.

⁴⁶ Nové údaje o katunech a Vlaších, získané ze zadarského archivu přinesla Nada Klaić v roce 1973, o čemž se záhy zmíníme podrobněji.

⁴⁷ Srov. Branislav ĐURĐEV, *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini god. LII–1940, sv. 1, Sarajevo 1941, s. 49–67; Branislav ĐURĐEV, *O knezovima pod turskom upravom*, Istoriski časopis, god. I, sv. 1–2, Beograd 1948, s. 132–157.

⁴⁸ Srov. zejména Branislav ĐURĐEV, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena (Popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497. godine)*, Radovi naučnog društva BiH II, Sarajevo 1954, s. 165–219.

⁴⁹ O něco později se ke kritice názorů Branislava Đurđeva (a zprostředkovaně i Konstantina Jirečka) přidal další znalec „organizace dinarských kmenů“ – etnolog Sreten Vukosavljević; srov. Sreten VUKOSAVLJEVIĆ, *Organizacija dinarskih plemena*, Beograd 1957, s. 38–45.

⁵⁰ Srov. Branislav ĐURĐEV, *Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena*, Istoriski zapisi XVII, 1960, s. 3–20. Tradičně panuje názor, že historická oblast Brda v dnešní Černé Hoře zahrnuje následující kmeny (označované za „brdské“): Bjelopavliće, Pipery, Kuče, Bratonožice, Vasojeviće, Moračany a Rovčany.

⁵¹ Osmanisté definují „džemat“ jako „náboženskou nebo sociální skupinu, skupinu vícero vesnic nebo mahal (části vesnic) nebo vojensko organizační jednotku Vlachů“; srov. H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, s. 114.

Nové pestré poznatky o středověkém katunu přineslo *Symposium o středověkém katunu*, které se v organizaci Balkanologického ústavu tehdejší Vědecké společnosti Bosny a Hercegoviny (budoucí Akademie věd a umění Bosny a Hercegoviny) konalo v Sarajevu v roce 1961. Na něm badatelé dospěli k názoru, že katun, resp. středověcí Vlaši (a Vlaši) obecně, jsou jedním z ústředních problémů balkanistiky, na jehož rozuzlení závisí řešení mnoha jiných problémů. Na sympoziu se setkali medievisté, orientalisté a etnologové a byly na něm všestranně zodpovězeny otázky o územním rozšíření středověkých katunů, struktuře a organizaci středověkého katunu, středověkých katunech podle dubrovnických pramenů a otázka teritorializace katunské organizace do konce 15. století. Publikace vzešlá z tohoto sympozia je dodnes považována za povinnou literaturu o středověkém katunu.

Milenko Filipović (1902–1969), etnolog, univerzitní profesor a ředitel Balkanologického ústavu v Sarajevu tak na tomto sympoziu ve výkladu o struktuře a organizaci středověkého katunu⁵² odlišil dva různé pojmy, které se skrývají pod stejným názvem – katun středověký a katun současný. Středověký „katun“ podle Filipoviće označoval skupinu lidí, kterou tvořilo několik rodin nebo domácností, sdružených kolem jednoho předáka nebo vůdce, pod jehož vedením plnili povinnosti vůči feudálům, jimž sloužili a pro něž vykonávali hospodářské práce. Recentní význam názvu „katun“ se pak týká osady, v níž pohromadě žije jedna taková skupina. Na základě klášterních listin z doby Nemanjićů pak Filipović (podobně jako dříve S. Novaković) podal informace o počtu domácností v katunu v srbském středověkém státě (hovoří o pěti až osmdesáti rodinách) a upozornil, že katun nebyl výhradně kmenovou záležitostí, neboť se v něm kromě příbuzných v mužské linii vyskytovali i příbuzní v ženské linii (svagři a synovci z ženské strany) a nepříbuzní jedinci (zeťové a pastorkové). Taktéž se zabýval klasifikací stařešinů (představených) katunů, přičemž v podstatě zopakoval dřívější závěry K. Jirečka a S. Novakoviće.

Medievistka a docentka sarajevské univerzity Desanka Kovačevićová⁵³ na sympoziu uvedla četné informace o katunu, které čerpala z dubrovnických pramenů, jež co do množství daleko převyšovaly ty, které svého času používal Jireček. Především poukázala na chronologii, frekvenci a kontinuitu výskytu jednotlivých katunů v dubrovnických pramenech. Dokumentovala zejména dědičnost stařešinství v katunu, dále také vyrůstání nových katunů ze stávajících, změny ve způsobu označování katunů v 15. století, tj. stále častější spojování katunu s určitým geografickým pojmem nikoliv se jménem jeho stařešiny (např. místo katun „Vukca Radičevića“ – katun „in Biella in Drobgnaci“), a také postupné „mizení názvu katun“, místo kterého se používá pouze jméno konkrétní skupiny Vlachů (např. „Vlaši Drobgnjaci“, „Vlaši Banjani“, „Vlaši Riđané“, „Vlaši Ugarcí“ atd.). Podle autorky to byly očividné důkazy o teritorializaci (tedy o usazování se na určitém území) hercegovských katunů od dvacátých let 15. století a o jejich hluboké transformaci po smrti mocného bosen-

⁵² Milenko FILIPOVIĆ, *Katun u našoj istoriografiji; Struktura i organizacija srednjovekovnih katuna; Diskusija*, in: Milenko Filipović (ed.), *Simpozijum o srednjovekovnom katunu* održan 24. i 25. novembra 1961. g., Sarajevo 1963, s. 9–14, 17, 39–41, 45–112, 118–120, 141–142, 169.

⁵³ Desanka KOVAČEVIĆ, *Srednjovekovni katun po dubrovačkim izvorima; Diskusija*, in: tamtéž, s. 121–140, 169.

ského krále Tvrtka I. Kotromaniće (1391), kdy byl bosenský stát rozdroben na feudální oblasti a kdy tato část Balkánu musela stále častěji čelit osmanským nájezdům. D. Kovačević přitom také formulovala důležitý poznatek, a totiž, že během Tvrtkovy vlády měl existovat (r. 1382) rovněž knez všech Vlachů v bosenském státě („comes omnium Vlachorum“), který měl být představitelem státní moci a prostředníkem mezi katunem a státem, což vypovídá o důležité společenské roli Vlachů v bosenském státě. Funkce kneze všech Vlachů se však po rozpadu bosenského státu neudržela a Vlaši se stali poddanými mocných feudálních rodů vládoucích v jednotlivých bosenských oblastech.

Branislav Đurđev se k otázce postavení středověkého katunu na sympoziu vrátil ještě jednou.⁵⁴ Zdůraznil přitom, že i nadále existuje nesprávné chápání, že středověká pastevecká organizace Vlachů a Albánců musí mít stejnou podobu jako organizace současných balkánských pastevců, kde jednotlivé vesnice mají své katuny, letní pastevecká obydlí. Katun 19. století podle něj neměl stejnou společenskou strukturu jako ve středověku. Podle jeho výkladu byl středověký katun společenskou organizací jinou než vesnice ve smyslu sídla zemědělského obyvatelstva – byl především organizací pasteveckých prací v horách. Katun a celá katunská organizace měla podle něj na jedné straně vnitřní přísně členěnou strukturu a na straně druhé byla integrována do stávajících feudálních struktur. Đurđev pak podrobně objasnil pojem „teritorializace katunu“ a zdůraznil, že se jedná o proces „který trval staletí“ a měl nespočet lokálních podob, s tím, že jádrem tohoto procesu byl buď úplný nebo částečný přechod k zemědělské výrobě.⁵⁵ Domníval se, že teritorializace byla rychlejší u katunů, které náležely srbským středověkým klášterům (cesty sezonních migrací těchto katunů byly mnohem kratší, vedly převážně v hranicích klášterního panství), než u katunů, které patřily „carským Vlachům“ (o kterých se ví velice málo; přesto se ale můžeme domnívat, že byli méně vázáni na určité území a že cesty jejich sezonních migrací mezi letními a zimními pastvinami byly výrazně delší).

Đurđev také zopakoval svá dřívější tvrzení, že materiál tureckých defterů z druhé poloviny 15. století a první poloviny 16. století poskytl nové důkazy o tomto procesu, a že „džemat nemůže znamenat nic jiného než katun“. V souvislosti s tím pak položil otázku, zda se v období před příchodem Osmanů závazky kneze rozlišovaly od závazků primicúra, nebo zda byly ve starém srbském státě v organizaci Vlachů závazky kneze a primicúra stejné, jak zněl do té doby převládající názor. Na základě zkoumání starších středověkých pramenů a osmanských pramenů z 15. století

⁵⁴ Branislav ĐURĐEV, *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV vijeka (katun – knežina – pleme)*; *Diskusija*, in: tamtéž, s. 14–15, 42–43, 115–118, 141, 143–169. Též Branislav ĐURĐEV, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena. Odabrani radovi*, Titograd 1984, s. 85–110.

⁵⁵ Đurđev upozornil rovněž na příklady opačného procesu, kdy se rolníci, žijící vedle původních Vlachů, začínají časem věnovat pastevectví stejným způsobem jako Vlaši. Domníval se, že právě na základě etnografického materiálu ze Staré Černé Hory, který zkoumal Jovan Erdeljanović (se kterým se nemohl shodnout na některých klíčových otázkách), „lze vyvodit závěr, že v Katunské nahii žili v katunech nejdříve pastevcí, kteří sestupovali do rovin kolem Skadarského jezera, kde se mísili s tamním zetským zemědělským obyvatelstvem, které se tak začalo věnovat podobné činnosti, a že se významná část Zeťanů naopak v dobách ohrožení stahovala do hor“; srov. B. ĐURĐEV, *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV vijeka*, s. 146.

pak na tuto otázku odpověděl tak, že v čele katunu stál „katunar“, jenž byl často nazýván „primićurem/premīćurem“, zatímco knez byl jak stařešinou svého katunu, tak zároveň knezem nad primićury, jejichž katuny spadaly do jeho knežiny. Proto tedy měl být závazek knezů v katunské organizaci vyšší. Instituce kneze vznikla podle Đurđeva pod vlivem křesťanské feudální organizace a samotný jeho titul měl být převzat „ze slovanského zřízení“. Upozornil přitom také znovu na výše uvedený poznatek D. Kovačevićové o „knezi všech Vlachů“ s tím, že stejně tak osmanské úřady zřizovaly po určitou dobu instituci „vrchního kneze všech Vlachů“ ve Smederevském a Kruševackém sandžaku.

Ve svých závěrech Đurđev uvedl, že proces teritorializace pasteveckých (vlašských) katunů měl dva navzájem podobné, nikoliv však zcela identické důsledky. Prvním z nich byl postupný vznik kmenů (plemen), které se utvářely postupným spojováním katunů a sídel blízké župy nebo horských kotlin, vhodných k trvalému osídlení, do jednoho celku a ustavením jakési vlastní suverenity nad tímto územím. Sjednocování rodů a bratrstev do kmenové organizace dodatečně urychlovaly a podporovaly boje o pastviny a potřeba jejich společné ochrany a koneckonců i rozšířená zbojnická činnost, která zajišťovala produkty, jež nemohl katun vyrobit nebo na něž neměl finanční prostředky. V takovýchto společenstvích (kmenech) získaly prvenství rody, z nichž nejčastěji pocházeli knezové a vojvodové, a poměrně často podle nich získalo jméno i celé společenství (např. Vasojevići, Kući, Bjelopavlići, Piperi, Ožrinići, Nikšići ad.). Časem vzniklo přesvědčení, že všichni členové kmene mají stejný původ, že pochází od jednoho společného předka. Již ve svých dřívějších pracích přitom Đurđev ukázal, že se většina brdských kmenů a významná část hercegovských kmenů usadila ve druhé polovině 15. století s tím, že při vzniku kmenů sehrála důležitou roli instituce kneze a někde také vojvody, které tehdy byly dědičné. Vojvodové a knezi pak získali od Osmanů menší nebo větší léna, čímž se úzeji propojili s osmanským zřízením.

Druhým důsledkem, který Đurđev vyvodil z prvních osmanských katastrálních popisů, byla skutečnost, že ve druhé polovině 15. století začali pod záštitou a kontrolou osmanské moci vlašští pastevcí z horských oblastí Hercegoviny, horního Podriní a Starého Valašska kolonizovat rovinaté, zemědělské oblasti (např. Smederevský a Kruševacký sandžak). Tito kolonisté přinesli do kolonizovaných oblastí svou vlastní organizaci ne nepodobnou vojenskému řádu. Osmanská moc tyto nově příchozí vázala na určité území, zejména proto, že v novém geografickém prostředí nebyly podmínky pro pastevecký režim s letními a zimními pastvinami. Tímto způsobem se pastevecké obyvatelstvo začíná usazovat, mění se v zemědělské obyvatelstvo a jeho katunská organizace se rozpadá. Kompetence vlašského kneze se proto více neváží na pasteveckou organizaci katunů, nýbrž na jednotlivé vesnice a menší osmanské územní jednotky – „nahie“ (dříve křesťanské župy), a území v kompetenci jednoho kneze dostává název „knežina“. Knez, jehož funkce je zpravidla dědičná, se velice často stává také drobným „sipáhijou“ (uživatelé menšího feudálního léna – „timáru“) v rámci osmanského timárského systému.

Geografickému rozšíření středověkého katunu se věnoval na sympoziu Jovan Trifunovski (1914–1997), etnolog a profesor univerzity ve Skopji.⁵⁶ Na základě listin srbských středověkých klášterů a jiných středověkých dokumentů lokalizoval středověké katuny, přičemž ale význam slova katun stále chápal jako letní pastevecké sídlo. V centrálních oblastech Balkánů lokalizoval katuny v pohořích Kožuf, Dautica, Oso-govo, Suva gora, Skopska crna gora, Kozjak, Krstilovica, Karpina, Golak, Kopaonik, Šar planina a Prokletije, a v západních oblastech Balkánu v horách Dinarského masivu kolem Podgorice a Kotoru, v Hercegovině a v pohořích Biokovo, Dinara a Velebit.⁵⁷ Kromě toho Trifunovski podrobně vysvětlil režim sezonních migrací a pasteveckého života v soudobých katunech na území Republiky Makedonie u aromunských (vlašských/cincarských) pastevců, na základě čehož pak vyjasnil pojmy „mandra“ a „tajfa“. Mandra je letní sídlo pastevců v horách a zpravidla má „kolibu“ („kaliva“), ohradu pro dobytek („trlo“) a košár („struga“), někdy také stáj („konjušnica“). Tajfa je sdružení („kompanie“) pastevců, ovšem ne stálé, nýbrž ad hoc a jeho trvání se váže na jednu sezonu pasení v horách, lze je však obnovovat ze sezony na sezonu.⁵⁸ V tajfě se sdružují příbuzní (často i bratři), ale také přátelé, kteří jsou partneři („ortaci“). Mezi partnery existuje veliká vzájemná důvěra, zejména pak důvěra v hlavního organizátora (stařešinu) tajfy, který se v Makedonii nazývá „čelnik“ nebo „čehaja“ („čaja“).⁵⁹ Čelnik uzavírá smlouvy o pronájmu pastvin, vede

⁵⁶ Srov. Jovan TRIFUNOVSKI, *Geografske karakteristike srednjovekovnih vlaških katuna; Današnji vlaški katuni u Makedoniji; Diskusija*, in: M. Filipović (ed.), *Simpozijum o srednjovekovnom katunu* održan 24. i 25. novembra 1961. g., s. 19–39, 40–43, 171–202.

⁵⁷ J. Trifunovski ke své práci doložil mapu s vyznačenými „lokacemi“ vlašských katunů.

⁵⁸ Na rozdílné tradiční formy pastevectví a systémy organizace u balkánských Vlachů ve druhé polovině 19. století poukázal Sliviu Marcu, právní historik z Bukurešti. Marcu se domníval, že „během uplatňování po staletí stejného historicky podmíněného způsobu obživy došlo u tohoto obyvatelstva k postupnému zformování zvláštní organizační a právní struktury, a to počínaje rodově-kmenovou organizací v případě nepřetržité skupinové transhumance, až po trvale usedlá společenství, organizovaná na územním principu v případě pastevecko-zemědělského způsobu chovu dobytka s letními sídly a košáry v horách. Vždy však byla přítomna korporativní organizace sociálního a ekonomického života. Role stařešiny společenství (čelnik) byla v různých formách transhumance různě významná, a rodina vždy vykazovala více či méně pregnantní patriarchální znaky“. Srov. Silviu MARCU, *Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systèmes d'organisation chez les Vlaques balkaniques*, in: Vasa Čubrilović (ed.), *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi*. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu, Beograd 1976, s. 67–81.

⁵⁹ Název „čelnik“ je, jak již bylo výše řečeno, slovanského původu, a na Balkánském poloostrově je velice rozšířen a jeho užívání je značně staré. Mezi aromunskými pastevci na Balkáně se dodnes udržel jako označení pro stařešinu pasteveckých společenství; srov. G. VAJGAND, *Aromuni I*, s. 228; M. GYÖNY, *La transhumance des Vlaques Balkaniques au Moyen Age*, Byzantinoslavica XII, Prague 1951, s. 29–42. V řeckých oblastech na Pindu a Olympu se „čelnik“ nazýval „čelingas“ (srov. S. NOVAKOVIĆ, *Selo*, s. 32), zatímco Karakačanové – řecky hovořící vlašští pastevci, donedávna kočující zejména po jižním Balkáně, používali název „celingat“ pro celou „tajfu“ (srov. Dragoslav ANTONIJEVIĆ, *Glavna obeležja porodično-srodničkih odnosa Sara-kačana*, in: Đoko Pejović /ed./, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 23. i 24. novembra 1978. godine, Titograd 1981, s. 257–268). V dinarské oblasti Balkánu je ovšem rozšířen také turecký termín „čehaja“ („čaja“) – srov. Milisav LUTOVAC, *Stočarska krotanja u planinama crnogorskih Brda i narodne regule pri iskorišćavanju pašnjaka*, in: V. Čubrilović (ed.), *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezon-*

obchodní jednání a organizuje pastevecké práce během letního pasení v horách (přesně byly určeny i role každého pastevce), čelník nejčastěji pochází z nejváženějších pasteveckých rodů.

V roce 1971 organizovala Akademie věd a umění Bosny a Hercegoviny symposium na téma *Vlaši v 15. a 16. století*, na němž se opět setkali medievisté, osmanisté a etnologové (včetně zahraničních badatelů). De facto se jednalo o pokračování diskuze vedené na *Symposiu o středověkých katunech* z roku 1961. Operovalo se tedy s již ujasněnými termíny katun, teritorializace katunů, katunská organizace, knez, primičur, vojvoda apod. Symposium *Vlaši v 15. a 16. století* tak ukázalo daleko jasněji než předchozí akce, jakým způsobem se katunská organizace středověkých Vlachů v nových politických a sociálních okolnostech postupně transformovala a jak se v důsledku toho měnil i politický a sociální status Vlachů.

Nada Klaićová (1923–1987), medievistka a profesorka záhřebské univerzity,⁶⁰ na symposiu upozornila na to, že je neopodstatněné očekávat, že balkánský pastevec ve vrcholném středověku zachová nezměněnou organizaci, která by neznala stavovské a sociální rozdíly, a to bez ohledu na to, že pastevecké hospodářství samo o sobě po staletí uchovává neměnné společenské vztahy. S přihlédnutím k výsledkům předchozího symposia v Sarajevu si N. Klaićová mimo jiné položila otázku, co představoval katun na území středověkého Chorvatska, komu náleželi a jakou organizaci měli Vlaši v Chorvatsku 14. a 15. století. Ze známých středověkých pramenů vydaných ve druhé polovině 19. století Radoslavem Lopašićem vyplývá, že Vlaši v chorvatských zemích, jak už bylo řečeno výše, podle toho, na jaké půdě hospodařili a kdo jim poskytl privilegia, se diferencovali za „královské“ a „šlechtické“. N. Klaićová však na základě nevydaných pramenů ze zadarského archivu zjistila, že počet šlechtických Vlachů byl větší, než se původně předpokládalo: „Kromě Nelipčićů na Cetině měla na svém území několik skupin Vlachů také krbavská hrabata“, zatímco „královští Vlaši (Olahi domini nostri regis, Wolachi banatus regni Croatiae) žili ve druhé polovině 14. a 15. století pouze ve dvou královských župách – ličské a kninské“. N. Klaićová tak komentuje darovací listiny ze zadarského archivu, kterými král některé z kninských Vlachů „za věrnou službu odměňuje pozemky na řece Zrmanji“ a zdůrazňuje fakt, že „zadarští notáři k označení pozemků těchto kninských královských Vlachů nikdy nepoužívali jiný výraz než katun“. Z toho podle N. Klaićové vyplývá, „že ‚catona‘ nebo ‚catun‘ je ve slovníku zadarských notářů terminus technicus pro vlašské pozemky obecně“, s tím, že ke stejnému závěru přivádí také materiál o ličských Vlaších. Proto se tato badatelka domnívala, že „žádný katun ličských Vlachů v zadarských notářských knihách není katunem v užším slova smyslu, nýbrž

skim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi, s. 23–81. Jedná se o turecký termín perského původu, který má několik významů, z nichž jeden, nikoliv však primární, znamená pastevecký předák. Srov. Abdulah ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979, heslo „čehaja“ / „čejaja“ / „čaja“.

⁶⁰ Nada KLAJĆ, *Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću u hrvatskim zemljama (prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva)*; *Diskusija*, in: Desanka Kovačević-Kojić (ed.) *Simpozijum: Vlasi u XV i XVI vijeku* (Sarajevo, 13–16. XI 1973). Referati i saopštenja. *Diskusija*, Radovi ANUBIH, knj. LXXIII, Sarajevo 1983, s. 107–111, 152–153, 158, 169–171, 173. N. Klaić vydala i velkou sbírku středověkých pramenů, které mj. obsahují údaje o Vlaších, srov. Nada KLAJĆ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, 1972.

označuje pozemek, který patří nějaké významné osobnosti mezi ličskými Vlasy.“ N. Klaićová tak jinými slovy konstatuje, že termíny „Vlach a katun jsou natolik úzce spjaté, že je zadarští notáři nebyli schopni vzájemně rozlišit“. V následně vedené diskuzi se Klaićová táže, zda se také v Zetě nebo i jinde používal název „katun“ pro označení pozemku; na tuto otázku se jí však od účastníků sympozia nedostalo odpovědi.

Ivan Božić (1915–1977), medievista a profesor bělehradské univerzity,⁶¹ se na sympoziu zabýval rolí a organizací válečných družin v Zetě 15. století. Božić svůj výklad začal konstatováním, že se na území Zety a severní Albánie během 15. století hodně válčilo, a že v situaci oslabené státní moci válčící strany hledaly spojení a podporu domácího obyvatelstva a lákaly na svou stranu žoldnéřské družiny, které se příležitostně formovaly z ozbrojeného zejména vlašského obyvatelstva. Podle Božiće za takovýchto okolností některé vesnice či skupiny vesnic, složené z ozbrojených a boji přivýklých pastevců, získávaly na určitém území výraznou nezávislost. Tato společenství v historických pramenech současníci nazývají „opštiny“ (comune), „družiny“ (compagnia) nebo „katuny“ (cathone). „Vzhledem k tomu, že se název ‚katun‘ obvykle spojuje s vlašskými společenstvími, je potřeba zdůraznit, že na zetském území byl termín katun velice rozšířen a že je blízký pojmům ‚opština‘ a ‚družina‘“, uvádí dále Božić, což podle něj „jednoznačně vypovídá o tom, že vytváření těchto drobných samosprávných společenství a zvyšování jejich počtu v 15. století se dělo i pod vlivem již dříve známé organizace vlašských pastevců a že jim tato vlašská organizace byla dokonce vzorem a východiskem“. Božić ovšem zároveň tvrdí, že „kromě ‚katunu‘, který byl vzorem pro vytváření samosprávných společenství ozbrojenců, nelze přehlížet ani skutečnost, že tato společenství postupně absorbovala také rozvrácená šlechtická panství a s tím i organizační dědictví starých žup“. Tak za stávající nestabilní mocenské situace významní bojovníci z řad vesnického obyvatelstva přebírali roli drobné lokální šlechty. A pokud před sebou měli nějaký větší podnik, docházelo kvůli takovéto akci ke sdružování do „vícekatunského společenství“. Božić uvádí několik příkladů takového sdružování; nejznámějším z nich byl tzv. Zetský zbor (zbor ve smyslu sněm – pozn. M. L.) z roku 1455, který čítal 51 „družin nebo opštin“, a na nějž se mohl spolehnout hornozetský vladař Stefanica Crnojević ve svém úmyslu uznat svrchovanost Benátské republiky. Mezi těmito družinami můžeme rozpoznat zárodky budoucích významných kmenů, které vznikly z katunské organizace – Kučů, Piperů, Bjelopavličů, Pješivců, Nikšićů, Hotů, Grudů, Tuzů, Grljů ad. Badatel tak dospívá k závěru, že tato širší společenství nesla jméno některého z rozvětvených a silných bratrstev, popř. také toponymum lokality, na níž žily. V čele těchto společenství stál vojvoda, knez nebo kefalija, který byl někdy volen, někdy jmenován. Jeho moc a vliv závisely jak na osobních zásluhách a dobrých vlastnostech, tak na důstojenství nebo příjmu, který mu, podle momentální politické orientace, poskytoval ten který vladař. Božić nakonec dodává, že se takováto osoba spoléhala zejména na bratry, syny a další nejbližší příbuzné, kteří tak byli považováni za drobnou šlechtu. Součástí fungování těchto společenství byly v té době také „zbory

⁶¹ Ivan BOŽIĆ, *Uloga i organizacija ratničkih družina u Zeti XV veka; Diskusija*, in: D. Kovačević-Kojić (ed.), *Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku* (Sarajevo, 13–16. XI 1973), s. 93–105, 164–166, 171, 175.

(sněmy – pozn. M. L.) této drobné šlechty“, alespoň jako „občasné shromáždění, které bývalo svoláváno kvůli řešení závažnějších otázek“.

Při svém výkladu o statusu Vlachů v Makedonii v 15. a 16. století vyslovila na sympoziu etnoložka a profesorka univerzity ve Skopji Galaba Palikruševová domněnku,⁶² že se „Vlaši po příchodu Turků stahovali z jihu na sever, a že jejich místo zabírali turečtí pastevcí – Juruci“, kteří území kolonizovali vzápětí poté, co si Osmané tu kterou oblast definitivně osvojili.⁶³ To podle ní vysvětluje fakt, že se v osmanských pramenech 15. a 16. století, které se vztahují k území dnešní Republiky Makedonie, Vlaši neobjevují jako skupina se zvláštním statusem, „jaký měli Vlaši ve Vidinském a Smederevském sandžaku“.⁶⁴

Osmanista Skender Rizaj, profesor Univerzity v Prištině,⁶⁵ na sympoziu konstatoval, že se instituce primicúra, která vznikla ještě ve středověku, během osmanské vlády vyvíjela, s tím, že primicurové vykonávali povinnosti představených pasteveckých katunů (vesnic) Albánců, Srbů a Vlachů, a že skupina několika pasteveckých katunů (vesnic) tvořila jednu správní jednotku – vlašský pastevecký vilájet, začleněný do toho kterého sandžaku. Rizaj dále uvádí, že funkce primicúra přecházela z otce na syna a že primicurové pomáhali představitelům osmanské moci při výběru „filurije“, paušální společné dávky, vybírané na některých územích místo individuální daně – haradže, přičemž sami byli od plateb osvobozeni. Kromě toho měli podle Rizaje primicurové sehrát důležitou roli také v hornictví, neboť vlašští pastevcí měli být místně angažováni i na práci v dolech a samotní primicurové pak jako hlídači, odlévači dělových koulí atd. Zde má mít, zdůrazňuje Rizaj, svůj původ také pořekadlo kosovských Albánců o někom, kdo se „dělá důležitým“: „Chová se jako primicúr!“.

Během 70. let se v Jugoslávii konaly tři vědecké konference, které tematickým zaměřením a diskuzí osvětlily další aspekty vývoje katunské organizace balkánských

⁶² Galaba PALIKRUŠEVA, *Status Vlahu u Makedonii u XV i XVI veku; Diskusija*, in: D. Kovačević-Kojić (ed.), *Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku* (Sarajevo, 13–16. XI 1973), s. 131–134, 168–169, 176.

⁶³ O Jurucích více srov. Krum TOMOVSKI (ed.), *Etnogeneza na Jurucite i nivnoto naseluvanje na Balkanot: materijali od Trkaleznata masa održana vo Skopje na 17 i 18 novembri 1983 godina*, Skopje 1986.

⁶⁴ V souvislosti s tímto názorem G. Palikruševové je nutné říci, že první zmínka o Vlaších v centrálních a západních oblastech Balkánu (Vlaši Sjeničané a Vlaši Nikšićové na Limu) v osmanských defterech pochází z roku 1455, kdy bylo provedeno sčítání na dočasné osmanské územní jednotce nazvané Skopské krajište („Krajište Isa-bega Ishakoviće“), která se rozprostírala od Skopje po řeku Lim na západě (srov. Hazim ŠABANOVIĆ, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katarstarski popis iz 1455. godine. Uvod, turski tekst, prevod i komentari Hazima Šabanovića*, Sarajevo 1964). Osmanistka Ema Miljkovićová-Bojanićová si pak v souvislosti s touto informací všímá, že osmanský stát později, během druhé poloviny 15. století, po dobytí Srbska (1459) a Bosny (1463), vypracoval soupisy smederevských, hercegovských a bosenských Vlachů. Srov. Ema MILJKOVIĆ, *Branislav Đurđev i Despotov kanun*, in: Dževad Juzbašić (ed.), *Naučno djelo Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, Sarajevo 2010, s. 101–108.

⁶⁵ Skender RIZAJ, *Uloga Vlahu primicúra u rudarstvu Kosova i Srbije u XV i XVI veku, Diskusija*, in: D. Kovačević-Kojić (ed.), *Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku* (Sarajevo, 13–16. XI 1973), s. 135–138.

pastevců. První dvě byly mezinárodní a konaly se v Bělehradě v letech 1971 a 1975,⁶⁶ třetí se odehrála v roce 1978 v Titogradu (Podgorica).⁶⁷ Práce z těchto konferencí ukázaly, že vývoj pasteveckých společností měl vliv na vznik a udržení samosprávných institucí, vytváření norem obyčejového práva a obecně na formování patriarchálních společností na Balkáně, které přežily celé osmanské období až do vzniku moderních národních států. Vydávání osmanských katastrálních knih (defterů)⁶⁸ a zkoumání nejrůznějších aspektů organizace osmanské říše na území Balkánu (územní a vojenská organizace, sipáhijsko-timárský systém, formy lokální správy, sociální stratifikace a mobilita, hospodářství ad.) v posledních několika desetiletích v bývalé Jugoslávii a v postjugoslávských státech⁶⁹ také umožnilo lépe posoudit organizaci Vlachů – pastevců v rámci osmanského zřízení. Došlo se přitom k závěru, že vlaští pastevcí vstupovali do osmanského systému kolektivně a přitom si uchovávali svou dřívější organizaci se svými představenými a samosprávou. Promyšlená osmanská politika kalkulovala s tím, že vlašské stařešiny a válečníky využije k upevnění timárského systému a osmanské vojenské síly a vlašské obyvatelstvo pak ke kolonizaci a oživení venkovského hospodářství.⁷⁰ Taktéž bylo konstatováno, že po dobytí

⁶⁶ Vasa ČUBRILOVIĆ (ed.), *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 1. i 2. novembra 1971. god. u Beogradu*, Beograd 1974; TÝŽ, *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu*, Beograd 1976.

⁶⁷ Đoko PEJOVIĆ (ed.), *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji. Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 23. i 24. novembra 1978. godine*, Titograd 1981.

⁶⁸ Nejnovější přehled vydávání osmanských defterů srov. Bojana KATIĆ, *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Beograd 2010, s. 7–8.

⁶⁹ Srov. Mehmed BEGOVIĆ, *Tragovi našeg srednjovekovnog prava u turskim pravnim spomenicima*, Istoriski časopis 3, Beograd 1951/1952, s. 67–84; Hazim ŠABANOVIĆ, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. godine*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IV, Sarajevo 1952; Hazim ŠABANOVIĆ, *O organizaciji turske uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku*, Istoriski glasnik, br. 3–4, Beograd 1955, s. 59–78; Halil INALDŽIK, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju III–IV, Sarajevo 1953, s. 23–55; Nedim FILIPOVIĆ, *Odžakluk timari*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom V, Sarajevo 1954–1955, s. 251–274; Branislav ĐURĐEV – Nedim FILIPOVIĆ – Hamid HADŽIBEGIĆ – Muhamed MUJIĆ – Hazim ŠABANOVIĆ, *Kanuni i kanun name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Saopštenje*, Sarajevo 1957; Konstantin BASTAJIĆ, *Timarsko vlasništvo*, Zagreb 1958; Avdo SUČESKA, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965; Aleksandar STOJANOVSKI, *Administrativno teritorijalnata podelba na Makedonija pod osmanskata vlast do krajot na XVII vek*; Halil INALDŽIK, *Osmansko carstvo. Klasično doba*; Dušanka BOJANIĆ, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974; Olga ZIROJEVIĆ, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459–1683*, Beograd 1974; Aleksandar STOJANOVSKI, *Makedonija vo turskoto srednovekovie (Od krajot na XIV do početokot na XVII vek)*, Skopje 1989; Olga ZIROJEVIĆ, *O socijalnoj mobilnosti u Osmanskom carstvu*, in: Slavenko Terzić (ed.), *Islam, Balkan i velike sile (XIV–XX vek). Međunarodni naučni skup*, 11–13. decembar 1996, Beograd 1997, s. 87–92; Ramiza IBRAHIMOVIĆ, *Struktura feudalne klase u Bosni i Hercegovini u 15. vijeku s posebnim osvrtom na regionalnu i profesionalnu pripadnost*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, s. 269–282; Dragi ĆORGIEV – Daniela NIKOLOVA, *Skopskata osmanlika monetarnica / Üsküp Osmanli Ćorgiev arphanezi*, Skopje – Üsküp 2008.

⁷⁰ H. ŠABANOVIĆ, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, s. 144.

uherského království a rozšíření osmanské říše do střední Evropy ve 30. a 40. letech 16. století začal význam vlašské organizace pro osmanské zřízení postupně ztrácet na důležitosti, což se projevilo v postupném rušení privilegií vlašské stařešinské vrstvy a ve vyrovnání statusu vlašského obyvatelstva se statusem obyvatelstva rolnického (raje), který byl méně výhodný.⁷¹

Rané osmanské deftery registrují stav v podřízených křesťanských zemích na začátku osmanské epochy, mohou tedy být i základem pro zkoumání právních a společenských dějin pokořených křesťanských zemí v desetiletích, která bezprostředně předcházela vítězným osmanským tažením.⁷² Medievisté v někdejší Jugoslávii a v postjugoslávských zemích proto se zvláštní pečlivostí využívali výsledků osmanistických bádání, zejména těch, které se týkaly statusu Vlachů.⁷³ Během posledních padesáti let tak byly na základě středověkých a osmanských pramenů shrnuty dosavadní poznatky o stařešinech (představených) vlašských katunů a vyšších představených v nadkatunské organizaci Vlachů v srbském a bosenském středověkém státě a v osmanských sandžacích, které vznikly na území zmíněných států po jejich dobytí. V této souvislosti se bádáním o středověkých Vlaších zabýval několik desetiletí Bogumil Hrabak (1927–2010), medievista a profesor univerzity v Prištině, Novém Sadu a Banja Luce.⁷⁴ Ve svých pozdních pracích upřesnil tento badatel pojem „transhumance“ (odvolává se přitom na zahraniční autory, zejména na F. Braudela), který v jugoslávské a srbské historiografii neměl tradici.⁷⁵ Zdůraznil, že „katun je výchozí buňkou pasteveckých společností, který v transhumančních oblastech zajišťoval fun-

⁷¹ Tou dobou byl zrušen vlašský status obyvatelstva Vidinského, Smederevského, Kruševackého, Zvornického a Bosenského sandžaku, ale v roce 1540 byl navrácen status obyvatelstvu Vidinského a Bosenského sandžaku pro jejich význam jakožto periferních sandžaků osmanské říše; srov. E. MILJKOVIĆ, *Vlasi u Smederevskom sandžaku*, s. 66–67.

⁷² Více srov. Snježana BUZOV, *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori*, Povijesni prilozi 11, vol. 322, Zagreb 1992, s. 39–60; Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, *O značaju osmanskih popisnih knjiga kao istorijskih izvora – na primeru deftera Smederevskog sandžaka*, Istorijski časopis XLIX, Beograd (2002), s. 123–138.

⁷³ Srov. Sima ĆIRKOVIĆ – Rade MIHALJČIĆ (eds.), *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999; Z. MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*; E. MILJKOVIĆ, *Vlasi u domaćoj istoriografiji (1960–2010)*, s. 5–22.

⁷⁴ Podrobně srov. Radmilo B. PEKIĆ, *Bibliografija akademika Bogumila Hrabaka*, in: Dragi Maliković (ed.), *Život i delo akademika Bogumila Hrabaka*. Međunarodni tematski zbornik, Kosovska Mitrovica 2012, s. 605–653.

⁷⁵ Srov. Bogumil HRABAK, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine. Knj. II* (část: *Transhumanca u Herecegovini /XIV–XVIII vek/*), Beograd 2003, s. 39–43. Hrabak uvádí, že sezonní migrace pastevců na Balkáně geografové a etnologové dlouho kvalifikovali jako „nomádismus“, a rozdíl činili pouze v tom, zda na letní pastviny odcházely celé pastevecké rodiny i se svými mobilními stany, nebo jestli někteří členové pastevecké rodiny zůstávali v zimních sídlech, vybavených již trvalými obydlími, a věnovali se druhotným zaměstnáním (zemědělství, pěstování ovoce, řemesla apod.). Takovýmto způsobem byl v jugoslávské etnologii chápán rozdíl mezi „pravým nomádstvím“ a „polonomádstvím“. Hrabak naopak zdůrazňuje, že pastevcí při sezonních migracích využívali stále trasy mezi letními a zimními sídly, což je odlišovalo od skutečných nomádů, kteří něco takového neměli. Proto se také začal hojněji používat název „transhumance“, který se pro ustálené pastevecké migrace mezi zimními a letními sídly používal již dříve ve Španělsku a Itálii a poprvé byl zaznamenán v roce 1780. V novější době jsou takováto sezonní stěhování pastevců kvalifikována jako „biregionální“, a pokud existují stálá stanoviště (sídla) jak v letním tak v zimním období, tak i jako „bisesilní“ (dvoudomá).

gování pasení dobytka na letních a zimních pastvinách, budování a udržování obytných staveb a prodej pasteveckých výrobků obyvatel katunů, resp. nákup soli pro jejich potřeby“. Podrobně lokalizoval všechny katuny (resp. džematy) na území Hercegoviny v polovině 15. století, které se v pramenech objevují od roku 1278 do roku 1561, z nichž některé vznikly rozdělením a rozvětvením (filiací) stávajících katunů. Podal také výčet katunarů, knezů a vojvodů v této době a detailně pojednal o jejich závazcích.⁷⁶

Precizní chronologii titulů „premićur“, „knez“ a „čelnik“ ve státě Nemanjićů a Kotromanićů ve 13. a 14. století vytvořil a závazky jejich nositelů popsal v roce 2005 medievista a profesor univerzity v Bělehradě Miloš Blagojević.⁷⁷ Došel přitom k závěru, že stařešinové vlašských skupin v těchto dvou středověkých státech se nazývali „knez“ a „premićur“, „a nikdy „čelnik“, jak se dříve v historiografii myslelo“. Titul „knez“ byl zaveden v nemanjićovském státě začátkem 13. století v souladu s vývojem administrativního aparátu; tento titul zároveň získali stařešinové „žup“, které zahrnovaly více vesnických osad čítajících několik set rolnických domácností, a také stařešinové skupin několika katunů (s několika sty pasteveckých/vlašských domácností). Vladař také jmenoval vlašského kneze, jenž ovšem zároveň vykonával funkci kneze a stařešiny jednoho z podřízených katunů. Pod vlivem Byzance se od začátku 14. století, zejména pak ale po vyhlášení srbského carství v polovině 14. století, začalo v srbském státě používat jako označení pro představené jednotlivých katunů z řečtiny přejaté slovo premićur (primićur). Premićury jmenoval sám vladař (král, car). Takováto „byzantizace“ srbského státu ovšem nebyla rovnoměrná ani úplná, a proto se titul premićura velice zřídka objevuje v jihozápadních srbských oblastech (na území dnešní Hercegoviny a Černé Hory). Z toho lze vyvodit, že srbsští vladaři v těchto místech nejmenovali premićury za stařešiny katunů. Tyto oblasti později připadly bosenskému státu, který korunovací bána Tvrtka I. Kotromaniće za krále „Srbů, Bosny, Přímoří a Západních zemí“ v roce 1377 převzal některé instituce a tituly používané předtím v srbském státě, včetně titulu premićura. Ve feudálních državách, které vznikly rozpadem bosenského státu po Tvrtkově smrti, se ovšem se zmínkou o premićurech setkáme zřídka, pravděpodobně i proto, že místní velmožové premićury za představené katunů nejmenovali. Blagojević proto uzavírá, že „místní feudálové, podobně jako králové z dynastie Nemanjićů ve 13. století, se spokojili s tím, že jmenovali vlašské knezy a vojvody pro větší skupiny, zatímco do vnitřní organizace katunů, jejichž vliv a moc byly v první polovině 15. století evidentní, se nevměšovali“.

Blagojević upozorňuje také na to, že od vlašských knezů a premićurů je potřeba odlišovat „čelniky“, kteří se v dobových pramenech vyskytují méně často. Čelnici podle něj nebyli představenými jednotlivých katunů ani skupin několika vlašských katunů, nýbrž se jednalo o stařešiny pastevců, rekrutované nejčastěji z jednoho katunu nebo rolnické osady k tomu, aby za měsíční odměnu (mesečnina) hlídali během

⁷⁶ Podrobně srov. Bogumil HRABAK, *Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII–XIV veku*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 2, Beograd 1997, s. 139–172.

⁷⁷ Miloš BLAGOJEVIĆ, *Vlaški knezovi, primićuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (13.–14. vek)*, in: Rade Mihaljić (ed.), *Spomenica Milana Vasića, Banja Luka 2005*, s. 43–75.

celého roku velká stáda patřící vladařům či oblastní šlechtě, podobně, jak jsme již výše uvedli pro situaci v chorvatsko-uherském státě. Tímto způsobem Blagojević dotvořil celkový obraz o katunské organizaci Vlachů v oblastech srbského a bosenského státu. K tomuto obrazu je však nutné přidat instituci „zboru“ (sněmu), která nabývala v 15. století, v situaci oslabování původního feudálního systému a stále větší dominance Osmanů, na důležitosti. Na těchto zborech katunáři společně s knezy rozhodovali o otázkách, které měly pro vícekatunské společenství životní význam.⁷⁸ Popsanou organizaci Vlachů pak zastihli osmanští Turci, kteří ji integrovali do svého státního zřízení po definitivním dobytí zmíněných oblastí.

Závěry

Na základě uvedeného přehledu o vývoji poznatků o katunu a katunské organizaci středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánského poloostrova můžeme vyvodit následující závěry:

1. Vědomosti o středověkých Vlaších na Balkáně jakožto pozůstatku starého balkánského romanizovaného obyvatelstva byly shromažďovány velice pozvolna. Podle historických pramenů ze středověku a raného osmanského období, tedy z materiálů pocházejících z období od 12. do 15. století, jež se vztahují na centrální a západní oblasti Balkánu, žili Vlaši na rozlehlém území od Strumy, Vardaru a Thesálie na východě, po oblast Liky a Krbavy, Kvarnerské ostrovy a poloostrov Istrie na západě. V těchto pramenech se o Vlaších hovoří především jako o pastevcích (chovatelích drobného rohatého dobytka, zejména ovcí, v mnohem menší míře i koz), ale také jako o karavanních přepravních soli a jiného zboží, nebo jako o vojácích, žoldnéřských skupinách, drobných feudálech, zemědělcích, obchodnících, kolonistech, příslušnících nejdříve křesťanského a pak i muslimského náboženského vyznání atd.

2. Ve druhé polovině 19. století badatelé zjistili, že v centrálních a západních oblastech Balkánu středověcí vlašští pastevci chovali stáda v režimu sezonních migrací, který je dnes nejčastěji označován jako „transhumance“: v létě pásli svá stáda na vysokých horských pastvinách (letiště) a v zimě v teplých přímořských nížinách či kotlinách (zimiště). Všude však podléhali feudálnímu zřízení státu, v němž žili – srbského, bosenského či uhersko-chorvatského, Dubrovnické či Benátské republiky, popř. Byzance. I přes určité rozdíly ve feudálním zřízení si byly tyto státy velice podobné, co se týče statusu, způsobu obživy a společenské role Vlachů a tím, že na jejich území se často zmiňují katuni Vlachů (a někdy i katuni Albánců). Katun byl všude znakem pastevectví, které bylo primárním zdrojem obživy středověkých Vlachů a ze kterého se odvozovala všechna jejich další zaměstnání. Přestože katun středověkých Vlachů stále více přitahoval pozornost badatelů, dlouho zůstal poměrně nevyjasněným pojmem.

⁷⁸ O instituci „zboru“ u jižních Slovanů ve středověku (a tedy i u vlašských skupin) více srov. Sima M. ČIRKOVIĆ, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, s. 336–340; Marica MALOVIĆ-ĐUKIĆ, *Prilog istoriji zbora u srednjem veku*, in: Sima Čirković – Kosta Čavoški (eds.), *Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora. Zbornik sa naučnog skupa održanog 19–21. marta 2009 [SANU]*, Beograd 2009, s. 233–250.

3. Badatelé se dlouho domnívali, že středověký katun byla vesnice vlašských pastevců (ve které Vlaši žili rozdělení do jednotlivých rodů), a to i přesto, že brzy zaznamenali existenci neusedlých Vlachů (těch, kteří „putují z místa na místo“) a usedlých Vlachů (těch, kteří jsou „stálí, kteří mají svá sídla“), přičemž tyto dvě kategorie Vlachů měly rozdílné závazky vůči feudálům (vladařům, šlechtě, klášterům). Tento rozdíl se udržel dlouho; i v rámci jednoho klášterního panství se běžně činil rozdíl mezi katuny poddaných Vlachů a vesnicemi poddaných zemědělců. Historické prameny ukazují, že se ve 14. století na území dalmatského Zadaru termín „katun“ používal ve významu „panství“, které je kolonizováno Vlachy a darováno vlašským stařešinům. V dalmatské župě Poljica byly v 15. století vesnice a katuny zrovno-právněny, ovšem katuny byly považovány za části širších celků („kmenů“). Během 15. století bylo v Zetě, v situaci výrazně oslabené státní moci, rozšířeno použití názvu „katun“ (cathone) ve významu, který byl blízký pojmům „opština“ (comune) a „družina“ (compagnia). Pastevecký katun byl navíc vzorem pro vytváření samosprávných společenství válečníků. To vše svědčilo o hlubokých sociálních, statusních a politických změnách, které prodělaly pastevecké skupiny Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu v pozdním středověku a rovněž o změně významu termínu „katun“, který se i přesto stále používal v souvislosti s Vlachy.

4. Filologické práce o katunu, vydané začátkem 20. století, a osmanské katastrální knihy („deftery“), vydané po druhé světové válce, ve kterých byl vlašský katun označován jako „džemat“ (tento termín se v osmanském zřízení používal zejména pro označení sociální skupiny), vypovídaly o tom, že v centrálních a západních oblastech Balkánu měl katun středověkých Vlachů jiný charakter než vesnice, s níž byl dlouho ztotožňován. Především díky osmanistům se dospělo k názoru, že katun byl ve středověku korporativní organizací sociálního a ekonomického života vlašských pastevců a jako takový měl trvalejší charakter. Původ měl v rodové formaci, která sestávala z několika desítek domácností, v níž byli někdy zastoupeni i příbuzní v ženské linii a která byla determinována režimem sezonních migrací mezi letními a zimními pastvinami. Takováto organizace se po delší době mohla dělit a větvit v nové organizace stejného typu („filace katunu“). V tomto režimu sezonních migrací vlaští pastevcí dlouho neměli stálá sídla (vesnice), ovšem časem se za rozdílných historických okolností (nejdříve v rámci klášterních panství) zimní stanoviště vlašských pastevců stávaly jejich stálými sídly – vesnicemi. Tak se Vlaši usazovali a vedle pastevectví se začínali zabývat také zemědělstvím. To přivedlo vlašské pastevecké obyvatelstvo do přímého a trvalého kontaktu se stávajícím zemědělským obyvatelstvem, čímž se zesilovaly mezijazykové kontakty a urychlovala se etnická asimilace Vlachů v lokálním prostředí. Tímto začíná dlouhotrvající proces spojování vlašských katunů s určitým územím (teritorializace katunu) a proces transformace katunů v nové společenské instituce. Vlaši se stále více věnují i jiným způsobům obživy (karavanní doprava, obchod, řemesla, hornictví, zboj ad.). Zároveň se ale i původně zemědělské obyvatelstvo pod vlivem vlašských sousedů začíná věnovat pastevectví; tím se zintenzivňuje jejich symbióza a vzájemný vliv. Takto se z termínu „Vlach“ postupně stává sociální označení (socium) pastevece (vlach). Zároveň se projevuje snaha feudálů (nejdříve křesťanských, pak také osmanských) vyrovnat status pastevců a zemědělců, poddaných vrstev obyvatelstva.

5. Katuny jakožto organizace vlašských pastevců, které zahrnovaly několik desítek domácností, měly své stařešiny (představené), kteří byli voleni samosprávnou cestou a podle kterých byly dlouho pojmenovávány samotné katuny. V západních oblastech Balkánu byli nejčastěji nazýváni „katunari“. Pod vlivem byzantského feudalismu se v srbském středověkém státě, zejména v centrálních oblastech Balkánu, projevila během 14. století tendence vládařů přímo jmenovat katunary. Těmto katunarům se říkalo „primićuri/premićuri“ (z „primus in cera“). Tato praxe se ovšem nerozšířila pevně v západních oblastech srbského státu, ani v těch srbských krajích, které převzal bosenský stát. V centrálních a západních oblastech Balkánu jmenovali vladaři za stařešiny skupin několika katunů „kneze“ (pod tímto názvem od začátku 13. století); vždy se ale jednalo o někoho ze stávajících stařešinů katunu („katunar“). Instituce katunara a kneze zajišťovaly vlašským pastevcům samosprávu, určitý druh sociální autonomie. Knez byl prostředníkem mezi samosprávu vlašských pastevců a feudálem či vladařem. Knez v rámci podřízených katunů vykonával soudní funkci (odtud se ve starých darovacích listinách srbských klášterů tito stařešinové nazývají soudci /sudije/), zatímco Vlaši v chorvatských oblastech (v Lince a Cetini) měli kromě knezů i zvláštní soudy. Stát rovněž jmenoval vojvody pro větší skupiny vlašských pastevců. Ti odpovídali za odvody (mobilizaci) vojáků v těchto skupinách a byli zároveň vojenskými veliteli při válečných taženích. Jak knez, tak vojvoda pocházeli z řad vlašských pastevců a vzájemná spolupráce jim mezi podřízenými Vlasy zajišťovala důvěru. Vedle pasení vlastních stád v rámci své katunské organizace někteří Vlaši pásli také stáda feudálních pánů – vladařů, velmožů a klášterů (což občas vykonávali i pastevci ze zemědělských sídel). Ovšem tito vlašští pastevci, přestože měli původ v katunu, vykonávali zmíněnou povinnost nikoli jménem katunu, nýbrž individuálně (v Dalmácii byli nazýváni „bravari“) a za svoji práci dostávali odměnu („mesečnina“). Jejich stařešina se nazýval „čelnik“ a tento název se uchoval dodnes pro pastevecké stařešiny v některých oblastech Balkánu.

6. Moc a vliv katunů a jejich představených rostly v první polovině 15. století, kdy probíhaly časté války a srbský a bosenský stát byl rozdroben na feudální oblasti, které mnohdy stály proti sobě a postupně se dostávaly do závislosti nebo přímo pod svrchovanost Osmanů. Mnohé katuny se transformovaly na vojenské družiny („compania“) a válčící strany se je pokoušely získat na svoji stranu. Stabilizací osmanské moci v 15. století v centrální oblasti a o něco později i v západních oblastech Balkánu vstoupil proces teritorializace katunů do závěrečné fáze. Tam, kde se katuny spojily s tehdejšími vesnicemi v podhorských župách (nebo v horských údolích vhodných k trvalému osídlení) do jednoho územního celku, a tam, kde existovaly podmínky pro udržování pasteveckých sezonních migrací na relativně krátkých trasách, vznikala nová společenství, zvaná kmeny („plemena“). Kmeny uplatňovaly jistým způsobem suverenitu nad územím, které ovládaly, přičemž stále důležitější roli nabývala instituce kmenového kneze a kmenového „zboru“ (sněmu), ale i vojvodové (kteří ovšem nebyli v každém kmenu). Tím se již dříve existující samospráva prohlubovala. V takto pozměněném režimu života se pastevci, kteří se stále více věnovali zemědělství, stávali „bisesilními“, dvoudomými, měli stálé vesnice na úpatí nebo v údolích hor a letní pastviny a sídla v horách. Právě k těmto letním horským pasteveckým osadám se váže termín „katun“ – název, který se v západních oblastech Bal-

kánu udržel dodnes. Zároveň se ale pod záštitou a kontrolou osmanské moci vlaští pastevcí z vysokých horských oblastí masově usazovali (kolonizovali) ve válkami vylištěných, především rovinatých zemědělských oblastech, kde neexistovaly podmínky pro režim pasteveckého sezonního pohybu. Tím bylo pastevecké obyvatelstvo připoutáno k území s odlišnými přírodními charakteristikami a transformovalo se v rolnické obyvatelstvo. Přitom se katuny jakožto organizace rozpadaly. Tím ovšem nezánikly závazky vlašských knezů, které již ale nebyly vázány na katun a katunskou organizaci, ale na určité vesnické osady a méně i na osmanské územní jednotky – „nahije“ (na území dřívějších křesťanských žup). Takto území v kompetenci jednoho kneze získalo název „knežina“ a samotný knez byl často obdařen od sultána menším lénem, čímž byly do organizace vneseny prvky osmanského timárského systému.

7. Určitou analogii můžeme spatřit mezi katuny jakožto základními jednotkami pastevecké společnosti středověkých Vlachů a institucí posledních transhumančních pastevců na Balkáně – Aromunů (kterým se také říká Vlaši, někde i Cinceři). Paralelu spatřujeme zejména v sezonních migracích těchto dvou historických kategorií balkánských pastevců, které dělí časový odstup v rozmezí několika staletí. Někteří Aromuni až do začátku 20. století pásli svá stáda v létě v pohoří Pindos a v jednotlivých pohořích centrálního Balkánu, kde společně s nimi pobývaly i celé jejich rodiny. Taktéž se svými stády a rodinami zimu trávili v teplých nížinách a kotlinách egejského, jónského a jaderského přímorí. Pro každou letní sezonu tito aromunští pastevcí vytvářeli dočasná (ad hoc) sdružení, „tajfy“, pomocí kterých zajišťovali všechny pastevecké práce, prodej výrobků a rozdělení zisku. V tomto smyslu se tajfy podobaly středověkým katunům, s tím, že katuny byly korporativními organizacemi trvalejšího charakteru (vzniklé z rodových formací), přestože podléhaly dělení a větvení (filace katunů). Letní horská sídla s improvizovanými objekty potřebnými pro ubytování a práci pastevců a ochranu dobytka Aromuni nazývali „mandra“, čemuž odpovídá „katun“ v dnešním významu v západních oblastech Balkánu. Společenské okolnosti života a feudální závazky středověkých vlašských pastevců ovšem byly výrazně jiné, než bylo společenské postavení aromunských pastevců na přelomu 19. a 20. století.

*Ze srbštiny přeložila Marija Šupicová ve spolupráci s Václavem Štěpánkem
a Helenou Bočkovou*

SUMMARY

Knowledge about the medieval Vlachs of the Balkans, who represented the remains of the old Romanized Balkan population, has been gained slowly and gradually. Judging by the historic sources of the Middle Ages and the early Ottoman period (from the 12th to the 15th century) pertaining to the Central and Western regions of the Balkans, the Vlachs ranged across a wide territory from the Struma River to the Vardar River and Thessaly in the East, to Lika, Krbava, the Kvarner Islands and the Istrian Peninsula in the west. In these sources the Vlachs are primarily mentioned as pastoralists (herders of small livestock, usually sheep, or less often also goats), but also as caravan travelers conveying salt and other goods, warriors, soldiers, minor feudal lords, agriculturalists, colonists, members of first the Christian and later Muslim religious populations, etc.

Vlach pastoralists tended their flocks according to a regimen of seasonal movement that is today most often termed “transhumance” – in the summer the herds graze in high mountain pastures (“letišta”), and in the winter in warm coastal lowlands or basins (“zimišta”). The pastoralists, however, always came under the control of the feudal order of the state they belonged to, – Serbian, Bosnian, Hungarian-Croatian, Dubrovnik or Venetian Republic and Byzantium. Even despite certain differences in the feudal orders of these states, the status, professions and social roles of the Vlachs remained very similar from one to another. In them (and later also within the Ottoman Empire) the Vlach katuns are often mentioned, for these were the essential attribute of their pastoralism, the primary Vlach occupation from which all of their other occupations were derived. That is the reason why the medieval katuns continued to increasingly attract the attention of researchers, even though for a long period katuns remained only an unclarified concept, just like the overall organization of the Vlachs’ pastoral population. In time, scholars came to be convinced that this was one of the central issues in Balkan studies, whose clarification would then enable resolution of a great many other research problems. In particular it is thanks to experts in Ottoman studies that they reached the conclusion that the katun in the medieval Balkans was a corporate organization of the social and economic life of Vlach pastoralists that a rather enduring character and was composed of several dozen households, that had its origin in ancestral formation and which was contingent upon the practice of transhumance. The overall organization of this pastoral society inhered in its katuns. Yet this form of organization, especially at the beginning of the Ottoman period in the 15th century, also underwent changes and transformed into new institutions. Along with this, the status and identity of the original Vlachs was also changed. This work provides an overview of the evolution of knowledge about the katuns and katun organization of the medieval Vlachs in the Central and Western regions of the Balkans in the period before and after the Second World War, and, on the basis of the works of the eminent authors cited here, the appropriate conclusions are drawn.

Balkánská politika Ruska a vstup Itálie do „Velké války“ (červenec 1914 – květen 1915)

Petr Prokš

Russia's Balkan Policy and Italy's Entrance into the "Great War" (July 1914 – May 1915)

One of the powers that had clearly defined interests in the Balkans was Czarist Russia. For its power politics, the Balkans represented a significant strategic space for further territorial expansion to the south and east. Russia's main rival in the Balkans was Austria-Hungary, supported by Germany, and simultaneously also the Ottoman Empire. As another power, an ambitious Italy also attempted to assert itself more boldly in the Balkans. Albania was key for Italy's expansionist politics in that region, and therefore Italy got into conflicts with Austria-Hungary. However, for the Italians the idea of the formation of a strong South-Slavic state on the Balkan coast of the Adriatic Sea under the protection of Russia was extremely worrisome. After the First World War broke out in July 1914, Italy adopted a neutral position. In the following months the struggle between the two hostile coalitions flared up as they attempted to gain Italy for their side. Rome at the same time naturally asserted its own interests above all else. Finally, after a heated diplomatic contest, Italy asserted its own demands regarding power and territory, principally against Austria-Hungary and the Ottoman Empire, and then in May 1915 it went over to the side of the Triple Entente.

Key words: History, 20th century, Balkans, Russia, Italy, First World War, international relations, diplomacy

Po staletí přestavoval Balkán velice strategickou oblast, kde se střetávaly nejružnější velmocenské zájmy a kulturně-civilizační tendence. Nejvýrazněji se to projevilo v průběhu 19. a zejména na počátku 20. století, když vývoj na Balkánském poloostrově mnohdy určoval další osud celé kontinentální Evropy. Protikladné státní, národní, etnické, mocenské a náboženské střety většinou vyvrcholily krvavými konflikty, které do budoucnosti zasely další nevraživosti a nenávisti, jež se nepodařilo ani do dnešních dnů zcela překonat.¹ Projevilo se to zejména v průběhu dvou balkánských

¹ Eric J. HOBBSBAWM, *The Age of Empire, 1875–1914*, London 1994; Vladimír NÁLEVKA, *Koncert velmocí. Mezinárodní vztahy v letech 1871–1914*, Praha 2006; Simon DAMJANOV – Radoslav POPOV (red.), *Velikite sili i balkanskite vzaimootnošenija v kraja na XIX i načalo XX v.*, Sofie 1982; Jurij A. PISAREV, *Velikije deržavy i Balkany nakanune pervoj mirovoj vojny*, Moskva 1985; Michael W. WEITHMANN, *Balkán. 2000 let mezi východem a západem*, Praha 1996; Valeria HEUBERGER – Arnold SUPPAN – Elisabeth VYSLONZIL (Hrsg.), *Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfaß*, Frankfurt am Main 1998; Zdeněk R. DITTRICH, *Balkánské*

válek. Nejprve od října 1912 do května 1913 bojovaly Srbsko, Černá Hora, Bulharsko a Řecko proti Turecku, které bylo zcela vytlačeno z Balkánu, kromě úzkého pásu území kolem Istanbulu. Vítězné balkánské státy se však nedohodly na „prerozdělení“ územních zisků po poraženém Turecku, takže potom v červnu až srpnu 1913 válčily Srbsko, Řecko, Rumunsko a Turecko proti Bulharsku. Výsledkem bylo rozdělení Makedonie mezi Srbsko, Řecko a Bulharsko. Řecko získalo ještě jižní Thrákii, Rumunsko jižní Dobrudžu a Turecko si rozšířilo pás území kolem Istanbulu na evropském kontinentu. Avšak žádný ze zmíněných států nebyl zcela „spokojen“ s výsledky těchto válek a nadále prosazoval vlastní územní nároky na úkor svých sousedů, což vnášelo řadu ožehavých problémů do dalšího vývoje na Balkáně a bylo také jednou z příčin vypuknutí první světové války v červenci 1914.²

Jednou z mocností, která měla vyhraněné zájmy na Balkáně, bylo carské Rusko. Pro jeho velmocenskou politiku představoval Balkán významný strategický prostor k další územní expanzi na jih a západ. Přitom se považovalo za jakéhosi „patrona“ zdejších Slovanů i vyznavačů pravoslavného křesťanství a snažilo se také přímo zasahovat do dynastických a státoprávních záležitostí zdejších států.³ Jeho hlavním protivníkem na Balkáně bylo Rakousko-Uhersko, podporované Německem, a dále Osmanská říše, která se nesmířila se svým „vypuzením“ z tohoto prostoru, protože se považovala za ochránce muslimů na Balkáně. Rusko se proto všemožně snažilo zabránit opětovnému rozšíření vlivu Rakousko-Uherska a Osmanské říše na Balkáně, a podle toho si také hledalo odpovídající spojence. Prvořadým z nich bylo Srbsko jako „slovanská a pravoslavná“ země, která spatřovala v Rusku hlavního ochránce proti mocenským nárokům sousedního Rakousko-Uherska.⁴ Petrohrad se přitom do určité míry mohl spoléhat na pragmatickou spolupráci s Brity. Pro velmocenskou politiku Londýna totiž podle názoru Rusů představovali Srbové „strážce východní brány“ proti expanzivní politice Rakousko-Uherska a Německa, která ohrožovala britské zájmy na „Východě“.⁵

Další mocností snažící se výrazněji prosadit na Balkáně byla ambiciózní Itálie. Pro expanzivní politiku Itálie na Balkáně byla klíčová Albánie, protože z jejího pobřeží a přilehlých ostrovů se daly kontrolovat přístupy mezi Jaderským a Středozem-

kolbiště a evropské mocnosti, Brno 1998; Misha GLENNY, *Balkán 1804–1999. Nacionalismus, válka a velmoc*, Praha 2003; Jan RYCHLÍK a kolektiv, *Mezi Vídní a Cařihradem. I. Utváření balkánských národů*, Praha 2009.

² Richard C. HALL, *The Balkan Wars, 1912–1913. Prelude to the First World War*, London – New York 2000.

³ Radomír VLČEK, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002; Vladislav Ja. GROSUL, *Rossijskij vnešnepolitičeskij konstitucionalizm i Balkany (XVIII–XIX veka)*, Novaja i novejšaja istorija, 2011, No. 2, s. 60–70; Géza GECSE, *Panslawismus in der russischen und in der sowjetischen Außenpolitik 1914–1991*, Prague Papers on the History of International Relations, 2011/2, s. 110–131.

⁴ Petr PROKŠ, *Velmocenské záměry carského Ruska v předvečer „Velké války“ (leden – červen 1914)*, Slovanský přehled, 95, 2009, č. 1, s. 1–18; TÝŽ, *Válečné cíle carského a revolučního Ruska za Velké války (1914 – 1916/1917)*, Slovanský přehled 97, 2011, č. 1–2, s. 17–48.

⁵ Olga I. AGANSON, *Balkanskij vopros ve vnešnej politike Velikobritaniji (1908–1912)*, Novaja i novejšaja istorija, 2011, No. 1, s. 93–106; Natalija Ju. ZABELINA, *Serby glazami Britancev v gody pervoj mirovoj vojny*, Slavjanovedenije, 2011, No. 1, s. 53–63.

ním mořem. Zároveň se z albánského území otevíral prostor pro další postup na sever vůči Černé Hoře a Srbsku a rovněž na jihovýchod vůči Řecku. Řím proto věnoval výraznou pozornost ekonomickým aktivitám v Albánii jako prostředku k trvalému uchycení se na pobřeží západního Balkánu.⁶ Albánie sousedila s Makedonií, o kterou vedly spory balkánské státy Srbsko, Bulharsko a Řecko, takže po vzoru Ruska tam mohla vystupovat jako arbitr ve sporech zdejších států a upevňovat si tím vlastní mocenské pozice.⁷ Rusko se snažilo rozšířit svůj vliv na Balkáně ustavením velkého a silného jihoslovanského státu, jehož základem se mělo stát sloučení Černé Hory se Srbskem.⁸ Pro samotnou Itálii však byla velice znepokojující představa vytvoření silného jihoslovanského státu na balkánském pobřeží Jaderského moře pod záštitou Ruska. Hledalo proto odpovídajícího spojence na Balkáně. Jako nejvhodnější se jevilo Rumunsko. Oba státy měly shodně odtazité až nepřátelský postoj vůči Rakousko-Uhersku kvůli územím jako byly Tyroly a Sedmihradsko, na které si samy činily nárok. A to s ohledem na zájmy svých národnostních menšin v habsburské říši. Po vypuknutí první světové války je ještě více sblížil shodný neutrální postoj.⁹

Itálie měla další mocenské zájmy na ostrovech v Egejském moři, na které si činilo nárok rovněž Řecko a Osmanská říše, o jejíž spojenectví shodně usilovalo Německo a Rakousko-Uhersko. Nad Řeckem ovšem držela ochrannou ruku Velká Británie, která zároveň žárlivě střežila vlastní mocenské pozice ve východním Středomoří, zejména přístupy do Suezského průplavu a na Střední východ.¹⁰ Itálie, aby se vyrovnala „klasickým“ koloniálním mocnostem Velké Británie a Francii, prosazovala vlastní mocenské zájmy rovněž mimo Evropu. Opanováním jihozápadního pobřeží Balkánu tudíž chtěla vyvážit silnou pozici Britů ve východním Středomoří a zajistit si kontrolu nad přístupy k pobřeží severní a východní Afriky při svých koloniálních výbojích do Libye, Etiopie a Somálska.¹¹ Itálie proto v „koncertu velmocí“ hledala

⁶ Richard J. B. BOSWORTH, *The Albanian forests of signor Giacomo Vismara: A case study of Italian economic imperialism during the foreign ministry of Antonio di San Giuliano*, *The Historical Journal* 18, 1975, No. 3, s. 571–586.

⁷ *Macedonia. Past and Present*, Thessaloniki 1992; Irena STAWOWY-KAWKA, *Macedonia w polityce państw bałkańskich w XX wieku*, Kraków 1993; Jan RYCHLÍK – Miroslav KOUBA, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003; Mehmet HACISALİHOĞLU, *Die jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918)*, München 2003; Blaže RISTOVSKI – Milan GURČINOV – Vera BITRAKOVA-GROZANOVA (red.), *Makedonija i ruskata politika na Balkanot od Berlinskijot kongres do Prvata svetskaja vojna*, Skopje 2008.

⁸ Petr PROKŠ, *Projekt sloučení Srbska a Černé Hory v mezinárodních vztazích před vypuknutím „Velké války“ (srpen 1913 – červen 1914)*, *Slovanský přehled* 95, 2009, č. 3, s. 289–304.

⁹ Glenn E. TORREY, *The Rumanian – Italian Agreement of 23 September 1914*, *The Slavonic and East European Review* XLIV, No. 103, 1966, s. 403–405.

¹⁰ Richard BOSWORTH, *Britain and Italy's acquisition of the Dodecanese, 1912–1915*, *The Historical Journal* 13, 1970, No. 4, s. 683–705.

¹¹ Gian-Luca PODESTA, *Colonist and „Demographic“ Colonist. Family and Society in Italian Africa*, *Annales de démographie historique*, 2011, n° 2, s. 205–231 (zde na s. 226–229 přehledná bibliografie základních prací k dějinám italského kolonialismu); Donatella STRANGIO, *Italian colonies and enterprises in Eritrea (XIX–XX Centuries)*, *The Journal of European Economic History* 39, 2010, No. 3, s. 599–623; Marco RIMANELLI, *Italy between Europe and the Mediterranean. Diplomacy and naval strategy from unification to NATO*, New York 1997; Aleš SKŘIVAN – Petr KRIVSKÝ, *Opožděná expanze. (Koloniální výboj Německa a Itálie v letech 1870–1918)*, Praha 1977. Celkově o kolonialismu srov. Marc FERRO, *Dějiny kolonizací. Od dobývání po nezávislost 13.–20. století*, Praha 2007.

vlastní místo „na slunci“ nejprve ve spojení s Německem a Rakousko-Uherskem v rámci Trojspolku, zejména jako protiváhu vůči konkurenční Francii. Díky tomu zahraniční politika Itálie hrála významnou roli v mezinárodních vztazích před i bezprostředně po vypuknutí první světové války.¹² Již v průběhu „červencové krize“ roku 1914 a rovněž v následujících měsících se rozhořel zápas obou nepřátelských skupení o získání Itálie na svou stranu. Řím přitom pochopitelně prosazoval především vlastní mocenské zájmy.¹³

V důsledku toho se rozběhlo velice složité a mnohdy rozporuplné vyjednávání Itálie s Rakousko-Uherskem a Ruskem o italských nárocích. Rusko však bylo v mnohem výhodnější pozici, protože nemělo s Itálií žádné přímé územní ani národnostní spory a současně mohlo Římu nabídnout podporu jeho požadavků vůči Rakousko-Uhersku. Naproti tomu se však muselo vyrovnávat s odporem Itálie proti snahám seskupit kolem Srbska silný „slovanský“ stát na východním pobřeží Jaderského moře pod patronací Petrohradu. Podobně Italové očekávali podporu Ruska pro vlastní zájmy a určitou redukci jeho mocenských nároků na pobřeží západního Balkánu ve vztahu k Srbsku.¹⁴

Vyjednávání začalo bezprostředně po sarajevském atentátu a vypuknutí červencové krize. Ruský velvyslanec v Paříži Alexander P. Izvolskij hlásil 2. července 1914 do Petrohradu obsah rozvoru s italským velvyslancem Tommasem Tittonim, který sice zdůraznil nutnost setrvání Itálie v rámci Trojspolku, ale s tím, že to nikterak nepřekáží přátelským vztahům s Ruskem, založeným na shodě jejich zájmů na Balkáně. Itálie prý prosazuje nezávislost Albánie, čímž se má odradit Rakousko-Uhersko od aktivního vystoupení proti Bělehradu a Soluni. Podle Izvolského by tedy v současné době bylo pro Itálii velkou chybou ztotožňovat své zájmy se zájmy Rakousko-Uherska. Itálie musí v albánských záležitostech sice vystupovat co nejvíce mezinárodně, avšak na druhé straně v souladu s Ruskem. Jednou s takových záležitostí by mohla být italsko-ruská spolupráce v otázce další výstavby „dunajsko-adriatické“ železnice.¹⁵ Jednalo se o trasu mezi Rumunskem a Albánií, tedy v podsta-

¹² Enrico DECLEVA, *Da Adua a Sarajevo. La politica estera italiana e la Francia 1896–1914*, Bari 1971; TÝŽ, *L'Italia e la politica internazionale dal 1870 al 1914. L'ultima fra le grandi potenze*, Milano 1974; Cedric J. LOWE – Frank MARZARI, *Italian Foreign Policy, 1870–1940*, London 1975; Richard J. B. BOSWORTH – Sergio ROMANO (eds.), *La Politica estera italiana, 1860–1985*, Bologna 1991; Milan HLAVAČKA – Marek PEČENKA, *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská zahraniční politika před první světovou válkou*, Praha 1999; Richard J. B. BOSWORTH, *Italy, the least of the Great Powers. Italian Foreign Policy before the First World War*, London – New York 2005.

¹³ Richard J. B. BOSWORTH, *Italy and the approach of the First World War*, New York 1983; Simon M. JONES, *Domestic factors in Italian intervention in the First World War*, New York 1986; William A. RENZI, *In the Shadow of the Sword. Italy's Neutrality and Entrance into the Great War, 1914–1915*, New York 1987; H. James BURGWIN, *The legend of the mutilated victory. Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915–1919*, Westport 1993.

¹⁴ William A. RENZI, *The Russian Foreign Office and Italy's Entrance Into the Great War, 1914–1915. A Study In Wartime Diplomacy*, *Historian* 28, 1966, No. 4, s. 648–668.

¹⁵ *Meždunarodnyje otnošenija v epochu imperalizma. Dokumenty iz archivov carskogo i vremennogo praviteľstv 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom četvertyj. 28. ijunja – 22. ijulja 1914 g.*, Moskva – Leningrad 1931, dok. č. 61, s. 91–96. (Dále citováno MOEI).

tě o železniční spojení Černého a Jaderského moře, o jehož výstavbu soupeřili Srbové a Francouzi, podporovaní Rusy, proti Rakousko-Uhersku a Německu, které v tom spatřovalo důležitý krok v naplnění své mocenské vize linie Berlín – Bagdád. Od počátku zmíněného vyjednávání se tedy projevovala snaha o dorozumění s Ruskem a ochlazování vztahů s Rakousko-Uherskem, které výhružným postupem proti Srbsku podkopávalo mezinárodní pozice Itálie. A to dokonce pro Řím s velice nepříznivou variantou, že po případné vojenské porážce a obsazení Srbska výrazně posílená habsburská říše již nebude brát ohled na italské nároky vůči Tyrolsku. Italský ministr zahraničí Antonio Di San Giuliano proto zaslal 14. července 1914 instrukce italským velvyslancům v Berlíně Riccardo Bollatimu a ve Vídni Giuseppe Avarnovi di Gualtierimu, že veškerá politika Itálie musí být zaměřena proti jakémukoli územnímu rozšíření Rakousko-Uherska bez odpovídajících územních kompenzací pro Itálii.¹⁶ V konečném důsledku to vytvářelo příznivější podmínky pro shodu s Ruskem, které rovněž s obavami pohlíželo na nepřátelský postup Vídně vůči Srbsku. To potvrdil také A. Di San Giuliano, když téhož dne, 14. července 1914 prohlásil, že je možné a zřejmě i pravděpodobné vystoupení Itálie z Trojspolku.¹⁷

V důsledku agresivního postupu Vídně v podobě rakousko-uherského ultimata Srbsku ze dne 23. července 1914 však hrozila krize přerůst v otevřený konflikt, což velice negativně hodnotili jak v Petrohradě, tak v Římě.¹⁸ Po zmíněném ultimatu se předseda italské vlády Antonio Salandra podrážděně vyslovil proti nastolení trvalé nadvlády Rakousko-Uherska nad Balkánem jako triumfu germánské rozpínavosti na Balkánském poloostrově, poněvadž pro Itálii by to znamenalo vzdát se nadějí na jakoukoliv územní expanzi a ztrátu Jadranu v komerčním i vojenském smyslu.¹⁹ Shodně rovněž tajemník italského ministra zahraničních věcí Augusto Biancheri Chiappori v zásadním memorandu pro A. Di San Giuliana 26. července 1914 kritizoval postup Vídně, která v rozporu se smlouvou o Trojspolku hodlá ultimatem Bělehradu vyprovokovat válku a okupovat území Srbska i dosáhnout územních zisků na úkor Černé Hory. Srbsko se však může spoléhat na podporu Ruska, Černé Hory, Bulharska a zejména Rumunska. Itálie proto musí zůstat mimo a přísně dodržovat především vojenská ustanovení článku 7 smlouvy o Trojspolku, která předpokládají poskytnutí vzájemné pomoci pouze v případě napadení některého ze spojenců. V důsledku postupu Vídně hrozí totiž narušení statu quo na Balkáně. Současně je třeba brát v úvahu další osud ostrovů v Jaderském moři i pobřeží Černé Hory a také postoj Turecka v otázce ostrovů v Egejském moři.²⁰

Petrohrad se zpočátku snažil čelit postupu Vídně snahami o sblížení „slovanských“ spojenců na západním Balkáně. Ruský ministr zahraničí Sergej D. Sazonov v poselství do Bělehradu a Cetinje 7. července 1914 vyslovil obavy z vyostřování protisrbských nálad v Rakousko-Uhersku a vybízel urychlit vyjednávání o sblížení

¹⁶ Leo VALIANI, *Italian–Austro-Hungarian Negotiations 1914–1915*, The Journal of Contemporary History 1, 1966, No. 3, s. 115.

¹⁷ W. A. RENZI, *In the Shadow of the Sword*, s. 45.

¹⁸ Podrobněji o ultimatu Srbsku srov.: Petr PROKŠ, *Střední a jihovýchodní Evropa ve válečných cílech Rakousko-Uherska (1914–1915)*, Slovanský přehled 89, 2003, č. 3, s. 332–336.

¹⁹ William A. RENZI, *Italy's Neutrality and Entrance into the Great War: A Re-examination*, The American Historical Review LXXIII, 1968, No. 5, s. 1418–1419.

²⁰ *I Documenti diplomatici italiani*, Quarta serie: 1908–1914, Volume XII (28. giugno – 2. agosto 1914), Roma MCMLXIV, dok. č. 565, s. 354–356. (Dále citováno DDI).

Srbska a Černé Hory jako protiváhy vůči Rakousko-Uhersku.²¹ Petrohradu se však nepodařilo získat Černou Horu na stranu ohroženého Srbska. Černohorský král Nikola dne 25. července 1914 v rozhovoru s ruským vyslancem Alexandrem A. Giersem odmítl jakoukoliv solidaritu s tendencemi, které vedly k sarajevskému atentátu. Plně chápe a ospravedlňuje rakouský postup, kromě požadavku na umožnění činnosti rakouských vyšetřovatelů na srbském území. Nevěří ve vypuknutí války a bude pokračovat v přátelských vztazích s Rakousko-Uherskem. Vyslanec zklamaneč vyjádřil naději, že tento postup panovníka snad ušetří Černou Horu všech nepříjemností spojených s válkou. Současně ve zprávě do Petrohradu zdůraznil, že Rakousko-Uhersko vyvíjí velké úsilí, aby zabránilo přechodu Černé Hory na stranu Srbska.²² Petrohrad hodnotil názory černohorského krále Nikoly jako rozbíjení „slovanské“ spolupráce na Balkáně. S. D. Sazonov tudíž prostřednictvím ruského vyslance ostře varoval 27. července 1914 krále Nikolu, aby svoji politiku obecně sladil se srbskou, a to proto, že svým dalším postojem jednostranně ovlivní podobu budoucích vztahů Ruska s Černou Horou.²³

Petrohrad přitom, tak jako na druhé straně Vídeň i Berlín, musel brát ohled na zatím nevyjasněný postup Itálie. Ruský velvyslanec v Římě Anatol N. Krupenskij zaslal 27. července 1914 do Petrohradu aktuální stanovisko A. Di San Giuliana, který na jeho sdělení, že Rusko musí přijít na pomoc Srbsku při jeho napadení Rakousko-Uherskem, odvětil, že Itálii se jedná především o zachování rovnováhy na Jaderském moři. Po dalších nepřímých výrocích ministra o hrozící válce, velvyslanec dospěl k názoru, že případný zásah Francie a Německa do války by znamenal naplnění spojeneckých závazků Itálie vůči Německu. Italská vláda přitom již vyslala část válečného loďstva, aby křižovalo po Jaderském moři.²⁴ Podobné úvahy však byly rychle korigovány následujícími událostmi.

Ruský car Mikuláš II. podlehl tlaku vlády a nejvyššího armádního velení a 30. července 1914 souhlasil s mobilizací všech armádních sborů Kyjevského, Oděského, Moskevského a Kazaňského vojenského okruhu. Zároveň souhlasil s mobilizací druhého a třetího sledu vojenských útvarů Orenburského, Uralského a Astrachaňského vojenského okruhu, mobilizací kozáckých vojsk Donského, Kubáňského, Tereckého, Uralského, Orenburského a Astrachaňského vojenského okruhu a rovněž mobilizací baltské a černomořské válečné flotily. Neprodleně ještě téhož dne byla mobilizace oficiálně vyhlášena s platností od následujícího dne 31. července 1914.²⁵

Současně se vyjasňovala stanoviska ostatních velmocí. Na samotném počátku války systém Trojspolku, a tím rovněž vztah mezi Německem a Rakousko-Uherskem, utrpěl vážnou trhlinu, když se do válečných akcí nezapojila Itálie. Italský ministr zahraničí A. Di San Giuliano totiž dne 30. července 1914 rakousko-uherskému velvyslanci Kajetánovi Mérey von Kapos-Mérey osobně sdělil následující stanovisko

²¹ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom čertyj, 28. ijunja – 22. ijulja 1914 g., Moskva – Leningrad 1931, dok. č. 112, s. 157–158.*

²² *MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom pjatyj, 23. ijulja – 4. avgusta 1914 g., Moskva – Leningrad 1934, dok. č. 77, s. 93–94.*

²³ Tamtéž, dok. č. 118, s. 144.

²⁴ Tamtéž, dok. č. 131, s. 154–157.

²⁵ Tamtéž, dok. č. 327–328, s. 282.

italské vlády: Trojspolek má čistě obranný charakter, avšak Rakousko-Uhersko násilným postupem proti Srbsku vyprovokovalo evropskou válku. Přitom se o tom nedohodlo s italskou vládou. Proto Itálie necítí žádnou povinnost se na této válce podílet. Velvyslanec ve svém komentáři ve zprávě do Vídně zdůraznil, že Itálie zřejmě zůstane neutrální a pravděpodobně bude prosazovat vlastní zájmy na Balkáně, zatímco Rakousko-Uhersko na tom nebude moci nic změnit.²⁶

Neuspělo ani německé zastrašování Ruska. Německý velvyslanec v Petrohradě Friedrich von Pourtalès o půlnoci z 31. července na 1. srpna 1914 předal ruskému ministrovi zahraničí S. D. Sazonovovi ultimatum, jestliže se během dvanácti hodin, to znamená do poledne nadcházejícího dne, nezastaví ruská mobilizace, bude Německo nuceno také mobilizovat.²⁷ Německý velvyslanec F. Pourtalès si ráno 1. srpna 1914 po sedmé hodině přišel pro odpověď k ministrovi S. D. Sazonovovi, který německé požadavky odmítl s tím, že vyhlášenou mobilizaci již není možné zastavit. Velvyslanec se ještě jednou zeptal, zda budou splněny německé požadavky. Sazonov něco takového opět tvrdě odmítl, načež mu Pourtalès předal písemnou nótu s vyhlášením války. Sazonov o tom neprodleně informoval premiéra, panovníka, francouzského i britského velvyslance a diplomatická zastoupení Ruska v zahraničí.²⁸

Rusko tak bylo nuceno vstoupit do války, kterou si tolik nepřálo. Přitom muselo chránit svého mnohem slabšího spojence Srbsko a hájit vlastní postavení světové mocnosti. Petrohradu v této těžké chvíli napomáhal také realistický postoj Itálie, která se nechtěla nechat zatáhnout do války pro cizí zájmy. Italský ministr zahraničí A. Di San Giuliano předal 2. srpna 1914 rakousko-uherskému velvyslanci K. Mérey von Kapos-Mére zásadní memorandum, ve kterém odmítl výklad Vídně a Berlína o článku 7 smlouvy o Trojspolku jako zdůvodnění války proti Srbsku s tím, že nedošlo k útoku na žádnou ze smluvních stran, a proto se Itálie necítí zavázána vstoupit do války. Přitom v životním zájmu Itálie je zachování rovnováhy v Evropě i na Balkánském poloostrově, takže za případnou podporu Rakousko-Uherska očekává Itálie odpovídající kompenzace.²⁹ Zároveň ruský velvyslanec v Římě A. N. Krupenskij 2. srpna 1914 do Petrohradu oznámil, že předseda italské vlády A. Salandra a ministr zahraničí A. Di San Giuliano mu potvrdili plnou neutralitu Itálie, která zároveň zakázala vývoz potravin a zemědělských produktů. Premiér mu přitom sdělil svůj názor, že Německo a Rakousko-Uhersko si přály válku.³⁰

Řím odrazovaly od vstupu do války především mocenské plány Berlína a Vídně, které směřovaly proti zájmům Itálie. Její velvyslanec v Berlíně R. Bollati dne 2. srpna 1914 oznámil do Říma snahy Německa a Rakousko-Uherska zapojit do války proti Rusku také Turecko, za tím účelem byly odeslány zvláštní instrukce německé vojenské misi v Istanbulu. Současně italský velvyslanec ve Vídni G. Avarna téhož

²⁶ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, 8, Band 1, Mai bis 1. August 1914, Wien – Leipzig 1930, dok. č. 11090, s. 932.

²⁷ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom pjatyj, 23. ijulja – 4. avgusta 1914 g.*, Moskva – Leningrad 1934, dok. č. 385, s. 319–320.

²⁸ Tamtéž, dok. č. 396, s. 326–328.

²⁹ *DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914)*, Roma MCMLIV, dok. č. 1, s. 1–2.

³⁰ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom pjatyj, 23. ijulja – 4. avgusta 1914 g.*, Moskva – Leningrad 1934, dok. č. 459, s. 367.

dne hlásil do Říma zprávy o záměrech Rakousko-Uherska, které po vítězství nad Srbskem hodlá s podporou Německa okupovat horský masív Lovćen nad bokou Kotorskou v Černé Hoře a část Albánie.³¹ Za takových okolností by se Itálie nakonec musela vzdát mocenských nároků na Balkáně, jaderském pobřeží a rovněž v severní Africe a východním Středomoří. V podstatě by tedy bojovala za mocenské povznesení svých soupeřů, Osmanské říše a Rakousko-Uherska, bez naplnění vlastních zájmů.

S. D. Sazonov hovořil 4. srpna 1914 s italským velvyslancem v Petrohradu Andrea Carlottim a ten mu sdělil, že Itálie by se přiklonila k Francii a Rusku v boji proti Rakousko-Uhersku za podmínky, že dostane Trident. Přitom si přeje docílit převahy na Jaderském moři a za tím účelem by chtěla získat albánský přístav Valona (Vlorë). Současně je ochotna souhlasit s územními „přirůstky“ ve prospěch Řecka a Srbska na pobřeží Jaderského moře.³² Petrohrad byl ochoten vyjít vstříc některým požadavkům Říma vůči Balkánu a Sazonov proto v tomto smyslu nadále vyjednával s Carlottim.³³ Na základě toho zmíněný velvyslanec následujícího dne oznámil do Říma důvěrné sdělení Sazonova, že Rusko, Francie i Anglie jsou připraveny společně zaručit Itálii za určitých kompenzací ve prospěch Srbska nadvládu v Jaderském moři a získání Tridentu, to vše jako protiváhu vůči snahám Rakousko-Uherska okupovat Lovćen a narušit rovnováhu na Jadranu v neprospěch Itálie.³⁴ Zároveň italský velvyslanec v Berlíně R. Bollati 5. srpna 1914 zaslal do Říma zásadní hodnocení postupu Německa a Rakousko-Uherska, které válkou proti Srbsku vlastně útočí proti koalici Ruska a Francie ohrožující integritu habsburské monarchie, a naprostému podrobení se slovanské hegemonii Ruska, která by byla zcela neúnosná pro německou rasu ve střední Evropě – „razza germanica nell'Europa centrale“.³⁵ Italský ministr zahraničí A. Di San Giuliano téhož dne předal předsedovi italské vlády A. Salandrovi následující rozbor mezinárodní situace po vypuknutí války: Rakousko-Uhersko a Německo počítají s Tureckem a Bulharskem jako s pravděpodobnými spojenci ve válce, avšak možná hrozba zákroku britsko-francouzské flotily proti Istanbulu asi změni postoj Turecka, zatímco Bulharsko se může dostat do války s Rumunskem a Řeckem. Přitom je důležité znemožnit Rakousko-Uhersku okupovat Lovćen.³⁶ Řím proto začal postupně měnit orientaci své zahraniční politiky. A. Salandra, A. Di San Giuliano, ministr války generál Domenico Grandi a náčelník generálního štábu válečného námořnictva admirál Paolo Thaon Di Revel na okamžitě svolané poradě 5. srpna 1914 v Palazzo Braschi rozhodli, že italská armáda a válečné námořnictvo bude raději plánovat válku proti Rakousko-Uhersku, nikoli proti Francii.³⁷

³¹ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 8 a 11, s. 6–9.

³² Michajl N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne. Tom I, Rossija i Italija*, Leningrad 1925, dok. č. 2, s. 235–236.

³³ Bohumil KLÍPA, *Od neutrality k válce (Itálie 1914–1915)*, Historie a vojenství 41, 1992, č. 3, s. 9.

³⁴ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 65, s. 37.

³⁵ Tamtéž, dok. č. 67, s. 38–40.

³⁶ Tamtéž, dok. č. 71, s. 41–42.

³⁷ W. A. RENZI, *In the Shadow of the Sword*, s. 86.

Vstřícný postoj Petrohradu vůči Římu podporovaly také Londýn a Paříž. Ruský velvyslanec v Paříži A. P. Izvolskij oznámil 5. srpna 1914 do Petrohradu stanovisko francouzského ministra zahraničí Gastona Doumerguea, který po konzultacích s prezidentem Raymondem Poincarém a předsedou vlády René Vivianim, souhlasil, aby se prostřednictvím Ruska vyjednávalo s Itálií, které za vstup do války na straně Dohody přislíbil, ovšem bez poškození národních zájmů Francie, získání Tridentu i albánského přístavu Valona (Vlorë) s podmínkou, že Řecko a Srbsko dostanou územní „kompenzace“ na pobřeží Jaderského moře. Na velvyslancovu otázku, co znamená formulace „bez poškození národních zájmů Francie“, francouzský ministr zahraničí G. Doumergue odpověděl, že se to týká Alasky a Lotrinska, které v každém případě musejí být navraceny Francii.³⁸ Shodně také ruský velvyslanec v Londýně Alexandr K. Benckendorff oznámil 6. srpna 1914 do Petrohradu stanovisko britského ministra zahraničí Edwarda Greye, který označil sondáže Itálie za mimořádně významné a dodal, že Itálie bude jistě požadovat také přístav Terst.³⁹

Podporu italským nárokům ze strany dohodových mocností umožnil rovněž postup Vídně, protože rakousko-uherský velvyslanec Friedrich Szápáry von Szápár předal 6. srpna 1914 ruskému ministerstvu zahraničí v Petrohradě následující nótu: V důsledku výhružné pozice Ruska vůči konfliktu mezi Rakousko-Uherskem a Srbskem, kvůli čemuž se Rusko nachází ve válce s Německem, se Rakousko-Uhersko považuje být od tohoto okamžiku ve válečném stavu s Ruskem.⁴⁰ Rusko se tak ocitlo ve válce s Rakousko-Uherskem. Podle spojeneckých závazků dohodových velmocí to znamenalo také válku Rakousko-Uherska s Francií a Velkou Británií, které nyní nemusely brát ohled na zájmy habsburské říše. Rakousko-uherský vstup do války proti Rusku samozřejmě zásadně ovlivnil vztahy s Itálií. Proto ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov zaslal 7. srpna 1914 ruskému vyslanci v Římě A. N. Krupenskému zprávu o svém vyjednávání s italským velvyslancem v Petrohradu A. Carlottim, kterému za vstup Itálie do války proti Rakousko-Uhersku ve shodě s Paříží a Londýnem jménem Dohody nabídl získání území Tridentu i přístavů Terst a Valona (Vlorë) s převahou na Jaderském moři při pobřežních úpravách ve prospěch Srbska a Řecka.⁴¹ Ve shodě s tím S. D. Sazonov 7. srpna 1914 A. Carlottimu sdělil uvedené stanovisko dohodových velmocí, které jsou nakloněny předat Itálii Trident, Terst a Valonu (Vlorë) s převahou na Jaderském moři za následujících podmínek: Itálie bude souhlasit s územními přírůstky Srbska a Řecka na pobřeží Jaderského moře a vyhlásí válku Rakousko-Uhersku. Italská flotila přehradí výjezd rakousko-uherským plavidlům na Jaderské moře a italská armáda obsadí Trident. Ovšem musí se rozhodnout co nejrychleji, jinak se může cena její pomoci pro dohodové mocnosti výrazně snížit.⁴²

Zároveň S. D. Sazonov v telegramu velvyslancům A. P. Izvolskému do Paříže a A. K. Benckendorffovi do Londýna 7. srpna 1914 oznámil, že italského velvyslance A. Carlottiho důrazně požádal, aby v Římě sdělil, že nemůže dosáhnout svých záměrů bez odpovídající spoluúčasti ve válečných událostech.⁴³ Itálie se tak stala velice

³⁸ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carsskaja Rossija v mirovoj vojne*, dok. č. 3, s. 236.

³⁹ Tamtéž, dok. č. 4, s. 236.

⁴⁰ MOEI 1878–1917 gg. *Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1*, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 12, s. 13.

⁴¹ Tamtéž, dok. č. 24, s. 23–24.

⁴² M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carsskaja Rossija v mirovoj vojne*, dok. č. 6, s. 237.

⁴³ Tamtéž.

cennou pro válečné záměry Dohody. Ruský velvyslanec v Londýně A. Benckendorff zaslal 8. srpna 1914 do Petrohradu sdělení britského ministra zahraničí E. Greye, že problém spočívá v tom, že Francie zatím nevyhlásila válku Rakousko-Uhersku, přičemž její flotila je zaměstnána ochranou přepravy vojsk z Alžírsko do Francie a britská flotila pronásledováním německých křižníků, takže nemohou zatím zahájit boj proti rakousko-uherským plavidlům ve Středozemním moři. To je také podle velvyslance jeden z důvodů, proč jsou Britové ochotni široce vyjít vstříc přáním Itálie ve snaze, aby vstoupila do války proti Rakousko-Uhersku.⁴⁴

Vídeň a Berlín se nyní ocitly ve velice složité situaci, poněvadž válka se od počátku nevyvíjela podle jejich původních představ, když se do vojenských operací nezapojila Itálie. Habsburská říše proto musela podél italských hranic ponechat část ozbrojených sil, které pak chyběly proti Srbsku i Rusku. Na poradě ministerské rady pro společné záležitosti Rakousko-Uherska 8. srpna 1914 ve Vídni ministr zahraničí Leopold Berchtold poukázal na nutnost očekávat „kompenzační“ nároky Itálie vznesené na obě bojující seskupení, tedy vůči Francii v severní Africe, na Rakousko-Uhersko v Tyrolsku a proti Albánii na Balkáně. Náčelník generálního štábu generál Franz Conrad von Hötzendorf zdůraznil nezbytnost získat na stranu Vídne a Berlína také Rumunsko, Bulharsko i Turecko a udržet neutralitu Itálie, neboť jinak se zhorší vojenské postavení Rakousko-Uherska na Balkáně. Předseda rakouské vlády Karl Stürgkh k řešení této složité situace navrhl „akční plán“ na uzavření tajné smlouvy s Itálií za spoluúčasti Německa podle následujících podmínek: 1) v duchu článku 7 smlouvy o Trojspolku uznává Rakousko-Uhersko kompenzační nároky Itálie, která v případě rozšíření habsburské říše na Balkáně dostane náhradou některé části Rakousko-Uherska; 2) Německo zprostředkuje příslušná jednání mezi vládami Itálie a Rakousko-Uherska; 3) z odstoupeného území budou vyloučeny italským obyvatelstvem obydlené části přístavu Terst s okolím i rakouské pobřežní oblasti v Jaderském moři, přičemž se souhlasí s předáním Tridentu; 4) Itálie bude vojensky spolupracovat s Německem a Rakousko-Uherskem; 5) Itálie se zaváže ke spojení s Rakousko-Uherskem ve válce proti Srbsku a nebude překážet habsburské říši při zajišťování „trvalého pořádku“ na Balkáně; 6) Německo schválí nutnost nastolení „trvalého pořádku“ na Balkáně pro zabezpečení Rakousko-Uherska na jihovýchodě; 7) během války na Balkáně nebo při uzavření míru nebude Itálie bránit prosazování zájmů Rakousko-Uherska, které jinak bude mít právo hájit své zájmy s pomocí vojenské síly také proti Itálii.⁴⁵

Ovšem naděje na získání Itálie pro válečné záměry Rakousko-Uherska a Německa se rychle ztrácely. Italský ministr zahraničí A. Di San Guliano v přísně tajném osobním „poselství“ premiérovi A. Salandrovi 9. srpna 1914 napsal: „Od nynějška je možné předvídat, když ne s pravděpodobností, tak s možností, že Itálie bude muset vyjít z neutrality a zaútočit na Rakousko. K tomu nebude moci dojít do chvíle, dokud nebudeme mít jistotu, nebo takřka jistotu vítězství, že se průběh celé války viditel-

⁴⁴ MOEI 1878–1917 gg. *Serijs III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1*, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 35, s. 31–32.

⁴⁵ Miklós KOMJÁTHY (ed.), *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, Budapest 1966, dok. č. 4, s. 159–168.

ným způsobem obrátí v neprospěch Rakousko-Uherska.⁴⁶ A. Di San Giuliano současně téhož dne předložil A. Salandrovi zásadní návrhy na další postup Itálie, která se v případě zřejmé naděje na vítězství obrátí proti Rakousko-Uhersku a Německu, neboť zvítězila-li by Francie, Itálie by riskovala ztrátu pozic ve Středomoří. Proto je třeba najít shodu s Francií, Velkou Británií a Ruskem pro možný vstup Itálie do války proti Rakousko-Uhersku za následujících podmínek: 1) čtyři zmíněné mocnosti se zavážou neuzavírat separátní mír s nepřitelem; 2) italská, francouzská a britská válečná flotila musí okamžitě zničit válečné loďstvo Rakousko-Uherska; 3) po skončení všeobecné války Itálie získá Trident a „italské“ provincie Rakouska; 4) Itálie nebude překážet rozdělení Albánie mezi Srbsko a Řecko, když získá mořské pobřeží od mysu Stylos až k hranicím Černé Hory, které se stane neutrální, dále přístav Valona (Vlōre) jako otevřený, autonomní a mezinárodní za podobných podmínek, jako má Tanger, a bude se jako adriatická mocnost podílet na jeho správě; 5) Itálie nebude okupovat žádný ostrov v Egejském moři: a) jestliže bude zachována územní integrita Turecka, b) pokud čtyři mocnosti nezaručí tuto integritu, tak Itálie žádá odpovídající podíl na osmanských provinciích ve Středozemním moři, c) Itálie chce mít zajištěny ekonomické koncese v oblasti tureckého přístavu Adalie (Antalya), d) na zbývajících ostrovech Turecka budou dočasně působit zástupci italských úřadů pro ochranu italských zájmů; 6) Itálie dostane odpovídající podíl na válečných náhradách; 7) čtyři mocnosti zaručí zachování výsledků poválečného územního uspořádání i politické rovnováhy a budou spolupracovat, aby zabránily případně jejich násilným změnám.⁴⁷

Zmíněný postoj Itálie posilovalo shodné stanovisko dohodových velmocí. Petrohrad, Londýn a Paříž nabídly Římu 10. srpna 1914 za vstup Itálie do války na straně Dohody proti Německu a Rakousko-Uhersku získání Tyrolska a přístavů Terst a Valona (Vlōre).⁴⁸ V úvahu totiž připadala nejen situace na pozemních bojištích, ale také pro Francouze a zejména pro Brity udržení nadvlády na mořských trasách. Ruský velvyslanec v Paříži A. P. Izvolskij oznámil 11. srpna 1914 do Petrohradu vyjádření francouzského ministra zahraničí G. Doumerguea, že rakousko-uherská flotila nemůže riskovat vyplutí z Jaderského moře, přesto francouzské námořnictvo ve spolupráci s britským námořnictvem, jakmile to bude možné, zaútočí na rakousko-uherskou flotilu, což může mít také vliv na rozhodnutí Itálie.⁴⁹

Římu nahrávala nejistá vnitřní situace i mezinárodní postavení Rakousko-Uherska. Italský chargé d'affaires ve Vídni Luigi Aldrovandi Marescotti di Viano zaslal 11. srpna 1914 do Říma následující analýzu: Rakousko-Uhersko se těžko vyrovnává s neutralitou Itálie, očekává od ní ve vztahu k Francii, že jako stále ještě jeho spojenec bude vůči bloku Rakousko-Uherska a Německa blahovlnná a bude udržovat vojenské síly na italsko-francouzské hranici. Jestliže bude Itálie souhlasit s obsazením Lovčenu, tak Vídeň bude respektovat italské zájmy ohledně černo-horského přístavu Antivari (Bar). Německu se jedná zejména o porážku Ruska, takže nemá příliš pochopení pro problémy Rakousko-Uherska, které je vlastně pouze přívažkem Německa a musí navíc čelit svárům Čechů a Němců v Čechách, požadavkům Poláků

⁴⁶ B. KLÍPA, *Od neutrality k válce (Itálie 1914–1915)*, s. 10.

⁴⁷ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 151, s. 83–84.

⁴⁸ MOEI 1878–1917 gg. *Serijska III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1*, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 54, s. 47–48.

⁴⁹ Tamtéž, dok. č. 64, s. 56.

vůči Rusku a zároveň Italů v Terstu. Jeho nároky ohledně Albánie a boky Kotorské mohou v případě vítězství Centrálních mocností narušit rovnováhu v Jaderském moři v neprospěch Itálie.⁵⁰

Řím povzbuzen vstřícností Dohody a slabostí Rakousko-Uherska se rozhodl k zásadnímu kroku. Italský ministr zahraničí A. San Giuliano po konzultaci s italským králem Viktorem Emmanuelem 11. srpna 1914 stanovil seznam zásadních instrukcí pro italského velvyslance v Londýně Guglielma Imperialiho di Francavilla jako podklad pro vyjednávání s Dohodou.⁵¹ Zmíněné požadavky zněly následovně: Itálie se rozhodla pro neutralitu, poněvadž má zájem o zachování rovnováhy na Balkánském poloostrově, Jaderském moři a celé Evropě, zatímco v Rakousko-Uhersku a Německu se prohlubuje nenávist proti Itálii, která proto začala uvažovat o případné účasti ve válce na straně Británie, Ruska a Francie za následujících podmínek: 1) velmocí se zaručí neuzavírat separátní mír s nepřítelem; 2) britské, francouzské a italské námořnictvo budou spolupracovat pro zničení námořní moci Rakousko-Uherska v Jaderském moři; 3) v případě vítězství Itálie dostane Trident a Terst; 4) Albánie bude rozdělena mezi Řecko a Srbsko a její mořské pobřeží se stane neutrální; Valona (Vlōre) se stane mezinárodním přístavem pro všechny „adriatické“ mocnosti a Itálie se bude podílet na jeho správě; 5) jestliže bude zachována územní integrita Turecka, tak se Itálie zřekne Dodekanéských ostrovů; pokud se Osmanská říše rozpadne, tak se Itálie bude podílet na spravedlivém rozdělení jeho středomořských provincií; 6) Itálie se však nikdy nevzdá svých koncesí v Adalii (Antalya); 7) po určitou dobu italští zástupci zůstanou na Dodekanéských ostrovech pro ochranu italských zájmů; 8) Itálie chce mít spravedlivý podíl na válečných náhradách; 9) velmocí zaručí zachování poválečného status quo, avšak jejich smlouvy budou mírové a obranné.⁵²

Italským nárokům vycházel vstříc také postoj Dohody. Francouzský ministr zahraničí G. Doumergue ve zprávě francouzskému velvyslanci v Petrohradu Mauriceovi Paléologuemu 12. srpna 1914 zdůraznil, že francouzská vláda je zcela odhodlána jednat s cílem přimět Řím a Bukurešť k vojenskému vystoupení proti Rakousko-Uhersku. Za vojenskou pomoc je připravena jim poskytnout záruky pro naplnění jejich územních požadavků po dosažení vítězství, ovšem bez jakéhokoliv narušení zájmů ostatních spojeneckých mocností.⁵³ Podobně postupovali rovněž Britové. Podle instrukcí z Londýna britský velvyslanec v Římě James R. Rodd rokoval 13. srpna 1914 s předsedou italské vlády A. Salandrou o přechodu Itálie na stranu Dohody. Salandra však trval na zachování stávající neutrality a zároveň mu dal osobní ujištění, že Itálie se nikdy nepřipojí k Centrálním mocnostem.⁵⁴ Římu imponovala náklonnost

⁵⁰ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 189, s. 106–108.

⁵¹ W. A. RENZI, *In the Shadow of the Sword*, s. 92–93.

⁵² DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 201, s. 114–117.

⁵³ MOEI 1878–1917 gg. *Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1*, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 79, s. 71–73.

⁵⁴ Cedric J. LOWE, *Britain and Italian intervention, 1914–1915*, *The Historical Journal* 12, 1969, No. 3, s. 535.

Londýna, takže A. Salandra 13. srpna 1914 poznamenal, že proti případnému vítězství Rakousko-Uherska a Německa ve válce musí Itálie „kultivovat“ své vztahy s Velkou Británií.⁵⁵ Nakonec dohodové mocnosti Velká Británie, Francie a Rusko dne 14. srpna 1914 předložily Římu návrh smlouvy s Itálií, která za vstup do války proti Rakousko-Uhersku měla dostat přístavy Terst a Valona (Vlorë), italské Tyrolsko a příslib na ovládnutí Jaderského moře.⁵⁶ Italové samozřejmě takové návrhy přivítali a britský velvyslanec J. R. Rodd svému ministrovi zahraničí E. Greyovi okamžitě 14. srpna 1914 oznámil stanovisko italského premiéra Salandry, že o případném spojení by raději vyjednával v Londýně než v Petrohradě. Velvyslanec k tomu dodal, že veškeré italské zájmy leží ve Středomoří, proto je znepokojena snahou Francie o nastolení vlastní námořní převahy v tomto prostoru.⁵⁷

Italský ministr zahraničí A. Di San Giuliano předložil dne 14. srpna 1914 A. Salandrovi souhrnnou zprávu o nátlaku velvyslanců Dohody, ruského Anatola N. Krupenského, francouzského Camille Barrera a britského Jamese R. Rodda, aby vstoupila do války proti Německu a Rakousko-Uhersku. Záměry zmíněných dvou mocností sice neodpovídaly zájmům Itálie, avšak stále existovala možnost jejich vítězství nad Dohodou. Následujícího dne 15. srpna 1914 proto varoval premiéra před zrušením neutrality, protože vstup do války za nynější situace se může Itálii vymstít. To by naprosto vyhovovalo právě Rakousko-Uhersku. Příštího dne zdůraznil, že právě toto nebezpečí tedy vyznívá spíše ve prospěch vyjednávání pouze s Londýnem, i když Itálie nemůže vstoupit do války proti Rakousko-Uhersku a Německu, dokud nebude mít jistotu vítězství, a na závěr prohlásil: „Není to sice hrdinské, avšak moudré a vlastenecké.“⁵⁸

Řím proto nadále váhal se vstupem do války. Italský ministr zahraničí A. Di San Giuliano v telegramu z 16. srpna 1914 velvyslanci v Londýně G. Imperialimu zdůraznil, že není možné přijmout konečné rozhodnutí nyní ani později, dokud nebude mít Itálie jistotu, že její „spravedlivé“ podmínky budou splněny. Rusko, Francie a Velká Británie by tedy měly tajně učinit příslušné návrhy, avšak taková vyjednávání musejí probíhat výlučně v Londýně.⁵⁹ Petrohrad se však samozřejmě nehodlal vzdát vlastních zájmů na Balkáně, ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov v telegramu velvyslancům A. P. Izvolskému do Paříže a A. K. Benckendorffovi do Londýna 24. srpna 1914 oznámil, že považuje za nevyhnutelné, aby Srbsko získalo přístup k Jaderskému moři, v důsledku čehož bude třeba s Itálií vyjasnit budoucnost pobřeží Dalmácie.⁶⁰

Vídeň se snažila zachránit, co se dalo. Šlo jí především o to, aby příkladu Itálie nenásledovalo Rumunsko, s nímž Centrální mocnosti počítaly jako se spojencem. Rakousko-uherský ministr zahraničí L. Berchtold v telegramu svému velvyslanci v Istanbulu Johannesovi Pallavicinimu 27. srpna 1914 zdůraznil, že podle získaných

⁵⁵ W. A. RENZI, *Italy's Neutrality and Entrance into the Great War: A Re-examination*, s. 1423.

⁵⁶ MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. januarja 1915 g., č. 1, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 95, s. 90–92.

⁵⁷ C. J. LOWE, *Britain and Italian intervention, 1914–1915*, s. 535.

⁵⁸ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 243, 259 a 281, s. 141–142, 148–149 a 160.

⁵⁹ B. KLÍPA, *Od neutrality k válce (Itálie 1914–1915)*, s. 11.

⁶⁰ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*, dok. č. 26, s. 246.

informací se Itálie snaží odradit Rumunsko od vojenského vystoupení na straně Rakousko-Uherska a Německa, protože takový postoj Bukurešti by ještě více upevnil pozici Říma vůči oběma bojujícím seskupením. Výhody, které by Itálie získala z vítězství Německa nad Francií, se totiž výrazně liší od výhod z vítězství Rakousko-Uherska nad Ruskem a Srbskem. Řím se tedy bude nadále snažit, aby odvrátil Rumunsko od vojenského vystoupení na straně obou Centrálních mocností. Itálie však nepochybně v blízké budoucnosti opustí neutralitu a vstoupí do války na straně Dohody.⁶¹ Řím totiž začal rozehrávat vlastní politiku na Balkáně. Italský vyslanec v Bukurešti Carlo Fasciotti dne 28. srpna 1914 rumunskému ministrovi zahraničí Emilovi Porumbarovi zdůraznil, že případná okupace a přivlastnění Haliče a Bukoviny carským Ruskem naznačuje možnost obdobného postupu Rumunska vůči Sedmihradsku, které může být odtrženo od dualistické monarchie se zdůvodněním o osvobození rumunské menšiny od útlaku Maďarů. Tím by se samozřejmě otevřel precedens pro obdobný postup Itálie vůči habsburské říši v Tyrolsku. Rumunům se pochopitelně italské návrhy zamlouvaly. Předseda rumunské vlády Ion Brătianu 10. září 1914 italskému vyslanci v Bukurešti C. Fasciottimu zdůraznil, že nejlepší pro Rumunsko a Itálii bude společně přistoupit k likvidaci Rakousko-Uherska, neboť se obává, že nakonec Rusko samo okupuje Sedmihradsko a Bukovinu, které si pak rozdělí se Srbskem.⁶²

Vídeň byla proto ochotna k určitým ústupkům. Ruský vyslanec v Bukurešti Stanislav A. Poklevskij-Koziell hlásil 22. září 1914 do Petrohradu, že Vídeň slibuje Rumunsku za to, že vstoupí do války na straně Rakousko-Uherska a Německa zvláštní statut v Sedmihradsku, drobné hraniční ústupky v Bukovině a v případě vítězství nad Ruskem i celou Besarábii s přístavem Oděsa. Kromě toho Berlín údajně přislíbil do dvaceti let Sedmihradsko předat Rumunsku.⁶³ Ovšem to již bylo pro Bukurešť příliš málo. Vždyť se rýsovalo mnohem radikálnější řešení na účet Rakousko-Uherska. Předseda rumunské vlády I. Brătianu a italský vyslanec C. Fasciotti nakonec podepsali v Bukurešti 23. září 1914 rumunsko-italskou smlouvu: 1) obě země se zavazují informovat druhou smluvní stranu osm dní předem o případném ukončení své neutrality; 2) budou udržovat vztahy pro průběžné sledování vývoje mezinárodní situace a přijetí nezbytných rozhodnutí; 3) budou si vzájemně vyměňovat zprávy a názory na probíhající válku a společně postupovat pro zachování své neutrality při respektování svých zájmů; 4) budou udržovat v tajnosti tuto dohodu.⁶⁴

Souběžně měly na postoj Říma velký vliv italské zájmy mimo Evropu, zejména ve východním Středomoří a Africe. Italský guvernér v Eritreji Giuseppe Salvago Raggi v telegramu italskému ministrovi zahraničí A. Di San Giulianovi 30. srpna 1914 z eritrejského hlavního města Asmary upozornil na zdejší aktivity Francouzů a Britů, kteří v souvislosti s válkou v Evropě začínají projevovat útočné záměry proti Itálii: „pretense intenzioni aggressive contro l'Italia“. Případná účast Itálie ve válce

⁶¹ MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 169, s. 160–161.

⁶² G. E. TORREY, *The Rumanian – Italian Agreement of 23 September 1914*, s. 408–410.

⁶³ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*, dok. č. 39, s. 164.

⁶⁴ G. E. TORREY, *The Rumanian – Italian Agreement of 23 September 1914*, s. 416–417.

proti Francii a Británii v Evropě se tak může přenést do Afriky, vyústit napadením Etiopie i Eritreje a ohrozit přirozené italské aspirace ve východní Africe.⁶⁵ Dohodové velmoci tudíž využívaly italských obav a neustávaly ve svých snahách dosáhnout vstupu Itálie do války na jejich straně. Italský velvyslanec v Londýně G. Imperiali oznámil 4. září 1914 do Říma britské stanovisko vůči nárokům Itálie: Londýn je připraven souhlasit s přechodem albánské Valony (Vlōre) pod vliv Itálie za podmínky, že se Itálie zapojí do války proti Osmanské říši. Je však třeba brát zřetel na nespokojenost spojeneckého Srbska s italskými nároky na Jadranu. Současně je ovšem nutné zohlednit snahy Ruska o osvobození Jihoslovanů činěné ve spolupráci se Srbskem a Černou Horou, takže vyhraněné italské nároky musejí brát ohled také na budoucí postavení a vliv Srbska na Jadranu. Jestliže Itálie hodlá získat výhodné pozice nejen na Jaderském, ale také ve Středozemním moři, musí zaujmout jasné stanovisko v otázce války proti Rakousko-Uhersku. Londýn a Paříž přitom považují za nejdůležitější válku proti Německu v Evropě.⁶⁶

Italové opatrně zvažovali další postup. G. Imperiali oznámil 5. září 1914 do Říma vlastní hodnocení mezinárodní pozice Itálie: 1) pro zlepšení italských vztahů s Rakousko-Uherskem je určující otázka albánského přístavu Valona (Vlōre) a zejména Tridentu a Terstu; 2) pro italské vztahy s Německem je zase podstatná jeho spolupráce s Tureckem, která narušuje životní zájmy Itálie, spojené s rozbitím Osmanské říše; 3) Itálie souhlasí s případným rozdělením Albánie mezi Srbsko a Řecko, samozřejmě s výjimkou přístavu Valona (Vlōre), na nějž by mělo větší nárok Řecko; 4) italská okupace ostrova Saseno před přístavem Valona (Vlōre) nevyžaduje souhlas Rakousko-Uherska, Německa ani Dohody; 5) rychlá okupace ostrova Saseno sice zhorší vztahy s Rakousko-Uherskem, avšak vůbec nesníží nepřátelství většiny italského obyvatelstva proti Rakousko-Uhersku.⁶⁷

Rovněž italský velvyslanec ve Francii T. Tittoni zaslal z Bordeaux, kam přesídlila francouzská vláda, 15. září 1914 italské vládě do Říma podrobný rozbor mezinárodní situace, zájmů Itálie a možných variant vyústění právě probíhající války: 1) Stále je nepravděpodobné konečné vítězství nad Německem a Rakousko-Uherskem. Současně není možné vyloučit smlouvu nadiktovanou Rakousko-Uherskem poraženému Srbsku a Černé Hoře o přenechání Lovčena nad bokou Kotorskou. Po další vítězné válce na Balkáně může Vídeň podobnou smlouvou získat také některá území Albánie. 2) Válka bude nadále pokračovat a povede k finančnímu i ekonomickému vyčerpání válčících stran. V takovém případě Itálie a Rumunsko společně se Spojenými státy nabídnou zprostředkování míru na základě vlastních zájmů. 3) Varuje však před ještě větší pravděpodobností, ke které může samozřejmě dojít, jako je konečné vítězství Dohody a uzavření separátního míru s Rakousko-Uherskem nebo společného míru s Rakousko-Uherskem a Německem. Rakousko-Uhersko se dokonce může zřeknout Německa a samo usilovat o výhodný separátní mír. Po porážce Německa pak bude po určitých obětech v Haliči ve prospěch Ruska a po obnovení Polska žádat územní „koncese“ v Černé Hoře, Srbsku, Bosně a Albánii. Srbsko zase s podporou Ruska může žádat územní „koncese“ v Makedonii od

⁶⁵ *DDI*, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 504, s. 279.

⁶⁶ Tamtéž, dok. č. 571, s. 320–322.

⁶⁷ Tamtéž, dok. č. 592, s. 341–342.

Bulharska, takže Rusko nakonec obnoví původní alianci na Balkáně. Francouzi, Britové a Rusové chtějí zničit německou hegemonii v Evropě a zabránit jejímu vzkříšení ve vzdálené budoucnosti. Itálie si přeje získat Tyrolsko, podobně jako Rumunsko zase Sedmihradsko, a prosadit vlastní zájmy v Jaderském moři, což však v případě vítězství Německa a Rakousko-Uherska nebude možné. Na druhé straně, při jejich porážce, nebude možné zabránit Rusku, aby prosadilo rozdělení Albánie, když se Skadar (Shkodër, Scutari) předá Černé Hoře, Drač (Durrës, Durazzo) odevzdá Srbsku a Epirus přenechá Řecku a ani nebude možné udržet Dodekanéské ostrovy. Zejména budou-li všechny územní změny potvrzeny všeobecným evropským mírem, bez ohledu na požadavky Itálie.⁶⁸

Itálie se však obávala společné nadvlády Francie a Ruska nad Středomořím v případě jejich vítězství, což by se bezprostředně dotýkalo jejích nároků v Evropě i Africe, konkrétně na Trident, Terst, Nice, Savojsko, Dalmácii a Tunisko, a proto stále váhala se vstupem do války. A. Di San Giuliano přímo 16. září 1914 britskému velvyslanci J. R. Roddovi vyslovil obavu, že Jaderské moře se zcela dostane pod vliv Slovanů, což je v příkrém rozporu k tomu, že Itálie se chce v tomto prostoru natrvalo uchytit.⁶⁹ Pod stupňujícím se tlakem dohodových velmocí se Řím nakonec rozhodl k zásadnímu vyjádření. Italský ministr zahraničí A. Di San Giuliano zaslal 25. září 1914 italským velvyslancům v Bordeaux T. Tissonimu a v Petrohradu A. Carlotimu instrukce, že dodržování neutrality, dokud nebude skutečně jistá porážka Rakousko-Uherska a neprokáže se jeho nezpůsobnost udržet rovnováhu na Jaderském moři proti invazi Slovanů, je zatím v životním zájmu Itálie. Teprve nutnost ochrany vlastních životních zájmů na Jadranu donutí Itálii stát se protivníkem Rakousko-Uherska. Avšak za takový obrat očekává tajné záruky podle následujících podmínek: 1) společné operace válečného námořnictva Itálie a Dohody proti Rakousko-Uhersku s respektováním zájmů Itálie na Jadranu; 2) závazek neuzavírat separátní mír s nepřitelem; 3) uzavření vojenské konvence; 4) uzavření námořní konvence; 5) v případě konečného vítězství Itálie dostane italské provincie Rakouska, část moře od italských hranic s přístupem do Kvarnerského zálivu, uznání italských nároků na Dalmácii s ochranou proti případnému nebezpečí konfliktu od slovanských států; 6) Itálie nebude překážet rozdělení Albánie mezi Černou Horu, Srbsko a Řecko, avšak s podmínkou neutralizace jejího mořského pobřeží, Valona (Vlōre) se stane mezinárodním přístavem pod svrchovaností Itálie; 7) Itálie žádá také ostrovy kolem pobřeží Dalmácie; 8) jestliže bude zaručena územní integrita Osmanské říše, tak se Itálie zřekne Dodekanéských ostrovů, na kterých však budou nadále působit italští úředníci; 9) v případě nezaručení integrity Osmanské říše, si Itálie pro zajištění rovnováhy ve východním Středomoří ponechá Dodekanéské ostrovy; 10) v případě rozdělení Osmanské říše si Itálie nárokuje část přístavu Adalie (Antalya), pokud by se Německo zřeklo svých zájmů v Malé Asii, tak pro zajištění svých zájmů v Malé Asii bude Itálie požadovat Mersinu s odpovídajícím ekonomickým zázemím; 11) zároveň pro celkové zajištění svých zájmů ve východním Středomoří bude Itálie požadovat pobřežní oblasti Osmanské říše od Adalie (Antalya) až do Mersiny; 12) Itálie bude po-

⁶⁸ Tamtéž, dok. č. 691, s. 402–404.

⁶⁹ C. J. LOWE, *Britain and Italian intervention, 1914–1915*, s. 535–536.

žadovat odpovídající podíl na válečných náhradách; 13) Itálie bude požadovat speciální koncese v Africe od Británie a Francie, jestliže si přivlastní německé kolonie, zejména úpravu hranic italské Libye s Tuniskem; 14) čtyři velmoci zaručí poválečné územní uspořádání a politickou rovnováhu vzájemnou smlouvou o zachování míru a obraně proti jakékoliv agresivní politice; 15) Británie poskytne Itálii finanční půjčku v librách za stejných podmínek, jaké jsou obvyklé na finančním trhu v Londýně; 16) tři dohodové mocnosti poskytnou Itálii účinnou diplomatickou podporu při řešení potíží v Etiopii.⁷⁰

A. Di San Giuliano zároveň 25. září 1914 v poselství do Petrohradu zdůraznil, že Itálie nadále hodlá zachovat neutralitu. Avšak naruší-li Rakousko-Uhersko rovnováhu sil na Jaderském moři, Itálie bude pro obranu svých životních zájmů nucena dohodnout se s nepřáteli Rakousko-Uherska o vstupu do války na straně Dohody.⁷¹ Itálie se ovšem obávala i velmocenských ambicí Ruska na Balkáně. Italský velvyslanec v Petrohradu A. Carlotti zaslal 27. září 1914 do Říma zprávu o stupňujících se snahách Dohody získat Itálii a Rumunsko do války na podporu Srbska za příslib naplnění jejich etnických a územních nároků proti Rakousko-Uhersku. Ovšem srbské aspirace na Jadranu byly v rozporu se zájmy Itálie. Srbové usilovali o stát podle etnických hledisek na úkor Rakousko-Uherska, ale neřešili problémy s katolickým Chorvatsko-Slavonskem. Italové se proto domnívali, že by se Černá Hora mohla stát určitou protiváhou vůči aspiracím Srbska. Zdůraznili, že si Itálie nárokuje Terst, Istrii, pobřeží Dalmácie s přilehlými ostrovy, protektorát nad případným muslimským státem v Albánii a získání přístavu Valona (Vlōre) pro naprosté ovládnutí Jadranu proto, že to je důležité pro zajištění bezpečnosti v centrálním Středomoří a pro politické i ekonomické zájmy Itálie směrem na východ k Osmanské říši.⁷² Carlotti následujícího dne zaslal do Říma návrhy, jak čelit nárokům Srbska, když např. Černá Hora dostane Skadar (Shkodër, Scutari), Řecko získá Epirus, Itálie nastolí protektorát nad Albánií s opanováním přístavu Valona (Vlōre) a ostrova Saseno, Chorvatsko-Slavonsko získá autonomii v rámci Rakousko-Uherska, Hercegovina se rozdělí mezi Srbsko a Černou Horu a ruské aspirace se případně nasměrují do Malé Asie proti Osmanské říši. Zdůraznil, že Rusko je však nyní zaměstnáno v Haliči válkou proti Německu a Rakousko-Uhersku, a proto se stará především o získání Rumunska a Bulharska do války proti Rakousko-Uhersku a výhledově také proti Turecku.⁷³

Řím zvažoval další postup v širších souvislostech vlastní velmocenské politiky. Italský velvyslanec v Berlíně R. Bollati v telegramu předsedovi italské vlády a ministrovi zahraničí A. Salandrovi 17. října 1914 upozornil na nebezpečí aktivit německého ministerstva zahraničních věcí, které prostřednictvím německých agentů podněcuje panislámskou agitaci v severní Africe s cílem vnést spory mezi Británií a Francií a především podnítit islámské hnutí v Egyptě a Libyi, jež ohrožuje italské pozice

⁷⁰ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 803, s. 475–477.

⁷¹ MOEI 1878–1917 gg. *Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1*, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 313, s. 307–309.

⁷² DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 823, s. 486–488.

⁷³ Tamtéž, dok. č. 827, s. 490–491.

v Tripolisu a Kyrenaice.⁷⁴ Italové tudíž svůj postup v Evropě spojovali se svými zájmy ve Středomoří a Africe. A. Salandra proto zaslal velvyslanci v Londýně G. Imperialimu 19. října 1914 telegram, ve kterém vyvracel námitky proti případné italské okupaci albánského přístavu Valona (Vlōre). Ta by totiž směřovala nejen k posílení italského vlivu v Albánii, ale také proti snahám Rakousko-Uherska se přímo uchytit v Albánii. Zdůraznil, že stranou pozornosti nelze nechat ani Řecko, které se nachází pod ochranou Velké Británie. To pochopitelně Itálie bere na vědomí.⁷⁵ Následně Imperiali v odpovědi Salandrovi 28. října 1914 podtrhl připravenost Londýna uznat italské zájmy na Jadranu. Přitom ovšem očekával italsko-britskou spolupráci proti Turecku při respektování italských zájmů v severní Africe a pomoc proti případné agresi Turecka v Egyptě. Podobně nabídnul pomoc proti ohrožení italských zájmů ze strany Německa a Rakousko-Uherska v Libyi. Připomenul, že životní italské zájmy souvisejí s přístupem k Dohodě, což ovšem znamená válku s Tureckem, Německem a Rakousko-Uherskem.⁷⁶

Pro postoj Itálie byly však důležité také rychle se vyhrocující vztahy carského Ruska s Osmanskou říší. A. Salandra zaslal velvyslanci v Berlíně R. Bollatimu 28. října 1914 telegram o dotazu německého velvyslance v Římě Hanse von Flotowa na stanovisko Itálie k případnému vstupu Turecka do války. To by se samozřejmě přímo týkalo italských zájmů ve Středomoří a severní Africe, zejména v Tripolisu a Kyrenaice, a také zájmů Francie a Anglie. Německo by mohlo prostřednictvím panislámské agitace posílit Turecko, aby zabránilo volné plavbě přes Suezský kanál, a tím narušit pro Itálii nepostradatelné komunikace do Eritreje a Somálska. Bylo tedy zřejmé, že vstup Turecka do války by ohrozil mocenské zájmy Itálie.⁷⁷

Italský velvyslanec ve Francii T. Tittoni současně zaslal z Bordeaux po konzultacích s Francouzi a Brity A. Salandrovi 28. října 1914 rozbor situace po případném vstupu Turecka do války: 1) byla by přerušena volná plavba přes Suezský průplav, který by zřejmě Turecko s celým Egyptem okupovalo; 2) v Libyi by došlo k rozmachu islámského fanatismu podněcovaného Turky a Egyptany; 3) proto je třeba bránit neutralitu Suezského průplavu a pozice v Libyi, avšak vyhlášení války Turecku bude znamenat také válku s Německem a Rakousko-Uherskem; proto bude výhodnější domluvit se s Dohodou proti případnému vítězství právě Německa a Rakousko-Uherska; přitom existuje shoda zájmů s Velkou Británií v záležitosti Egypta, který bude přímo ohrožen Tureckem, nacházejícím se pod nátlakem Německa; 4) vzednutí islámského fanatismu se přímo dotkne nejen zájmů Itálie, ale rovněž Francie a Velké Británie, takže vojenská spolupráce s nimi bude důležitá pro italské zájmy v Orientu; 5) proti Turecku může zasáhnout Velká Británie v Egyptě a Rusko zase na Kavkaze; případně také Bulharsko proti Adrianopoli (Edirne) a zároveň Rumunsko proti Rakousko-Uhersku; do bojů se může zapojit také Srbsko příslibem Bosny a Řecko získáním Epirusu; Bulharsko může být získáno nabídkou úpravy hranic v Makedonii.⁷⁸

⁷⁴ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 3, s. 1–2.

⁷⁵ Tamtéž, dok. č. 7, s. 4–5.

⁷⁶ Tamtéž, dok. č. 57, s. 42–44.

⁷⁷ Tamtéž, dok. č. 58, s. 44–45.

⁷⁸ Tamtéž, dok. č. 60, s. 46–48.

Události nabraly rychlý spád, když koncem října 1914 došlo k ozbrojenému střetu válečných plavidel carského Ruska a Turecka na Černém moři, následkem čehož Petrohrad 2. listopadu 1914 vyhlásil válku Osmanské říši. V souvislosti s tím A. Salandra zaslal velvyslanci v Berlíně R. Bollatimu 1. listopadu 1914 telegram, ve kterém zdůraznil, že válka Itálie, Francie a Británie proti Turecku, jež nepřátelům islámu vyhlásilo svatou válku, bude znamenat také válku křesťanů s muslimy o dominantní pozice v Evropě, Africe a Asii.⁷⁹ Salandra zároveň 1. listopadu 1914 zaslal italským zastupitelům do Istanbulu, Athén, Bukurešti, Niši a Sofie stanovisko k mezinárodním souvislostem vypuknutí války Osmanské říše s Ruskem: důležitý je nyní postoj Bulharska, které sice hodlá zůstat neutrální, avšak zatím není možná ani jeho shoda s neutrálním Rumunskem, jež vedle získání Besarábie a Sedmihradska nemíní vrátit Bulharsku území získané po druhé balkánské válce, tedy jižní Dobrudžu. Podobně obtížná je také přátelská domluva Bulharska se Srbskem, jež zase nehodlá činit územní ústupky v Makedonii a Thrácii. Situace je vážná pro italské zájmy v Albánii a na Jaderském moři. Uvažuje se dokonce o případném námořním útoku Itálie na albánský přístav Valona (Vlōre).⁸⁰

Zapojení Osmanské říše do války na straně Německa a Rakousko-Uherska tedy posilovalo prodohodové tendence Říma. A. Salandra zaslal velvyslanci R. Bollatimu 2. listopadu 1914 telegram, ve kterém poukázal na snahy Německa podněcovat panislámské hnutí v Libyi. Upozornil že, Berlín zároveň slibuje sultánovi mimořádné územní změny na Balkáně i v severní Africe a hodlá také podnítit útok Turecka proti Velké Británii a tím narušit plavbu přes Suezský průplav. Současně prý počítá s vojenskými akcemi Turecka na Balkánském poloostrově. Tím jsou ohroženy italské zájmy nejen na Balkáně, ale také v Tripolisu, Benghází a Kyrenaice.⁸¹ Podobně italský velvyslanec v Istanbulu Camillio Garroni v telegramu A. Salandrovi 3. listopadu 1914 zdůraznil, že Turecko se nachází pod naprostým vlivem Německa, které podněcuje muslimy a Araby proti Francouzům a Britům v Alžírsku, Tunisku a Egyptě i proti Rusům kolem Černého moře a na Kavkaze. Vojenské akce v oblasti Černého moře a na Kavkaze sice nebudou mít speciální dopad na italské zájmy, avšak turecký útok v Egyptě ohrozí Suezský průplav a naruší komunikace do italských kolonií v Africe. Důležitý bude tudíž postup neutrálního Bulharska, které se kvůli neshodám se Srbskem přiklání spíše k Německu a Turecku, zatímco neutrální Rumunsko se obrací proti Rakousko-Uhersku. Přitom válečná aliance Německa, Rakousko-Uherska a Turecka prosazuje územní změny, které neodpovídají zájmům Itálie.⁸²

Vídeň a Berlín se snažily ještě zvrátit postoj Itálie po vstupu Osmanské říše do války na jejich straně proti Dohodě. Německý velvyslanec v Římě H. von Flotow upozornil 3. listopadu 1914 A. Salandru, že válečné vystoupení Turecka proti Rusku a Velké Británii nemůže Itálii prospět. Navrhuje proto, aby převzala iniciativu na uspořádání mezinárodní konference neutrálních mocností pro ukončení války. Italové tento krok hodnotili tak, že Německo sice stále věří v příznivý vývoj války, avšak začínají se u nich projevovat určité pochybnosti, a proto hledají možnosti k ústupu. Italové přesto zahájili v Římě konzultace s diplomaty válčící Dohody: ruský velvy-

⁷⁹ Tamtéž, dok. č. 103, s. 77.

⁸⁰ Tamtéž, dok. č. 104, s. 77–78.

⁸¹ Tamtéž, dok. č. 106, s. 79.

⁸² Tamtéž, dok. č. 116, s. 85–87.

slanec A. N. Krupenskij byl přesvědčen o sice vzdáleném, avšak nepochybném vítězství Ruska, britský velvyslanec J. R. Rodd zdůraznil, že mír může být uzavřen až po porážce Německa, a francouzský velvyslanec C. Barrere zaujal stanovisko, že válka až do vítězného konce není převažujícím přáním všech válčících států. Italové při hodnocení zmíněné sondáže dospěli k závěru, že válka až do vítězného konce není pro všechny bojující země nezbytná. Především tak hodnotili Rakousko-Uhersko, které podle nich samo může dojít k přesvědčení o možnosti uzavřít separátní mír.⁸³

Řím se pokoušel trvaleji se uchytit na Balkáně a vytvořit tak protiváhu vůči konkurenčnímu Rusku i Osmanské říši. Počátkem listopadu 1914 začali Italové dokonce uvažovat o vytvoření nového bloku balkánských států, který by jim zajistil na Balkáně převahu. Jeho základem se mělo stát smíření Srbska a Bulharska, jež by mohlo dostat Monastir s navazujícím pásem území přes Albánii, a tím získat přístav na Jaderském moři. Za to by učinilo velké ústupky Srbsku v Makedonii, které by získalo část Albánie a další území na úkor poraženého Rakousko-Uherska.⁸⁴ K uvedené problematice italský velvyslanec ve Francii T. Tittoni zaslal z Bordeaux 5. listopadu 1914 A. Salandrovi rozbor situace na Balkáně: důležitá je nyní pozice zatím neutrálního Bulharska, která je výrazně ovlivněna výsledky druhé balkánské války. Proto se rozvíjejí určité kontakty s Tureckem, nemající zájem na válce s Bulharskem, jež si činí opětovné naděje na Adrianopole (Edirne). Pokud bude vítězit Německo a Rakousko-Uhersko, Bulharsko zaútočí na Srbsko, kterému se pomstí okupací společně s Rakousko-Uherskem. Jestliže bude vítězit Dohoda, tak zůstane neutrální, a bude očekávat určité kompenzace od Rumunska, Srbska a Řecka zvětšené o Sedmihradsko, Bosnu a Epirus, konkrétně v Dobrudži, Makedonii a Kavalle. Itálie přitom nesmí zůstat izolována. Proto by měla spolupracovat s Francií a Ruskem při řešení otázek Balkánu.⁸⁵ Následně italský velvyslanec v Petrohradě A. Carlotti zaslal 6. listopadu 1914 novému italskému ministru zahraničí Sidney Sonninovi analýzu, že Turecko stále považuje Bulharsko, Srbsko, Řecko, Černou Horu a Rumunsko za svoje evropské provincie. Současně však zdůraznil, že panují neshody Bulharska s Řeckem, Rumunskem a Srbskem, poněvadž Bulharsko se chce rozšířit právě na účet Řecka, Turecka, Rumunska, Srbska a Černé Hory, čehož nebezpečně využívá Rakousko-Uhersko příslibem možných změn. Itálie by tudíž měla vystoupit z neutrality a při akcích na Balkáně se opřít právě o Rusko a Francii.⁸⁶ Podobně zaslal 6. listopadu 1914 italský velvyslanec v Londýně G. Imperiali S. Sonninovi návrhy na zlepšení vztahů Bulharska s balkánskými státy, zejména se Srbskem. Imperiali uvedl, že soulad Itálie s Ruskem a tím celou Dohodou při řešení uvedeného problému vyhrocuje italské vztahy s Německem a Rakousko-Uherskem. Avšak italské zájmy vůči Albánii, zejména v otázce přístavu Valona (Vlōre) a na Jaderském moři, mohou být řešeny právě po konzultacích s Británií, Francií a Ruskem.⁸⁷ Naproti tomu Berlín a Vídeň se

⁸³ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 2, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 456, s. 11–14.*

⁸⁴ Tamtéž, dok. č. 461, s. 19–22.

⁸⁵ *DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 137, s. 104–105.*

⁸⁶ Tamtéž, dok. č. 146, s. 111–112.

⁸⁷ Tamtéž, dok. č. 147, s. 112–113.

úporně snaží vyvážit nepříznivý dopad vstupu Osmanské říše do války na další postup Itálie. Její velvyslanec v Istanbulu C. Garroni v telegramu S. Sonninovi 7. listopadu 1914 oznámil stanovisko tureckého ministra vnitra Mehmeta Talaata Paši, a tím podle velvyslancova názoru zřejmě také spojeneckého Německa a Rakousko-Uherska na další vztahy s Itálií: Turecko nehodlá nic činit proti italské přítomnosti v Libyi ani proti volné plavbě přes Suezský průplav. V případě hrozby britské okupace Egypta na úkor suverenity sultána očekává od Itálie, že bude tolerovat stávající hranice. Turecko si přeje nastolení vlivu Itálie a Rakousko-Uherska v Albánii proti tlaku Srbska, Řecka a Černé Hory při respektování zájmů muslimů.⁸⁸

Pro italské zájmy se však stále více jevílo perspektivnější přistoupit na stranu Dohody. Předseda italské vlády A. Salandra předal S. Sonninovi 8. listopadu 1914 osobní memorandum s požadavky Itálie pro případné přistoupení k Dohodě: 1) anglická a francouzská válečná flotila bude spolupracovat s italskou v operacích na Jaderském moři proti Rakousko-Uhersku; 2) Itálie, Francie, Anglie a Rusko neuzavřou separátní příměří ani mír s nepřítelem; 3) budou smluvně stanoveny minimální vojenské síly, které Rusko nasadí proti Rakousko-Uhersku a Německu; 4) bude podepsána námořní konvence o stálé spolupráci anglické, francouzské a italské flotily až do naprostého zničení válečné flotily Rakousko-Uherska; 5) v případě vítězství získá Itálie Trident, zaalpské Tyrolsko, Terst a jadranské pobřeží Istrie; 6) Francie, Rusko a Anglie uznají přirozené zájmy Itálie v Albánii, pro které získají uznání autonomie Albánie od Řecka, Srbska a Černé Hory, přitom mořské pobřeží od mysu Stylos do přístavu Valona (Vlōre) zůstane neutrální, samotný přístav Valona (Vlōre) s přilehlým územím a ostrov Sasena přejdou pod svrchovanost Itálie; 7) strategické ostrovy Dalmácie a Istrie v Kvarnerském zálivu připadnou Itálii; 8) v případě zachování územní integrity Turecka dostane Itálie Dodekanéské ostrovy; 9) v případě územního rozpadu Osmanské říše získá Itálie pobřežní oblast od Adalie (Antalya) do Mersiny, pokud by se Německo musela vzdát svých zájmů v Malé Asii, tak si Itálie nárokuje Mersinu s odpovídajícím ekonomickým zázemím; 10) současně bude požadovat odpovídající sféry italských zájmů ve východním Středomoří a na pobřeží Malé Asie; 11) Itálie chce mít odpovídající podíl na válečných náhradách; 12) jestliže Anglie a Francie získají nějaké oblasti v Africe na účet Německa, tak si zase Itálie nárokuje ve svůj prospěch úpravy hranic v Kyrenaice a Tripolisku; 13) čtyři mocnosti, Itálie, Francie, Anglie, Rusko, společně zaručí zachování územních změn, vzniklých v důsledku války, a jejich obranu před případnou politickou agresí; 14) Anglie schválí Itálii půjčku v řádech milionů liber za stejných podmínek, jaké se poskytují na finančním trhu v Londýně; 15) tři spojenecké mocnosti, Anglie, Francie a Rusko, poskytnou diplomatickou podporu Itálii při řešení problémů v Etiopii; 16) Francie a Anglie budou napomáhat uklidnění situace a poskytnou pomoc Itálii proti vzbouřencům v Libyi jako italské kolonii.⁸⁹

Neutrálnímu a výhledově prodohodovému stanovisku Říma napomáhaly obavy balkánských států z agresivního postupu Rakousko-Uherska. Černohorský král Nikola se v polovině listopadu 1914 obrátil přes srbského premiéra Pašiće na Rusko, Británii a Francii s žádostí o vojenskou pomoc v podobě námořního výsadku v Dalmácii. Cílem bylo odvedení části rakousko-uherských vojsk nasazených proti Srbsku a pod-

⁸⁸ Tamtéž, dok. č. 158, s. 123.

⁸⁹ Tamtéž, dok. č. 164, s. 132–140.

pora povstání Slovanů v habsburské říši. Současně se tím měl zastavit postup Rakusanů na jih a vyvážit neblahý vliv neúspěchů Srbska na postoj Itálie, Rumunska a Bulharska. Šlo ovšem i o protiváhu vůči Itálii, protože Černá Hora se obávala následků případného útoku Itálie na Dalmácii. Panovník se strachoval o další osud oslabené Černé Hory, která by po porážce Srbska zůstala vydána napospas vítěznému Rakousko-Uhersku, jež by nemuselo brát ohled na původní snahy Černé Hory o korektní a přátelské vztahy, zejména když si činilo nároky na boku Kotorskou a Lovćen.⁹⁰ Potencionálně také hrozila spolupráce Itálie a Bulharska na Balkáně. Podle diplomatických zdrojů italský vyslanec v Sofii Fausto Cucchi-Boasso údajně dokonce nabídl předsedovi bulharské vlády Vasilovi Radoslavovi součinnost, aby se oba státy staly sousedy, a v případě, když Itálie získá Albánii, aby společně čelily nespokojenosti Srbska.⁹¹ Avšak rozhodující byly stále obavy z postupu Rakousko-Uherska. Italský velvyslanec v Petrohradě A. Carlotti upozornil 21. listopadu 1914 S. Sonnina na snahu Rakousko-Uherska omezit svobodu rozhodování a izolovat Rumunsko i na nepřátelské aktivity Rumunů v Sedmihradsku soustředěným tlakem v součinnosti s Bulharskem, kterému slibuje naplnění jeho požadavků v Makedonii.⁹²

O získání zatím neutrálních balkánských států se pochopitelně sváděl neúprosný zápas. Italský velvyslanec v Berlíně R. Bollati v telegramu S. Sonninovi 8. prosince 1914 sdělil obsah rozhovoru se státním podtajemníkem německého zahraničního úřadu Arhurem Zimmermannem, jenž mu potvrdil, že za přistoupení k Centrálním mocnostem nabídl Bulharsku převážnou část Makedonie od Srbska, makedonské město Serres a přístav Kavalla od Řecka, které bude odškodněno částí Albánie v Epirusu, navrácením všech ostrovů v Egejském moři a předáním jednoho tureckého vilajetu v Malé Asii, s cílem získat Řecko pro společný útok s Rakousko-Uherskem a Bulharskem proti Srbsku. Avšak proti tomu se staví řecká liberální opozice v čele s Elefthériosem Venizelosem.⁹³ Řím si tudíž dobře uvědomoval význam Bulharska a Rumunska, a proto se stále snažil co nejvíce omezit vliv Vídně na Balkáně. Italský ministr zahraničí S. Sonnino v telegramu velvyslanci ve Vídni G. Avarnovi 9. prosince 1914 uložil, aby rakousko-uherskému ministrovi zahraničí L. Berchtoldovi sdělil, že Itálie je nanejvýš zainteresována na zachování naprosté nedotknutelnosti a politické i ekonomické nezávislosti Srbska.⁹⁴ Zároveň svého velvyslance pověřil, aby ve Vídni zdůraznil, že postup habsburské říše narušil rovnováhu na Balkáně, takže Řím žádá odpovídající kompenzace. To by v podstatě znamenalo odstoupení Tridentu a Terstu. Berchtold něco takového rázně odmítl, s čímž souhlasily také politické a vojenské kruhy, které zvolily vůči Itálii zdržovací taktiku. Berlín však naléhal na

⁹⁰ MOEI 1878–1917 gg. Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 2, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 521, s. 87.

⁹¹ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*, dok. č. 65, s. 99.

⁹² DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 257, s. 215.

⁹³ Tamtéž, dok. č. 356, s. 292–293.

⁹⁴ Vitalij I. STARCEV, *Rossija i Londonskij pakt 26 (13) aprolja 1915 g.*, Voprosy istoriji, 2010, No. 4, s. 125.

Vídeň, aby vyšla Římu vstříc a územními ústupky předešla vstupu Itálie do války na straně Dohody.⁹⁵

Kromě výše zmíněných zájmů měla Itálie nároky i v jiných částech světa, zejména v Africe. Italský ministr kolonií Ferdinando Martini předložil S. Sonninovi 27. listopadu 1914 memorandum o koloniálních zájmech Itálie: Jestliže Británie a Francie dosáhnou územních zisků v Africe na účet Německa, tak bude Itálie požadovat úpravu hranic v Kyrenaice a Tripolisku a pro sebe výhodné řešení otázky Etiopie: 1) povodí Nilu v Etiopii – Itálie bude požadovat stejná práva plavby po Nilu jaké má Británie; 2) somálský přístav Kismaayo (italsky Chisimaio) – Británie upraví ve prospěch Itálie statut tohoto přístavu a přilehlého území, zejména svobodnou plavbu jako mají ostatní státy; 3) Džibuti – Francie přenechá Itálii svoje protektorátní práva na pobřeží Somálska, zejména na výstavbu železnice Džibuti – Addis Abeba; 4) Eritrea – Británie navrátí Itálii súdánskou pevnost Kassala (italsky Cassala) na hranicích Eritreje s přilehlým územím a dřívějšími právy, jaké nastaly po předcházející okupaci Itálií; 5) Arábie – Británie a Itálie si vzájemně zaručí nezávislost Jemenu, svobodu svatých míst islámu, a vyloučení anexe a veškeré formy nadvlády ostatních mocností nad jakoukoliv částí Arábie; 6) portugalské kolonie – Británie, Francie a Itálie zaručí respektování nároků Portugalska a vyloučení jakékoliv anexe jeho kolonií v Africe, avšak s uznáním svobody ekonomických a obchodních aktivit těchto tří mocností v portugalských koloniích v Africe.⁹⁶

Koloniálních zájmů Itálie se snažily využít také Centrální mocnosti. Spoléhaly na svého spojence Osmanskou říši a italské zájmy v Africe. Rakousko-uherský velvyslanec v Istanbulu J. Pallavicini ve zprávě ministroví zahraničí L. Berchtoldovi 24. prosince 1914 informoval o návrzích Turecka vůči Itálii na uzavření spojenectví, aby využilo jeho pozic na pobřeží Kyrenaiky v součinnosti s odporem muslimů proti britským pozicím v Egyptě.⁹⁷ Avšak dlouhodobé snahy Itálie stát se skutečnou koloniální velmocí přepokládaly silné válečné loďstvo, které se nemohlo rovnat francouzskému ani britskému, natož oběma společně. Hlavním námořním protivníkem Itálie ovšem bylo na Jaderském moři Rakousko-Uhersko. Náčelník hlavního štábu italského válečného námořnictva admirál P. Thaon di Revel předložil 28. prosince 1914 S. Sonninovi následující rozbor námořních sil Itálie a Rakousko-Uherska: počet plavidel a výtlak v tunách: bitevní lodě: 18 plavidel a 243 500 tun – 16 plavidel a 185 600 tun; lehké křižníky: 5 plavidel a 17 000 tun – 6 plavidel a 18 600 tun; torpédo-borce: 102 plavidel a 27 700 tun – 54 plavidel a 15 100 tun; ponorky: 19 plavidel a 4310 tun – 6 plavidel a 1440 tun; v závěru uvedeného rozboru konstatoval, že námořní síly obou mocností jsou celkově vyrovnané.⁹⁸ Z toho vyplývalo, že po přistoupení k Centrálním mocnostem by Itálie musela čelit mnohem silnější britské a francouzské flotile na Středozemním moři a ztratila by také možnost volné plavby Suezským průplavem, což byly další argumenty pro přechod na stranu Dohody.

⁹⁵ B. KLÍPA, *Od neutrality k válce (Itálie 1914–1915)*, s. 15.

⁹⁶ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 297, s. 245–246.

⁹⁷ MOEI 1878–1917 gg. *Serija III, 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. januarja 1915 g.*, č. 2, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 689, s. 261–262.

⁹⁸ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 508, s. 416–420.

Dalším důvodem byla nedůvěra v ochotu Vídně skutečně splnit italské územní požadavky. Italský velvyslanec R. Bollati zaslal S. Sonninovi 2. ledna 1915 rozbor mezinárodního postavení Itálie, v němž celkově zdůraznil kvůli přetrvávajícímu odporu Budapešti v čele s uherským premiérem Istvánem Tiszou pochybnosti o ochotě Vídně splnit italské požadavky v Tyrolsku a na Balkáně. Italská válečná flotila na Jaderském moři může dosáhnout vítězství nad válečným námořnictvem Rakousko-Uherska pouze ve spolupráci s eskadrou britskou a francouzskou, která operuje ve Středozemním moři. Německo si však nepřeje, aby se Itálie stala středomořskou velmocí, a Itálie zase nechce, aby Rakousko-Uhersko dominovalo na Jadranu a Balkáně. Přitom není možné přehlížet problémy, které hrozí Libyi a dalším italským koloniím v Africe od Osmanské říše. Zároveň při stanovení podmínek míru bude Itálie potřebovat podporu Ruska. Válečná spolupráce s Centrálními mocnostmi proto neodpovídá národním aspiracím Itálie.⁹⁹ Shodně s uvedenými argumenty generální sekretář italského ministerstva zahraničních věcí Giacomo De Martino předložil S. Sonninovi 9. ledna 1915 zásadní rozbor mezinárodní situace: Základem italské politiky musí být zásada, že o vstupu Itálie do války nemůže být rozhodnuto, dokud nebude jasné, která strana zvítězí. Itálie má nároky vůči Rakousko-Uhersku v Tyrolsku, na Jaderském moři vůči Albánii, ve východním Středomoří chce získat Dodekanéské ostrovy a uchytit se na pobřeží Malé Asie, což zase směřuje proti Osmanské říši, a má také koloniální zájmy v Africe. Zatím se rýsuje pět variant ukončení probíhající války: 1) vítězství Dohody; 2) vítězství Německa se zachováním Rakousko-Uherska; 3) separátní mír s Rakousko-Uherskem; 4) separátní mír s Ruskem; 5) všeobecný mír v důsledku celkového vyčerpání bez poražených a vítězů. Pro naplnění velmocenských zájmů Itálie je však nevyhnutelný rozpad podunajské monarchie, která je ovšem spojencem Německa. Proto si nakonec Itálie bude muset vybrat mezi neutralitou a válkou.¹⁰⁰

Pro zájmy a rozhodování Itálie se stával stále důležitějším postoj Ruska. Velvyslanec v Petrohradě A. Carlotti zaslal svému ministrovi zahraničí S. Sonninovi 17. ledna 1915 telegram, v němž jej informoval, že se od osoby blízké bývalému ruskému premiérovi Sergeji Ju. Vittemu dozvěděl o kritických názorech jeho germanofilských politických stoupenců na územní nároky Ruska vůči Turecku, jež by vedly k válce na Kavkaze, kterou by Rusko anektovalo tureckou část Arménie, záliv s přístavem Alexandretta (Iskenderun), Erzerum (Trabzon), Erzinghian, Angora, Edremid a Metelina a které by způsobily přenechání evropské části Turecka podél linie Enos-Midia zatím neutrálnímu Bulharsku. Dále upozorňoval na snahy na opanování rakouského a německého záboru Polska, které narušují vyhlídky na uzavření míru s Německem. Zároveň konstatoval, že jako „přátelé“ habsburské říše mají výhrady vůči plánům na rozpad podunajského soustátí s cílem na osamostatnění Uherska, převzetí Haliče a většiny Bukoviny carským Ruskem, předání Sedmihradska a zbývající části Bukoviny Rumunsku, přenechání Tyrolska, Terstu a západní Istrie Itálii, na severu ustavení království „Bohemia Moravia“ a na jihu nového jihoslovanského státu sloučením Srbska, Bosny, Hercegoviny, východní Istrie, Chorvatsko-Slavonska

⁹⁹ Tamtéž, dok. č. 537, s. 441–448.

¹⁰⁰ Tamtéž, dok. č. 596, s. 488–491.

a Dalmácie, přičemž Vídeň zůstane pouze centrem původních rakouských zemí. Naopak prosazují uzavření míru Francie s Německem, které se vzdá Alsasko-Lotrinska za navrácení svých kolonií. Celkově přitom usilují o vytvoření kontinentálního bloku Německa, Francie a Ruska proti Velké Británii.¹⁰¹

Současně prodohodový postoj Itálie posilovala ustavičným manévrováním samotná Vídeň. Italský velvyslanec ve Vídni G. Avarna informoval S. Sonnina 18. ledna 1915 o rozhovoru s rakousko-uherským ministrem zahraničí Istvánem Buriánem, který se snažil vysvětlovat, že válka proti Srbsku nesměruje proti italským zájmům na Balkáně, nýbrž má pouze chránit zájmy habsburské monarchie, ohrožené právě tímto státem. Především tedy zajistit politickou a hospodářskou nezávislost Srbska a tím zároveň rovnováhu na Balkáně.¹⁰² Vůči prodohodovému postoji Itálie nepomáhaly ani sondáže německých diplomatů. Italský velvyslanec ve Vídni G. Avarna zaslal S. Sonninovi 23. ledna 1915 obsah rozhovoru s bývalým německým velvyslancem v Římě Antonem von Montsem, který zdůraznil, že předání Tyrolska neutrální Itálii považuje Vídeň za nebezpečný precedens pro přenechání Sedmihradska Rumunsku a ztrátu Haliče i Bukoviny ve prospěch Ruska; proto se chtějí vyhnout konfliktu s Itálií. Rakousko-Uhersko hledá možnosti míru s Ruskem ústupností v otázce Haliče. Potom obrátí všechny svoje síly proti Itálii, přitom se bude opírat o spojenecké Německo, které může uzavřít separátní mír s Ruskem. Současně panslavistická strana v Rusku prosazuje pokračování války s cílem získat Halič a zachránit Srbsko, takže další pokračování války je pouze v zájmu Ruska. Pokud však Rusko uzavře separátní mír s Německem a Rakousko-Uherskem, potom mohou zmíněné tři mocnosti namířit všechny svoje vojenské síly na jedné straně proti Itálii a na druhé straně proti Rumunsku. Tím společně dosáhnou naplnění vlastních záměrů.¹⁰³ Velvyslanec v další zprávě o rozhovoru s Montsem 25. ledna 1915 zdůraznil jeho varování před válkou Itálie proti Rakousko-Uhersku a Německu, které nyní dosahují úspěchů ve válce s Černou Horou. Itálie proto může získat odbojné provincie – „provincie irredente“ – spíše spoluprací s Německem a Rakousko-Uherskem, nežli s Francií, Británií a Ruskem.¹⁰⁴

Avšak jako jediná realistická možnost pro získání Itálie se jevilo ustoupení jejím územním nárokům vůči Rakousko-Uhersku. Konkrétně o tom rokovali na nejvyšší úrovni německý císař Vilém II., říšský kancléř Theobald von Bethmann-Hollweg, ministr zahraničí Gottlieb von Jagow a náčelník generálního štábu německé armády generál Erich von Falkenhayn v německém hlavním stanu 23. ledna 1915 v Charleville s rakouským následníkem trůnu arcivévodou Karlem a rakousko-uherským ministrem zahraničí Istvánem Buriánem. Němečtí představitelé naléhali, aby Vídeň přenechala jižní Tyrolsko zatím vyčkávající Itálii. Arcivévoda Karel však vzdoroval námitkou, že odstoupit jižní Tyroly znamená pro habsburskou říši to samé, jako kdyby německá říše měla navrátit Alsasko-Lotrinsko Francii. Tyroly přece tvoří starou historickou jednotu v rámci habsburské říše, kdežto Německo získalo Alsasko-

¹⁰¹ Tamtéž, dok. č. 646, s. 531–532.

¹⁰² Tamtéž, dok. č. 648, s. 533–536.

¹⁰³ Tamtéž, dok. č. 689, s. 568–569.

¹⁰⁴ Tamtéž, dok. č. 710, s. 584–585.

Lotrinsko teprve v roce 1871. Pro německé předáky to byla nepochybně šokující argumentace.¹⁰⁵

Vídeň chápala, že vztahy s Itálií je třeba zásadně vyjasnit. Poměr podunajské říše k Německu s ohledem na možnost přechodu Itálie na stranu Dohody projednávala 3. února 1915 ve Vídni ministerská rada pro společné záležitosti Rakousko-Uherska za řízení ministra zahraničí I. Buriána, který prohlásil, že právě probíhají těžké boje s Rusy v západní Haliči a Karpatech, přičemž další nebezpečí představuje dosud nevyjasněný postup Itálie a Rumunska. Proto musí Rakousko-Uhersko a Německo stát všemi silami při sobě. Je zcela jasné, že kapitulace před vyděračskými požadavky, jak italské nároky Burian tvrdě označil, by k žádnému prospěchu nevedla, protože Itálie podmiňuje svou blahovolnou neutralitu až do konce války odstoupením Tridentu, na což se nedá přistoupit. Rumunsko může nyní přímo ohrozit Uhersko. Aby k tomu nedošlo, bude zřejmě chtít Bukovinu a Sedmihradsko, za které by se dala získat Besarábie na úkor Ruska. To by však nebyla odpovídající protihodnota, poněvadž k tomu by mohlo dojít pouze, kdyby bylo Rusko úplně zlomeno a vojensky padlo až na dno, případně kdyby bylo vytlačeno z Evropy. Bulharsko je sice Centrálním mocnostem příznivě nakloněno, ale stojí před možností útoku Řecka, proti němuž by mohlo zasáhnout Turecko, ale pak by asi Rusko vyhlásilo válku Bulharsku, což by i bez přímé vojenské akce bylo velice politicky nebezpečné. Bulharsku hrozí také útok Rumunska, ale bulharský zákrok proti Řecku není žádoucí, protože by mohl omezit ofenzívu proti Srbsku. Řecko již nepočítá s vítězstvím Dohody, nýbrž s úspěchem Centrálních mocností nebo s nerozhodným výsledkem války. Předseda uherské vlády I. Tisza zdůraznil, že pro Rumunsko má Sedmihradsko větší význam, než Trident pro Itálii. Proto si velení rumunské armády přeje útok do Sedmihradska. To by ale ztížilo postavení rakousko-uherské armády na balkánské frontě proti Srbsku. Přesto by se nevzdával myšlenky na Besarábii, kterou se dá hrát ve prospěch habsburské říše. Předseda rakouské vlády K. Stürgkh na závěr zdůraznil, že dosavadní neutralita Bulharska je kvůli přípravám další ofenzívy proti Srbsku a také proti Rusku zatím žádoucí.¹⁰⁶

Rakousko-uherský ministr zahraničí I. Burián v rozhovoru s italským velvyslancem G. Avarnou 9. února 1915 odmítl jakékoliv území habsburské říše odstoupit Itálii. Ministr zahraničí S. Sonnino 26. února 1915 předsedovi italské vlády A. Salandrovovi zdůraznil, že nyní je zcela jisté, že Německo ani Rakousko-Uhersko nehodlají Itálii nic přenechat.¹⁰⁷ Neochota vyjít vstříc požadavkům Itálie se však setkávala v některých politických kruzích Vídně s ostrou kritikou. Sekční šéf rakousko-uherského ministerstva zahraničí Johann Forgách dokonce 24. února 1915 důrazně varoval svého ministra zahraničí I. Buriána, že pokud hodlá pokračovat v dosavadní politice, bude Rakousko-Uhersko během dvou měsíců ve válce s Itálií a Rumunskem.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Jan GALANDAUER, *Karel I. Poslední český král*, Praha 1998, s. 86–87.

¹⁰⁶ M. KOMJÁTHY (ed.), *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, dok. č. 9, s. 192–215.

¹⁰⁷ B. KLÍPA, *Od neutrality k válce (Itálie 1914–1915)*, s. 16–18.

¹⁰⁸ Leo VALIANI, *Italian–Austro-Hungarian Negotiations 1914–1915*, s. 125.

Zmíněná možnost se rýsovala jako pravděpodobná, protože stále ještě neutrální Řím nadále utužoval spolupráci s neutrální Bukureští. Předseda rumunské vlády I. Brătianu a italský velvyslanec C. Fasciotti podepsali v Bukurešti 6. února 1915 další tajnou smlouvu o vzájemné pomoci Rumunska a Itálie v případě vojenského útoku Rakouska-Uherska.¹⁰⁹ Italy v jejich postupu povzbuzovaly také vnitřní problémy podunajského soustátí, zejména vyhrocování státoprávních a národnostních rozporů. Italský velvyslanec ve Vídni G. Avarna v telegramu S. Sonninovi 10. února 1915 oznámil názory opozičního politika hraběte Mihály Károlyho, který územní nároky Itálie na Tyrolsko a Rumunska na Bukovinu přirovnal k obdobným nárokům Německa na „německé“ oblasti českých zemí. Károly vyslovil obavy z chování zatím mlčících slovanských národů habsburské říše, přitom označil za iluzorní myšlenku uherského premiéra Istvána Tiszy o udržení maďarské nadvlády v Uhersku, ve kterém je třeba zavést autonomní reformy. Uhersko potřebuje naprosto dobré vztahy s Itálií, aby společně nebyly přemoženy germánstvím ani slovanstvím.¹¹⁰

Řím přesto nevěřil v možnost shody s Rakousko-Uherskem. Generální sekretář italského ministerstva zahraničních věcí G. De Martino předložil S. Sonninovi 11. února 1915 analýzu s pochybnostmi o vytvoření mezinárodního režimu správy Albánie i o možnosti souladu s Rakousko-Uherskem v otázce budoucnosti Albánie. Označil za iluzorní hypotézu o válečném vítězství Rakousko-Uherska a Německa, protože bilance vzájemných sil hovoří ve prospěch Dohody. Z tohoto hlediska je třeba také uvažovat o případném ukončení stávající neutrality Itálie.¹¹¹ Potom S. Sonnino zaslal 16. února 1915 velvyslanci v Londýně G. Imperialimu seznam požadavků Itálie pro případné zapojení se do války na straně Dohody. Italové si nárokovali: 1) v případě války Itálie s Rakousko-Uherskem se dohodové mocnosti zavazují uzavírat separátní mír nebo příměří s nepřitelem; 2) vojenská konvence stanoví počet vojenských sborů, které Rusko vyšle proti Rakousko-Uhersku; 3) anglo-francouzská flotila bude spolupracovat s námořními silami Itálie na zničení rakousko-uherského námořnictva až do uzavření míru; 4) mírová smlouva zaručí Itálii získání Tridentu a jižních Tyrol až k Brenerskému průsmyku, hrabství Gradiška a Gorice, Terstu, Istrijského poloostrova a několika ostrovů v Kvarnerském zálivu; 5) Itálie dostane Dalmácii, včetně pobřežních ostrovů; 6) Itálie obsadí ostrov Saseno a Valonu (Vlöre) s pásmem přilehlého pobřeží pro jejich obranu; 7) jestliže se z centrální části Albánie stane malý muslimský stát, Itálie nebude překážet rozdělení zbývajících Albánie mezi Srbsko, Černou Horu a Řecko; jadranské pobřeží od boky Kotorské až po mys Stylos se stane neutrální s výjimkou částí, které bude Itálie potřebovat pro obranu přístavu Valona (Vlöre); 8) Itálie si ponechá Dodekanéské ostrovy; 9) v případě rozdělení nebo úplného rozpadu Osmanské říše dostane Itálie středomořské provincie sousedící s Adálií; 10) Itálii případnou veškerá práva, která požíval turecký sultán v Libyi; 11) Itálie dostane spravedlivý podíl na válečných náhradách; 12) Británie a Itálie vzájemně zaručí nezávislost Jemenu, nezávislost Svatých míst (Jeruzalém) a nebudou anektovat žádnou část západní Arábie, aniž se zřeknou svých práv postavit se proti snahám jakékoli mocnosti získat vlastní práva v Arábii; 13) jestliže ostatní mocnosti

¹⁰⁹ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 758, s. 629–630.

¹¹⁰ Tamtéž, dok. č. 793, s. 661–662.

¹¹¹ Tamtéž, dok. č. 795, s. 663.

rozšíří vlastní koloniální panství na účet Německa, Itálie získá kompensace urovnáním hraničních otázek svých kolonií Somálsko, Eritrea a Libye, sousedících s državami Francie a Británie; 14) Británie poskytne Itálii půjčku čtyřiceti milionů liber podle podmínek běžných na finančním trhu v Londýně; 15) spojenci souhlasí s odmítnutím účasti zástupců papeže na případné mírové konferenci; 16) uvedená dohoda zůstane v tajnosti, ale v případě vstupu Itálie do války bude zveřejněn závazek o vyloučení separátního míru.¹¹²

Avšak ani vyhlídka na případnou spolupráci Itálie s Dohodou nebyla bez problémů. Britové a Francouzi totiž ve druhé polovině února a v průběhu března 1915 provedli námořní operaci v Dardanelách proti Istanbulu. Po jejím odražení následoval v dubnu 1915 opět neúspěšný výsadek pozemních vojsk na Gallipoli.¹¹³ Uvedené operace britských a francouzských námořních a pozemních sil výrazně oslabily důvěru a tím rovněž ochotu Itálie nadále rokovat s dohodovými velmocemi, takže na pořad dne opět přišla varianta vyjednávání s Centrálními mocnostmi. Na druhé straně italské váhání podnítilo větší vstřícnost Dohody stupňujícím se nárokům Itálie.¹¹⁴

Vídeň se mezitím stále pokoušela manévrovat. G. Avarna v telegramu S. Sonninovi 3. března 1915 informoval o rozhovoru s rakousko-uherským ministrem zahraničí I. Buriánem, který vysvětloval, že Rakousko-Uhersko nechce zničit Srbsko jako stát, ale jedná se mu pouze o zachování politické a ekonomické nezávislosti Srbska a tím zároveň rovnováhy na Balkáně. Proto nyní opět připravuje další vojenské operace proti Srbsku a Černé Hoře. Jestliže tedy Itálie zachová absolutní neutralitu ve válce, v případě vítězství mu slibuje územní ústupky v Tyrolsku a úpravu hranic na Soči.¹¹⁵ Zásadní obrat přinesla porada předsedy italské vlády A. Salandry a ministra zahraničí S. Sonnina 4. března 1915, kteří dospěli k závěru, že územní ústupky nabízené Vídní nepřinesou žádoucí výsledek pro připojení požadovaných oblastí k Itálii, takže je třeba urychlit vyjednávání s Dohodou.¹¹⁶ Vídeňské snahy byly tudíž marné. S. Sonnino zaslal 4. března 1915 velvyslancům ve Vídni G. Avarnaovi a v Berlíně R. Bollatimu telegram se zásadním stanoviskem Itálie: Žádná vojenská akce Rakousko-Uherska na Balkáně ani žádné přísliby územních kompenzací nezmění stanovisko Itálie na uplatňování článku 7 smlouvy o Trojspolku. V důsledku toho si Itálie nadále zachová svobodu postupu pro obhajobu vlastních zájmů. Proto nehodlá již diskutovat o žádných územních kompenzacích ani ústupcích s Rakousko-Uherskem. Jeho vojenské akce na Balkáně opravňují Itálii k vlastnímu a nezávislému postupu. Na ten nemohou mít vliv nabídky územních kompenzací, výhodných zejména pro Rakousko-Uhersko. To ostatně tak činí jenom proto, aby i nadále mohlo pokračovat nezávisle ve

¹¹² Tamtéž, dok. č. 816, s. 692–696.

¹¹³ Geoffrey MILLER, *Straits. British Policy towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*, Hull 1997; Cristopher PUGSLEY, *Gallipoli. The New Zealand Story*, North Shore 2008; Yvette HEŘTOVÁ, *Gallipoli 1915. Místo pro tisíc britských pušek*, Praha 2010.

¹¹⁴ C. J. LOWE, *Britain and Italian intervention, 1914–1915*, s. 540–548.

¹¹⁵ Tamtéž, dok. č. 1, s. 1–3.

¹¹⁶ Valerij P. LJUBIN, *Italija v borbe za „neiskuplennyje“ zemlji*, Novaja i novejšaja istorija, 2011, No. 4, s. 31.

vojenských akcích, jež mohou vyústit obsazením části Itálie, která nehodlá diskutovat ani o okupaci Dodekanéských ostrovů nebo Valony (Vlöre).¹¹⁷

Téhož dne, 4. března 1915 italský velvyslanec v Londýně G. Imperiali podle pokynů z Říma předal britskému ministrovi zahraničí E. Greyovi seznam požadavků jako cenu za vstup Itálie do války na straně Dohody.¹¹⁸ Jednalo se konkrétně o požadavky, které mu již předtím 16. února 1915 zaslal Sonnino. Nyní je tedy předložil jako oficiální stanovisko Itálie pro vyjednávání s Dohodou.¹¹⁹

Centrální mocnosti se zalekly možnosti skutečného vstupu Itálie do války na straně Dohody. Tímto problémem se ve Vídni zabývala ministerská rada pro společné záležitosti Rakousko-Uherska 8. března 1915 pod předsednictvím císaře Františka Josefa I. Zasedání se dále zúčastnili ministr zahraničí I. Burián, předseda rakouské vlády K. Stürgkh, předseda uherské vlády I. Tisza, ministr války polní zbrojmistr Alexander von Krobotin, ministr financí Ernst von Koerber, náčelník generálního štábu generál F. Conrad von Hötzendorf. Burián zahájil rozpravu konstatováním, že nyní nastává kritický okamžik vztahů s Itálií, která za svou neutralitu požaduje územní ústupky od habsburské říše. Přitom je třeba vzít v úvahu vojenské operace na jižní, východní a západní frontě. Není ale ještě vyjasněn postup Rumunska, Bulharska a Řecka. Dohoda jim totiž činí lákavé nabídky podobně jako Itálii k vystoupení proti Centrálním mocnostem, jež nyní potřebují naprostou akční volnost k operacím proti Srbsku a Černé Hoře. Také Berlín naléhá, aby se Římu vyhovělo. Požadovaná oběť je sice velmi těžká, ale přesto nutná k tomu, aby se zachovaly dobré vztahy s Itálií. I. Tisza uvedl, že především se musí zvážit vojenské následky pro politické postavení habsburské říše, neboť je možné, že se nebude moci více udržet pevnost Přemyšl, která byla právě obležena v týlu ruských vojsk po jejich postupu na západ a zakrátko se skutečně vzdala, a rovněž se dá očekávat útok anglo-francouzské flotily na úžiny Bospor a Dardanely, takže po případném dobytí Istanbulu mohou nastat nepokoje na celém Balkáně. Proto je nevyhnutelné přinést třeba i těžkou oběť k zachování existence říše. Stürgkh zdůraznil, že stávající vojenské síly habsburské monarchie by možný vpád italských vojsk do Tridentska nebo přes řeku Isonzu (Soču) do Dalmácie stejně nezastavily. Přesto se musí při odevzdání jižních Tyrol hledět v první řadě na strategické zájmy a nikoliv na etnografická hlediska, protože italské hranice se tím přiblíží k Terstu, což povzbudí italské nároky k dalším ziskům na pobřeží Jaderského moře. Conrad von Hötzendorf potom předložil přísně tajnou zprávu o možnosti války proti Itálii, ve které zdůraznil, že pro účinnou obranu jižních Tyrol se v dohledné době nemohou postavit žádné velké vojenské síly. Císař František Josef I. celou rozpravu uzavřel tím, že jako velice těžká oběť se tedy odstoupí Itálii území jižních Tyrol.¹²⁰

Řím však postupoval stále razantněji. Italský ministr zahraničí S. Sonnino zaslal 20. března 1915 velvyslancům ve Vídni G. Avarnovi a v Berlíně R. Bollatimu zásadní stanovisko Itálie: územní ústupky Rakousko-Uherska ve prospěch Itálie by znamenaly pokračování války a územní výhody pro jiné. Itálie by zároveň ztratila

¹¹⁷ Tamtéž, dok. č. 18, s. 14.

¹¹⁸ Zbyněk A. B. ZEMAN, *A Diplomatic History of the First World War*, London 1971, s. 41.

¹¹⁹ W. A. RENZI, *In the Shadow of the Sword*, s. 202–203 (srov. poznámka 112).

¹²⁰ M. KOMJÁTHY (ed.), *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, dok. č. 10, s. 215–233.

možnost prosadit vlastní územní požadavky do mírové smlouvy po ukončení války. Proto by případná shoda Říma s Vídní přinesla Rakousko-Uhersku výhody na Balkáně, zatímco Itálie by ztratila možnost vlastního nezávislého postupu v probíhající válce.¹²¹ Dne 29. března 1915 předložil generální sekretář italského ministerstva zahraničních věcí G. De Martino S. Sonninovi analýzu aktuálního mezinárodního postavení Itálie: pokračování neutrality ve prospěch Rakousko-Uherska znamená politické a ekonomické nevýhody pro Itálii, která se tím může dostat do konfliktu s mocnostmi Dohody. Volnost pro vojenské akce Rakousko-Uherska na Balkáně prodlouží probíhající válku. Zřeknutí se jakýchkoliv územních kompenzací a výhod ve prospěch Rakousko-Uherska omezí svobodu dalšího postupu Itálie, která požaduje Tyrolsko s městem Tridentem, aniž by poskytla nějaké kompenzace Slovanům na Jaderském moři. Přitom není možná shoda Itálie v otázce Albánie s Rakousko-Uherskem, jenž brání italskému opanování přístavu Valona (Vlōre). Itálie přitom ještě prosazuje zachování rovnováhy ve východním Středomoří proti Osmanské říši.¹²²

Řím v polovině března 1915 vystupňoval nároky tím, že požadovaná území je třeba okamžitě a v naprosté tichosti odstoupit Itálii; zároveň Rakousko-Uhersko musí podepsat smlouvu, kterou slíbí další územní ústupky Itálii. Její vláda v diplomatické demarši do Vídně 8. dubna 1915 požadovala, aby habsburská říše odevzdala Itálii celé Tridentsko v hranicích z roku 1810, stejně jako hrabství Gorice a Gradiška, vzdala se Terstu, z něhož se měl stát svobodný přístav, a předala ostrovy v Jaderském moři, uznala italskou svrchovanost nad Valonou (Vlōre) a nevznášela jakékoliv nároky na Albánii.¹²³ Italské požadavky samozřejmě vyvolaly pozdvižení ve Vídni i Budapešti, které se přesto pokoušely ještě zvrátit celou situaci ve svůj prospěch. Italský velvyslanec ve Vídni G. Avarna v telegramu S. Sonninovi 12. dubna 1915 informoval o rozhovoru s I. Tiszou, který varoval před nároky Itálie vůči Rakousko-Uhersku, protože zároveň hrozí nastolení ruské hegemonie ve východním Jadranu a francouzské hegemonie na Středozemním moři, takže Itálie může vlastní mocenské nároky prosazovat pouze s podporou Rakousko-Uherska; proto by měla do budoucna mít zájem na jeho zachování.¹²⁴ Na italské požadavky Vídeň samozřejmě nemohla přistoupit, neboť v podstatě vylučovaly možnost dohody. Nepochybně byly vysloveny právě se záměrem, aby je Vídeň odmítla, a tak na ní padla odpovědnost za připojení se Itálie k Dohodě. Proto se do značné míry dají tyto italské požadavky přirovnat k rakousko-uherskému ultimatu z července 1914 vůči Srbsku. Vídeň tudíž italskou variantu smlouvy zejména na nátlak vojenského velení 16. dubna 1915 odmítla se zdůvodněním, že zmíněné návrhy jsou nepřijatelné z politických, etnografických, strategických a hospodářských důvodů, které je zbytečné dále rozvádět.¹²⁵ Rakousko-uherský ministr zahraničí I. Burián při oficiální audienci 16. dubna 1915 osobně italskému velvyslanci G. Avarnovi oznámil odmítnutí italských požadavků s varováním,

¹²¹ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 156, s. 125.

¹²² Tamtéž, dok. č. 219, s. 181–183.

¹²³ Tamtéž, dok. č. 293, s. 236–238.

¹²⁴ Tamtéž, dok. č. 313, s. 251–252.

¹²⁵ B. KLÍPA, *Od neutrality k válce (Itálie 1914–1915)*, s. 19–21.

že o nich rozhodne teprve probíhající válka a potom až podmínky mírové smlouvy, přičemž litoval, že Itálie nebere ohled na stanovisko Německa.¹²⁶

Petrohrad však za splnění italských nároků požadoval celkové zapojení Itálie do probíhající války, neboť tím by se ulehčilo ruským vojskům ve válce s Rakousko-Uherskem a Osmanskou říší. Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov proto předal 7. března 1915 francouzskému velvyslanci M. Paléologuemu a britskému velvyslanci G. W. Buchananovi požadavek, aby se Itálie v případě přechodu na stranu Dohody zavázala vystoupit vojensky nejen proti Rakousko-Uhersku, ale zároveň také proti Turecku.¹²⁷ Toto zásadní stanovisko S. D. Sazonov ještě potvrdil v telegramu velvyslancům A. P. Izvolskému do Paříže a A. K. Benckendorffovi do Londýna 8. března 1915, ve kterém opět zdůraznil, že Itálie se musí aktivně zapojit nejen do války proti Rakousko-Uhersku, ale také proti Turecku.¹²⁸ Případná spolupráce s Dohodou však přinášela nemalé problémy pro zájmy Itálie na Balkáně, zejména ze strany Ruska. Italský velvyslanec v Petrohradě A. Carlotti v telegramu S. Sonninovi 16. března 1915 informoval o záměrech „srbofílské strany“ mezi členy carské vlády, kteří prosazují zřízení jugoslávského království pod dynastií Karadjordjevičů sloučením Srbska, Bosny, Hercegoviny, Dalmácie, Chorvatska, Slavonska a Slovinska. Zmíněný stát by sice znamenal celkovou katastrofu pro nynější Rakousko-Uhersko, avšak zároveň by představoval silné uskupení proti tradičnímu italskému vlivu na Jadranu i proti naplnění zájmů Itálie vůči Terstu, Istrii a Dalmácii.¹²⁹

Italské nároky na Balkáně však dráždily tradičně nedůvěřivý Petrohrad. Ruští diplomaté z ministerstva zahraničních věcí při složitém vyjednávání v průběhu března 1915 varovali A. Carlottiho, že politika italské vlády v „adriatické otázce“ může skončit neslýchaným výsledkem a obrátit proti Itálii „fantastický svazek“ Srbska a Rakousko-Uherska.¹³⁰ V tom se Petrohrad mohl spoléhat na Paříž, které se také příliš nezamlouvaly přehnané nároky Říma. Náměstek ruského ministra zahraničí Anatolij A. Neratov oznámil 15. března 1915 svému ministrovi do Stavky obsah telegramu francouzského ministra zahraničí Théophile Delcassého, který mu předal francouzský velvyslanec M. Paléologue: 1) vytvoření muslimské Albánie by v budoucnu bylo zdrojem neustálých nepokojů uvnitř země a mezinárodních potíží; 2) naplnění nároků Itálie na veškeré pobřeží Dalmácie by bylo v rozporu se snahou velmocí zajistit Srbsku volné pobřeží Jaderského moře; 3) neutralizace celého pobřeží Jaderského moře by narušila suverenitu pobřežních států.¹³¹ S vědomím této zásadní podpory od francouzského spojence pak ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov v telegramu do Říma 15. března 1915 vyjádřil následující stanovisko k požadavkům Itálie: Rusko uznává právo Itálie anektovat Tyrolsko ze své strany Alp, Terst, Istrii s přilehlými ostrovy a albánský přístav Valona (Vlorë). Souhlasí také s vytvořením vazalského

¹²⁶ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 357, s. 285–290.

¹²⁷ Vitalij I. STARCEV, *Rossija i Londonskij pakt 26 (13) aprlja 1915 g.*, Voprosy istoriji, 2010, No. 5, s. 129.

¹²⁸ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*, dok. č. 55, s. 259–260.

¹²⁹ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 117, s. 92–93.

¹³⁰ Vitalij I. STARCEV, *Rossija i Londonskij pakt 26 (13) aprlja 1915 g.*, Voprosy istoriji, 2010, No. 8, s. 103.

¹³¹ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*, dok. č. 59, s. 262.

státu Albánie s centrem v přístavu Drač (Durrëss, Durazzo). V případě rozdělení Osmanské říše uznává nárok obsadit Dodekanéské ostrovy a pobřežní oblast Adalie (Antalya). Ovšem v otázce pobřeží Jaderského moře je třeba vyloučit budoucí konflikt Itálie se Srby a Chorvaty a poškození jejich životních zájmů. Rusko požaduje přesně stanovit, jaká část pobřeží Jaderského moře bude určena Srbsku a Černé Hoře, zejména pro zajištění přístupu Srbska k moři přes pobřeží Dalmácie.¹³²

Petrohrad posléze získal pro své stanovisko také podporu Londýna. Britský velvyslanec G. W. Buchanan předal 21. března 1915 ruskému ministrovi zahraničí S. D. Sazonovovi souhlas s ruskými námitkami proti předání Dalmácie do vlastnictví Itálie, poněvadž by to výrazně omezilo přístup Srbska k Jaderskému moři a uzavřelo možnost dalšího rozvoje „jihoslovanských provincií“ po skončení války.¹³³ Londýn pak ještě upřesnil vlastní názor na italské požadavky v memorandu, předloženém G. W. Buchananem dne 24. března 1915 S. D. Sazonovovi s následujícími návrhy podmínek pro Itálii: 1) jestliže Itálie vyhlásí válku Rakousko-Uhersku a Německu, pak se Itálie, Velká Británie, Francie a Rusko zavazují, že neuzavřou separátní mír s nepřítelem; 2) bude uzavřena vojenská dohoda o vyčlenění vojenských sil Ruska proti Rakousko-Uhersku a vojenských sil Itálie proti Rakousko-Uhersku a Turecku; 3) aktivní spoluúčast anglo-francouzské flotily do úplného zničení rakousko-uherského loďstva nebo do uzavření míru; 4) na základě mírové dohody Itálie dostane Trident a zaalpské Tyrolsko podle geografické hranice (Brenerský průsmyk), Terst, hrabství Gorice a Gradiška, celou Istrii a istrijské ostrovy Cres a Lošinj a přilehlé ostrůvky; 5) dále dostane albánský ostrov Saseno s přilehlou zátokou a přístavem Valona (Vlorë), zatímco přístav Drač (Durrëss, Durazzo) se stane součástí autonomního muslimského státu Střední Albánie; zbývající část severní Albánie si rozdělí Srbsko a Černá Hora a jižní Albánii dostane Řecko; 6) ponechá si pouze nyní již držené Dodekanéské ostrovy, ostatní případnou Řecku; 7) pozice Itálie ve Středozemním moři bude po rozdělení Osmanské říše zajištěna přidělením pobřežní oblasti Adalie (Antalya); 8) Itálii budou zajištěna odpovídající koloniální práva v Eritreji, Somálsku a Etiopii; 9) Itálie bude respektovat nezávislost Jemenu a nebude anektovat žádnou část západní Arábie; 10) Itálie dostane válečné náhrady odpovídající jejím ztrátám a obětem ve válce proti Německu a jeho spojencům. Pokud se týká „adriatické“ otázky, tak navrhuje vytvoření neutrálního pobřežního pásma kolem boky Kotorské. Chorvaté budou mít pobřeží Dalmácie, kdežto Černé Hoře a Srbsku, které se nějakým způsobem sjednotí, zůstane pobřeží mezi ústím řeky Neretvy a Driny, včetně přístavů Dubrovník a Antivari (Bar). Zmíněné přístavy budou konečnými stanicemi železnice, která poskytne přístup k moři také Bosně a Hercegovině jako součásti Srbska. Řecko dostane Epirus, kdežto přístav Drač (Durrëss, Durazzo) zůstane součástí muslimského státu Střední Albánie. Itálie se však musí smluvně zavázat poskytnout Srbsku zcela volný přístup k Jaderskému moři.¹³⁴

¹³² Tamtéž, dok. č. 60, s. 262–264.

¹³³ MOEI 1878–1917 gg. *Serija III, 1914–1917 gg. Tom sed'moj, 14. janvarja – 23. maja 1915 g., č. I*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 402, s. 529–531.

¹³⁴ Tamtéž, dok. č. 417–419, s. 3–13.

Na britské návrhy S. D. Sazonov předložil M. Paléologuemu a G. W. Buchananovi v Petrohradě 25. března 1915 odpověď, že souhlasí s většinou nároků Itálie, avšak trvá na svých původních výhradách týkajících se východního pobřeží Jaderského moře. Jde zejména o pokračování dřívějších rakouských snah, a to znemožněním přístupu k Jaderskému moři zabránit rozvoji Srbska. Jestliže velmoci chtějí zachovat trvalý mír, nemohou dopustit, aby původní místo Rakousko-Uherska zaujala Itálie, a zároveň Srbsko a Černá Hora, zbaveny dostatečně pevného opěrného bodu na pobřeží, se staly obětí expanzivní politiky Itálie. Proto je nutné přenechat Srbsku značnou část Dalmácie a umožnit Černé Hoře bránit své pobřeží, souhlasí však s neutralitou boky Kotorské. Srbsko a Černá Hora se v budoucnu sjednotí a pak Srbsko dostane dalmatské přístavy, přičemž Itálie nesmí získat kontrolu nad železnicí vedoucí podél pravého břehu řeky Neretvy. Itálii musí stačit istrijský přístav Pula a albánský přístav Valona (Vlorë) při výjezdu z Jaderského moře, nesmí se však přeměnit v „italské“ jezero, to totiž nikdy nemůže dopustit Srbsko, od něhož nehrozí, že by se stalo námořní velmocí.¹³⁵ Po složitém vyjednávání S. D. Sazonov předložil M. Paléologuemu a G. W. Buchananovi v Petrohradě 18. dubna 1915 obsáhlé memorandum s podrobným popisem územního dělení východního pobřeží Jaderského moře. V podstatě v něm sděloval, že sice souhlasí s tím, aby Itálie získala Dalmácii v jejích nynějších administrativních hranicích, avšak sjednocené Srbsko a Černá Hora musejí dostat všechny malé ostrovy kolem jejich budoucího pobřeží, ponechají si boku Kotorskou a získají severní Albánii s přístavem Skadar (Shkodër, Scutari), kdežto přístav Drač (Durrëss, Durazzo) zůstane součástí autonomního muslimského státu Střední Albánie, zatímco jižní Albánii dostane Řecko.¹³⁶

Do celého procesu vyjednávání se současně snažil diplomaticky zasahovat také Vatikán, který usiloval o smíření Itálie a Rakousko-Uherska jako „katolických“ mocností. Zároveň se pokoušel podněcovat tradiční francouzsko-britskou rivalitu s využitím silných pozic katolické církve přímo ve Francii, již se snažil z konfesijních hledisek přiblížit ke dvěma výše zmíněným mocnostem a rozbít tak zatím jednotný blok Dohody. Avšak náboženské argumenty nestačily, protože pro všechny mocnosti, tedy také pro katolickou Itálii, byly určující konkrétní mocenské zájmy a územní nároky vůči protivníkům, jež také zásadně rozhodly o připojení Itálie k velmocím Dohody.¹³⁷

Nakonec britský ministr zahraničí Edward Grey, ruský velvyslanec Alexander K. Benkendorff, francouzský velvyslanec Paul Cambon a italský velvyslanec Guglielmo Imperiali di Francavilla podepsali 26. dubna 1915 v Londýně smlouvu o vstupu Itálie do války na straně Dohody proti všem jejím nepřátelům, zejména Německu a Rakousko-Uhersku. Dohoda zaručila Itálii následující územní zisky: Trident, zaalpské Tyrolsko v geografických a přirozených hranicích (průsmyk Brenner), přístav Terst, hrabství Gorice a Gradiška, celou Istrii s ostrovy Cres a Lošinj a ostatními malými ostrůvky, Dalmácii v nynějších administrativních hranicích, ostrov Saseno s přílehlou zátokou a přístavem Valona (Vlorë). Zároveň všechny Dodekanéské ostrovy, které nyní ovládá, odpovídající část středomořského pobřeží Malé Asie nynější Osmanské říše, uznání práv Itálie v Etiopii, Eritreji, Somálsku a Libyi. Naproti tomu

¹³⁵ Tamtéž, dok. č. 423, s. 16–19.

¹³⁶ Tamtéž, dok. č. 550, s. 175–183.

¹³⁷ William A. RENZI, *The Entente and the Vatican during the period of Italian neutrality, August 1914 – May 1915*, *The Historical Journal* 13, 1970, No. 3, s. 491–508.

zbývající část jaderského pobřeží bude předána Chorvatsku, Srbsku a Černé Hoře; severní Albánii si rozdělí Srbsko a Černá Hora, jižní Albánii dostane Řecko. Itálie se připojila k závazku ostatních tří velmocí Dohody o respektování svatých míst a nezávislosti muslimů v Arábii a rovněž ke spojenecké deklaraci z 5. září 1914 o závazku neuzavírat separátní mír s nepřitelem, nýbrž výhradně společně se svými spojenci. Britové současně přislíbili Italům půjčku 50 milionů liber podle pravidel finančního trhu v Londýně.¹³⁸ Potom italský ministr zahraničí S. Sonnino zaslal 3. května 1915 italským velvyslancům ve Vídni G. Avarnovi a v Berlíně R. Bollatimu zásadní vysvětlení stanoviska Itálie: Spojenecká smlouva o Trojspolku od počátku směřovala k zachování míru, především na Balkáně, avšak Rakousko-Uhersko ultimatem Srbsku vyprovokovalo evropskou válku, čímž narušilo status quo na Balkáně. Itálie proto musela učinit opatření pro ochranu vlastních „legitimních národních aspirací“ na Jadranu, vůči Albánii, zejména přístavu Valona (Vlōre), a také vůči Tyrolsku, proto vypovídá původní spojeneckou smlouvu o Trojspolku.¹³⁹

Zmíněný obrat postoje Itálie však podráždil Srby, kteří se domnívali, že dohodové velmoci uspokojily nároky Itálie na jejich účet. Britský velvyslanec G. W. Buchanan předal 6. května 1915 S. D. Sazonovovi memorandum, že obavy Srbska jsou neopodstatněné. Po vítězství spojenců bude Srbsku zajištěn široký přístup k Jaderskému moři v Dalmácii, připojení Bosny a Hercegoviny, avšak Chorvaté si sami rozhodnou, zda si budou přát federativní sjednocení se Srbskem. Proto by bylo nerozumné, kdyby Srbsko jakýmkoliv způsobem oslabilo všeobecné úsilí spojenců, poněvadž bez spolupráce s Ruskem a jeho spojenci nemůže nikdy prosadit své požadavky.¹⁴⁰ S. D. Sazonov proto neprodleně ještě téhož dne, 6. května 1915 poslal ruskému vyslanci u srbské vlády Grigoriji N. Trubeckému telegram, že „žaloby“ Srbů na nedostatečnou podporu jejich zájmů ze strany Ruska jsou nejen nespravedlivé, nýbrž dokonce „neslušné“ a mohou vyvolat negativní dojem. K nynější válce vedla přece ochrana Srbska ze strany Ruska, které mu nepřestane poskytovat materiální a diplomatickou podporu. Rusko bude také ochraňovat zájmy „Slovanstva“ při vyjednávání s Itálií, zejména sjednocení jižních Slovanů. V samotné otázce Chorvatů nebylo ještě přijato žádné rozhodnutí, avšak Rusko nebude nijak bránit jejich sjednocení se Srbskem. Rusko dále uznává, že hranice Banátu musejí být stanoveny tak, aby se zajistila bezpečnost Bělehradu a zákonné potřeby Srbů, což již také sdělilo vládě Rumunska.¹⁴¹ Trubeckoj obratem zaslal 6. května 1915 do Petrohradu stanovisko srbské vlády, která se obávala poškození zájmů Srbska v důsledku vyjednávání spojenců s Itálií o ústupcích na pobřeží Jaderského moře. Itálie přitom může využít Chorvatů proti zájmům Srbska, které si přeje připojení Chorvatska. Itálie si podobně může „zahrávat“ také s Černou Horou, jako dříve Rakousko, a může se tak stát „novým Rakouskem na Balkáně“. Srbové se zároveň obávají podobných ústupků Rumunsku, Uherku, Bulharsku a Řecku. Srbská vláda proto od dohodových spojenců požaduje:

¹³⁸ DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 470, s. 369–375.

¹³⁹ Tamtéž, dok. č. 551, s. 434–436.

¹⁴⁰ MOEI 1878–1917 gg. *Serija III, 1914–1917 gg. Tom sed'moj, 14. janvarja – 23. maja 1915 g.*, č. 2, Moskva – Leningrad 1935, dok. č. 686, s. 352–353.

¹⁴¹ Tamtéž, dok. č. 689, s. 356–357.

1) nedělat žádné změny hranic v Banátě, ani vůči Uhersku, ani jiných hranic, na kterých má zájem „srbsko-chorvatský národ“, bez předcházející dohody se Srbskem; 2) poskytnout záruky, že „srbské, chorvatské a slovinské národy“ budou sjednoceny do jediného státu a nebudou rozděleny na dva nebo tři státy jako habsburská monarchie; 3) působit na Itálii, aby nevstupovala na území, která mají pro srbský národ velice citlivý národní význam, aby se tak vyhnula okamžitému střetnutí se Srbskem.¹⁴²

V důsledku srbského rozčarování si Berlín a Vídeň dělaly ještě určité naděje, že úmluva s Itálií naruší svazky jejích válečných nepřátel. Německý ministr zahraničí G. von Jagow v telegramu německému velvyslanci ve Vídni H. von Tschirschkyemu 18. května 1915 zdůraznil, že rozpory Srbska s Dohodou zřejmě způsobily ústupky Itálii v Jadranské oblasti, která chce této situace co nejrychleji využít. Prosí barona Buriána opatrně vysondovat možnost smíření se Srbskem v případě mírové nabídky na takovém základě, že bude splněno přání Bulharska týkající se Makedonie, a Srbsko za to dostane volnou ruku v severní Albánii. Po vystoupení Itálie z Trojspolku musí mít Rakousko-Uhersko zájem na tom, učinit ze Srbska protiváhu vůči Itálii. Přitom Srbsko může dostat severní Albánii a zároveň Řecko jižní Albánii. Tímto řešením se vytvoří překážka pro aspirace Itálie a odkloní se Řecko od Dohody.¹⁴³ Naproti tomu H. von Tschirschky ve zprávě německému ministerstvu zahraničí v Berlíně 19. května 1915 zdůraznil požadavek Rakousko-Uherska na úpravy hranic se Srbskem a na svobodnou plavbu po Dunaji pro Centrální mocnosti do „Orientu“, čemuž překáží právě Srbsko a Rumunsko. Za uspokojení nároků Bulharska může Srbsko dostat severní Albánii, přičemž Vídeň již nebude nic namítat proti sloučení Srbska a Černé Hory s volným přístupem k Jaderskému moři při těsné hospodářské spolupráci s Rakousko-Uherskem za účelem porážky Ruska.¹⁴⁴ Centrální mocnosti si dokonce ještě dělaly naděje, že nakonec Srbsko přejde na jejich stranu. H. von Tschirschky ve zprávě německému ministerstvu zahraničí v Berlíně 23. května 1915 oznámil představu vrchního armádního velení Rakousko-Uherska, že po uzavření míru se Srbskem se mohou všechny uvolněné vojenské síly Srbska vrhnout proti Itálii.¹⁴⁵ Avšak to byly pouze nerealistické kalkulace, které nemohly zvrátit obrat mocenských poměrů.

Řím totiž již přímo zahájil válečné přípravy. Nejprve 10. května 1915 v Paříži podepsali italský námořní kapitán Mario Grassi, francouzský viceadmirál E. de Faque de Jonquières a britský admirál Henry B. Jackson námořní konvenci o stálé spolupráci válečného námořnictva Itálie, Francie a Velké Británie směřující ke zničení válečné flotily Rakousko-Uherska na Jaderském moři až do uzavření míru.¹⁴⁶ Potom italský ministr zahraničí S. Sonnino zaslal 23. května 1915 všem diplomatickým zastoupením Itálie okružní depeši, ve které opakoval předcházející argumenty: Rakousko-Uhersko napadením Srbska vyprovokovalo evropskou válku. Proto musela Itálie sa-

¹⁴² Tamtéž, dok. č. 690, s. 357–364.

¹⁴³ André SCHERER – Jacques GRUNEWALD (eds.), *L'Allemagne et les problèmes de la paix. Pendant la première guerre mondiale. Documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires étrangères. I. Des origines à la déclaration de la guerre sous-marine à outrance (août 1914 – 31 janvier 1917)*, Paris 1962, dok. č. 84, s. 104.

¹⁴⁴ Tamtéž, dok. č. 86, s. 105–106.

¹⁴⁵ Tamtéž, dok. č. 87, s. 106–107.

¹⁴⁶ *DDI, Quinta serie: 1914–1918, Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915)*, Roma MCMLXXXV, dok. č. 644, s. 509–512.

ma začít bránit vlastní zájmy na Jaderském moři, vůči Albánii a Tyrolsku, později také proti Osmanské říši. V důsledku toho vypověděla spojeneckou smlouvu o Trojspolku a od následujícího dne 24. května 1915 je ve válečném stavu s Rakousko-Uherskem.¹⁴⁷

Kromě změny sil na pozemních bojištích, vstup Itálie do války na straně Dohody posílil námořní pozice Francie, Velké Británie a Itálie ve Středomoří. Pro samotnou Itálii to znamenalo nejen záštitu proti Německu a Rakousko-Uhersku, ale i příznivé východisko k prosazování vlastních zájmů vůči nyní sice spojeneckému, avšak přesto stále konkurenčnímu carskému Rusku na balkánském pobřeží Jaderského moře.¹⁴⁸ Londýnský pakt Britů, Francouzů, Rusů o vstupu Italů do války na straně Dohody měl vliv na pozdější politiku amerického prezidenta Woodrowa Wilsona pro podporu válečného úsilí dohodových mocností, vyjasnění koncepce práva národů na sebeurčení a založení Společnosti národů na základě shody velmocí. Američané si přitom podle územních požadavků Itálie více uvědomili složitost poválečného uspořádání Evropy při řešení mnohdy naprosto protichůdných národně-územních nároků evropských států i národů a následných problémů pro další stabilizaci Evropy.¹⁴⁹ O řešení uvedených nároků a problémů se však zatím rozhodovalo převážně na válečném kolbišti, do kterého nyní na straně Dohody vstoupila také Itálie.

Vstup doposud neutrální Itálie do války na straně Dohody měl několik příčin. Řím nejprve vyjednával s oběma válčícími seskupeními, avšak bezprostřední zájem měl na získání území habsburské říše na pobřeží Jaderského moře a také v Tyrolsku. Současně usiloval o oslabení až zničení rakousko-uherského válečného loďstva na Jadranu. Na druhé straně se obával mocenských ambicí Ruska na Balkáně a zejména ruských snah vytvořit na východním pobřeží Jadranu silný „slovanský“ stát, jehož základem mělo být sloučení Srbska a Černé Hory. Petrohrad byl však v mnohem výhodnější pozici než Vídeň, protože neměl s Itálií žádné přímé územní ani národnostní spory a současně mohl Římu nabídnout podporu jeho požadavků vůči Rakousko-Uhersku. Naproti tomu se však musel vyrovnávat s odporem Itálie proti již zmíněným snahám seskupit kolem Srbska slovanský stát pod patronací Ruska. Podobně Italové očekávali podporu Rusů pro vlastní zájmy a určitou redukci jejich mocenských nároků na pobřeží západního Balkánu ve vztahu k Srbsku. Řím se zároveň obával námořní blokády Apeninského poloostrova britskou a francouzskou válečnou eskadrou ze Středomořího moře. Dalšími příčinami byly koloniální ambice Itálie, která měla územní nároky vůči Osmanské říši na ostrovech v Egejském moři a na pobřeží Malé Asie. Současně se obávala o vlastní koloniální državy v severní a východní Africe, které mohly být ohroženy útokem britských a francouzských koloniálních jednotek, a zejména znemožnění plavby italským lodím přes Suezský průplav, kontrolovaný Brity. Po pragmatickém zvážení všech důvodů se proto Řím nakonec rozhodl přejít na stranu Dohody.

¹⁴⁷ Tamtéž, dok. č. 769, s. 603–608.

¹⁴⁸ Paul G. HALPERN, *The Anglo-French-Italian naval convention of 1915*, The Historical Journal 13, 1970, No. 1, s. 106–129.

¹⁴⁹ Dragoljub R. ŽIVOJINOVIĆ, *Vudro Vilson i Londonski Pakt 1915. godine*, Istorijski časopis LVIII, 2009, s. 275–299.

SUMMARY

For centuries the Balkans represented a very strategic region where all kinds of interests and cultural-civilizational tendencies of the great powers clashed. This was made most dramatically evident during the course of the 19th century, and most particularly at the beginning of the 20th century, when developments on the Balkan Peninsula frequently determined the subsequent fate of all of Continental Europe. Conflicting state, national, ethnic, power and religious clashes usually culminated in bloody engagements that sowed more rancor and hatred for the future, and which even to this day have still not been entirely overcome. The Balkan states made their own territorial claims at the expense of their neighbors, which created a great many thorny problems for further developments in the Balkans and which was also one of the reasons for the outbreak of the subsequent First World War in July 1914. Czarist Russia was one of the powers that had had well defined interests in the Balkans. For Russia's power politics, the Balkans represented an important strategic space for further territorial expansion to the south and west. At the same time they considered themselves as a kind of "patron" of the Slavs living there who were practicing Orthodox Christianity and they attempted to directly intervene in the dynastic and sovereignty matters of the states there. Its main rival in the Balkans was Austria-Hungary, which was supported by Germany and also Ottoman Empire, which had not reconciled itself with its "expulsion" from that area and in its reckoning considered itself the defender of Muslims in the Balkans. Russia therefore tried in every possible way to prevent a recurrence of Austria-Hungary and the Ottoman Empire spreading their influence in the Balkans, and therefore sought appropriate allies. The paramount one was Serbia as a "Slavic and Orthodox" land, which beheld in Russia its main defender against the power ambitions of neighboring Austria-Hungary. Ambitious Italy was another power that was attempting to establish itself more firmly in the Balkans. Albania was key for Italy's expansionist policies in the Balkans because from its coast and nearby islands it would be possible to control entrances between the Adriatic and Mediterranean Seas. For Italy itself the idea of the creation of a strong South Slavic state on the Balkan coast of the Adriatic Sea under the patronage of Russia was very unsettling. Therefore, they sought appropriate allies in the Balkans, and the most suitable of them seemed to be Romania. Both states at the same time had identical abstract or unfriendly relations with Austria-Hungary on account of territories they claimed for themselves such as Tyrol and Transylvania, and also with regard to the interests of their national minorities living in the Habsburg Empire. Italy also had other interests in the Eastern Mediterranean and also in Northern and Eastern Africa. In the "concert of great powers" Italy had originally sought its own "place in the sun" first in alliance with Germany and Austria-Hungary within the framework of the Triple Alliance, particularly as a counterbalance against the rival France. However, after the outbreak of the First World War in July 1914 it adopted a neutral position. In the following months a contest flared up between the two hostile coalitions that both wanted to win Italy for their side. Rome at the same time understandably asserted its own interests above all else. Finally, after a heated diplomatic contest, Italy asserted its own

demands regarding power and territory, principally against Austria-Hungary and the Ottoman Empire, and then in May 1915 it went over to the side of the Triple Entente.

Sověty a Vysoká Porta

Sovětská zahraniční politika a Osmanská říše od brest-litevského míru po mudroské příměří¹

Petr Novák

The Soviets and the Sublime Porte

Soviet Foreign Policy and the Ottoman Empire from the Treaty of Brest-Litevsk until the Armistice of Mudros

This study is devoted to Soviet foreign policy towards the Ottoman Empire in the year 1918. Following a short survey of contemporary research on these questions, the author focuses upon analysis of the goals that Soviet foreign policy pursued in its relations with the Ottoman Empire in the period studied, and problems implicated in them which it had to face. From this vantage point he then describes steps taken by Soviet Russia in the face of Ottoman expansion in Transcaucasia after the conclusion of the peace treaty of Brest-Litevsk. In his conclusion the author outlines the main causes of the Soviet failure to prevent the aforementioned expansion.

Key words: Soviet Russia, Ottoman Empire, foreign policy, international relations, Transcaucasia, 1918

Problematika sovětské politiky vůči Osmanské říši v období mezi uzavřením brest-litevského míru a kapitulací Osmanské říše v 1. světové válce představuje nepříliš známou kapitolu dějin počátků sovětské zahraniční politiky. Její zpracování chybí ve většině prací o sovětsko-tureckých vztazích, ať už se jedná o práce ruských, sovětských, tureckých či dalších autorů. Většina studií na toto téma totiž datuje počátek sovětsko-tureckých vztahů až od navázání kontaktů mezi sovětským Ruskem a kema-listickým Tureckem (tj. od let 1919 a 1920), zcela pomíjejíce období 1917–1918.²

Poznání problematiky sovětské zahraniční politiky vůči Osmanské říši ve zmíněném období je přitom důležité jak pro celkové pochopení sovětské zahraniční politiky v prvních měsících po říjnové revoluci, tak pro porozumění způsobu, jakým se v obecné rovině utvářela sovětská zahraniční politika vůči zemím Blízkého východu, především vůči pozdějšímu Turecku. Bez jejího posouzení není možné plně pochopit

¹ Tento výstup vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2012–2013 505.

² Čestnou výjimku tu tvoří práce sovětských autorů Manvela Arsenoviče GASRATJANA – Petra Pavloviče MOISEJEVA et al., *SSSR i Turcija. 1917–1979*, Moskva 1981.

ani problémy spojené s nastolováním sovětské moci v Zakavkazsku, ani problematiku sovětsko-německých a z části i sovětsko-britských vztahů. Cílem této práce je proto s ohledem na výše uvedené osvětlit tuto málo známou součást sovětské politiky. Ukazuje, jakým způsobem se utvářela a o co usilovala sovětská politika vůči Osmanské říši ve sledovaném období, jaké byly její hlavní dosažené výsledky a co bylo příčinou jejího neúspěchu.

Základní vydaný pramen k problematice sovětské zahraniční politiky vůči Osmanské říši představuje první díl edice sovětských diplomatických materiálů *Dokumenty vnějšnej politiky SSSR*.³ Množství dokumentů k sovětské politice v Zakavkazsku ve spojitosti s tamním osmanským postupem lze nalézt ve čtvrtém a pátém čísle časopisu-edice *Krasnyj Archiv*.⁴ Pro doplnění některých dílčích otázek je pak možno využít edice dopisů čelného představitele sovětu v Baku Stěpana Šaumjana.⁵

Omezený rámec studie neumožnil opřít se o studium archivních pramenů, které jsou uloženy zejména v Archivu zahraniční politiky Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace v Moskvě a v Ruském státním archivu sociálně-politických dějin. Práce si proto neklade nárok na úplné vyčerpání dané problematiky.

Pokud jde o literaturu, základní poučení k sovětské zahraniční politice ve sledovaném období přináší práce Leonida Nikolajeviče Něžinského.⁶ Výchozí informace k dějinám sovětsko-osmanských vztahů pak lze najít ve starší relativně stručné práci autorského kolektivu pod vedením Manvela Arsenoviče Gasratjana a Petra Pavloviče Moisejeva.⁷ Množství cenných údajů k vývoji vztahů mezi sovětským Ruskem a Osmanskou říší přináší také další starší sovětská práce Alexandra Naumoviče Chejfece.⁸

Z početné literatury k dějinám sovětské politiky v Zakavkazsku lze uvést např. práci Püstächanymi Azizagakızı Azizbekové, Aramaise Navasardoviče Mnacakanjana a Marka Borisoviče Traskunova, jejíž interpretace jsou nicméně poplatné době svého vzniku.⁹ Svým způsobem pendant k této práci tvoří monografie Ronalda Grigora Sunyho, která se však na rozdíl od výše zmíněného titulu soustředí výhradně na dějiny sovětu v Baku.¹⁰ Související problematiku sovětsko-arménských vztahů přibližuje práce arménské autorky Rubiny Pirumjan.¹¹ Otázkami sovětsko-ázerbájdžánských vztahů se naproti tomu zabývá monografie ázerbájdžánského histo-

³ *Dokumenty vnějšnej politiky SSSR, sv. I.*, I. N. Zemskov – S. M. Majorov – I. V. Sadčikov – V. M. Chvostov – B. E. Štejn (eds.), Moskva 1957.

⁴ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Moskva 1938.

⁵ Stěpan ŠAUMJAN, *Pisma. 1896–1918*, Jerevan 1959.

⁶ Leonid Nikolajevič NĚŽINSKIJ, *V intěresach naroda ili vopreki im? Sovětskaja meždunarodnaja politika v 1917–1933 godach*, Moskva 2004.

⁷ M. A. GASRATJAN – P. P. MOISEJEV et al., *SSSR i Turcija*.

⁸ Alexandr Naumovič CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka v gody graždanskoj vojny (1918–1920)*, Moskva 1964.

⁹ Püstächanym Azizagakızı AZIZBEKOVA – Aramais Navasardovič MNACAKANJAN – Mark Borisovič TRASKUNOV, *Sovětskaja Rossija i borba za ustanovlenije i upročeniye sovětov v Zakavkazje*, Baku 1969.

¹⁰ Ronald Grigor SUNY, *The Baku Comune 1917–1918. Class and nationality in the Russian revolution*, Princeton 1972.

¹¹ Rubina PIRUMJAN, *Armenija v sfere otnošenij ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky (1917–1921)*, s. I. 2001.

rika Rachmana Mustafa-zadeho.¹² Oběma posledně zmíněným pracím je ovšem vlastní výklad zpracováváné problematiky z nacionalistického hlediska, který mnohdy oba autory vede k poněkud jednostrannému pohledu na věc.

Politikou Osmanské říše a pozdějšího kemalistického Turecka ve vztahu k sovětskému Rusku (ale také k Velké Británii), zejména s ohledem na Zakavkazsko, se zabývá práce tureckého historika Bülenta Gökaye.¹³ Související problematice německé politiky vůči sovětskému Rusku, resp. německo-sovětským vztahům se věnuje monografie českého historika Petra Prokše.¹⁴

* * *

Zahraniční politika každého státu obvykle zahrnuje mnoho vrstev. Ovlivňuje ji celá řada vnějších i vnitřních vzájemně propojených faktorů, jako je např. geografické prostředí, geopolitické a historické okolnosti, domácí sociální a ekonomické podmínky, politické uspořádání, charakter oficiální ideologie a její vztah k realitě. Zahraniční politiku proto nelze studovat izolovaně, ale naopak vždy je třeba pohlížet na ni v rámci širších souvislostí.

Každý stát se prostřednictvím zahraniční politiky obvykle snaží zajistit svou suverenitu a teritoriální celistvost, národní bezpečnost a maximálně výhodné podmínky pro svůj další rozvoj, tedy realizovat své specifické zájmy. Stejně tomu bylo i v případě sovětského Ruska. Rozhodující vliv při formování sovětské zahraniční politiky sehrála ideologie marxismu, resp. její specifické pojetí formulované Vladimírem I. Leninem, chápající vývoj lidské společnosti jako zákonitý a nevyhnutelný přechod od kapitalismu k socialismu a komunismu. Sovětská zahraniční politika proto vycházela z obecných marxistických představ o povaze a fungování mezinárodních vztahů, rozvinutých počátkem 20. století V. I. Leninem a dalšími teoretiky marxismu.

Jaké místo v tomto schématu Lenin vyčlenil Osmanské říši? Lenin ji řadil mezi země závislé a vykořisťované evropským kapitalismem.¹⁵ Nepovažoval ji proto za zcela samostatnou, měl sklon na ni pohlížet jako na nástroj Německa – hlavního sovětského protivníka. Tento přístup však v sobě nesl přehlížení vlastních osmanských zájmů a do značné míry posléze přispěl k neúspěchům sovětské politiky tváří v tvář osmanské expanzi v Zakavkazsku.

¹² Rachman MUSTAFA-ZADE, *Dvě republiky. Azerbajdžansko-rossijskije otnošenija v 1918–1922 gg.*, Moskva 2006.

¹³ Bülent GÖKAY, *Clash of Empires. Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918–1923*, Londýn – New York 1997. Český pendant k této práci tvoří monografie od Jana Wannera. Jan WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka. Ankara mezi Londýnem a Moskvou*, Praha 2009.

¹⁴ Petr PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů. Politika císařského Německa vůči carskému a sovětskému Rusku (1914 až 1917/1918)*, Praha 2010.

¹⁵ Srov. např. šestou část Leninovy práce *Imperialismus jako nejvyšší stádium kapitalismu*. Srov. Vladimir Iljič LENIN, *Sebrané spisy*, sv. 27, Praha 1986, s. 392 a nn.

Obtíže v Zakavkazsku na počátku roku 1918

Brest-litevská mírová smlouva znamenala pro sovětské Rusko konec účasti v první světové válce a novému sovětskému režimu poskytla potřebný oddychový čas pro upevnění svého postavení v rámci ruské společnosti. Sovětské Rusko bylo na jejím základě nuceno provést demobilizaci svých armád, zavázat se k uzavření míru s mezitím vzniklou Ukrajinskou lidovou republikou, uznat prozatímní německou okupaci Estonska a Livonska, vyklidit finské území, souhlasit s návratem zajatců, rezignovat na náhradu válečných škod a na reparace a umožnit obnovu diplomatických, konzulárních a obchodních vztahů. Signatáři brest-litevské mírové smlouvy se kromě toho zavázali uznávat politickou a ekonomickou nezávislost a teritoriální nedotknutelnost Persie a Afghánistánu.¹⁶

Ve vztahu k Osmanské říši byl nejdůležitější článek č. 4, na jehož základě bylo Rusko nuceno vyklidit východní Anatónii a navrátit ji Osmanské říši. RSFSR¹⁷ byla dále povinna stáhnout svá vojska z oblasti Ardahanu, Karsu a Batumi. Nesměla se vměšovat do jejich nové státoprávní organizace a mezinárodních vztahů a musela umožnit místnímu obyvatelstvu ustavit nové uspořádání vztahů se sousedními státy, zejména s Osmanskou říší.¹⁸

Současně s brest-litevskou mírovou smlouvou byla mezi představiteli sovětského Ruska a Osmanské říše podepsána dodatková dohoda, která navazovala na některé její články a upřesňovala je. K článku 4 mírové smlouvy dohoda stanovila, že ruská vojska vyklidí oblast Ardahanu, Karsu a Batumi do 6–8 týdnů po podpisu zmíněné dohody.¹⁹ RSFSR byla do té doby zodpovědná za bezpečnost výše řečených oblastí a v rámci toho byla povinna demobilizovat arménské partyzánské oddíly a rozpustit je. Až do uzavření všeobecného míru neměla na své straně hranice, resp. na Kavkaze, soustřeďovat vojska silnější, než byla jedna pěší divize. Mezi sandžaky²⁰ Ardahan, Kars a Batumi na jedné a sovětským Ruskem na druhé straně měla být obnovena hranice z roku 1878, mezi uvedenými sandžaky a Osmanskou říší se obnovovala hranice z roku 1880.²¹

Jak je z výše uvedeného patrné, mírová smlouva z Brestu Litevského vycházela dalece vstříc požadavkům Ústředních mocností včetně Osmanské říše. Sovětské Rusko se proto v období bezprostředně následujícím po podpisu brest-litevské mírové smlouvy nacházelo ve vztahu k Ústředním mocnostem v nevýhodné, krajně oslabeném postavení.²² Navíc tato situace oslabovala pozice sovětské vlády uvnitř RSFSR a násobila vnitřní těžkosti pozvolna se rozhořívající v občanskou válku. Sovětské postavení znesnadňovalo také zahájení intervence států Dohody na severu Ruska a po-

¹⁶ *Dokumenty vněšnej politiky SSSR, sv. I., č. 78, s. 123. (dále jen DVP SSSR I).*

¹⁷ Ruská sovětská federativní socialistická republika. Oficiální název ruského státu od roku 1918.

¹⁸ *DVP SSSR I, č. 78, s. 121.*

¹⁹ Podrobnosti evakuace měly být dohodnuty mezi tamními nejvyššími velitelskými ruské a osmanské armády. Srov. *DVP SSSR I, č. 82, s. 199.*

²⁰ Sandžak je označení používané v Osmanské říši pro správní celek na úrovni kraje. Území Ardahanu, Karsu a Batumi tvořilo do roku 1878 tři osmanské kraje.

²¹ *DVP SSSR I, č. 82, s. 199–204.*

²² L. N. NĚŽINSKIJ, *V intěresach naroda ili vopreki im?*, s. 47 a nn.

sléze i na Dálném východě. Ústřední mocnosti si byly ruských slabostí velmi dobře vědomy a byly připraveny je náležitým způsobem zužítkovat. Německo a Osmanská říše se v tomto směru dokonce vydaly cestou plíživé agrese a využívající vojenské slabosti sovětského Ruska a jeho mezinárodní izolace okupovaly postupně pod různými záminkami území dalece překračující linie stanovené v brest-litevské mírové smlouvě. V řadě případů k tomu využily i ne zcela jasných ustanovení zmíněné mírové smlouvy.

Jestliže Německo soustředilo svůj zájem především na Ukrajinu a Pobaltí a v menší míře pak na Finsko, Bělorusko a Kavkaz, Osmanská říše se plně soustředila na ovládnutí Zakavkazska. Zatímco postup Německa na východ byl do značné míry motivován bezpečnostními a hospodářskými faktory, v osmanském případě šlo především o politiku. Ovládnutí Zakavkazska a severního Kavkazu a sjednocení všech turkických národů Kavkazu, Zakavkazska a střední Asie tvořilo jeden z klíčových osmanských válečných cílů.²³ Opanování Zakavkazska však mělo současně i další rozměr: zřízení muslimských národních států (hlavně ázerbájdžánského a dagestánského) coby nárazníkových států pod osmanskou ochranou mělo zajistit bezpečnost osmanského území před tradičním ohrožením ze strany Ruska.²⁴ A konečně, při osmanském rozhodnutí o postupu do Zakavkazska hrály roli ohledy na domácí poměry. Osmanská armáda byla vyčerpaná a docházely jí síly. Stejně tak tomu bylo i v případě osmanského hospodářství. Mezi obyvatelstvem narůstal odpor k válce, který se projevoval neplněním stanovených dodávek, vyhýbáním se odvodům a v některých případech i ozbrojeným odporem. Vládní kruhy, které se snažily čelit těmto tlakům podporou panturkismu,²⁵ proto potřebovaly ukázat obyvatelstvu konkrétní úspěch.

Osmanské záměry značně ulehčovaly dvě okolnosti. V první řadě to byla skutečnost, že Vysoká Porta²⁶ se při postupu do Zakavkazska mohla opřít o sympatie místního (zejména muslimského) obyvatelstva a jeho separatistické tendence. Ještě důležitější výhodu představovala skutečnost, že celý Kavkaz (s výjimkou Baku), ale i rozsáhlé oblasti jižního Ruska se nacházely mimo kontrolu sovětské vlády. Na Donu totiž již v listopadu 1917 došlo k vystoupení atamana Alexeje M. Kaledina,²⁷ oblast mezi Donem a Kavkazem byla pod kontrolou tzv. Jihovýchodního svazu,²⁸ na severním Kavkazu a v Dagestánu vznikla počátkem prosince 1917 Prozatímní třecko-dagestánská vláda se sídlem ve Vladikavkazu a v Zakavkazsku vznikl již 24. listopa-

²³ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 17 a nn.

²⁴ Mim Kemâl ÖKE, *The Armenian Question 1914–1923*, Nicosia 1988, s. 140, resp. s. 146–147.

²⁵ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 22.

²⁶ Tj. osmanská vláda. Označení používané jako metonymum i v oficiální diplomatické korespondenci.

²⁷ Alexej Maximovič Kaledin (1861–1918), ruský generál jezdecký a kozácký ataman. Od roku 1879 důstojník ruské armády. Od dubna 1916 do května 1917 velitel 8. armády. Počátkem července 1917 zvolen atamanem Donského kozáckého vojska. Den po převzetí moci bolševiky ataman Kaledin odmítl uznat sovětskou vládu a vyhlásil v Novočerkassku nezávislý režim. Srov. B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 11.

²⁸ Byl ustaven příslušníky jihoruských kozáckých vojsk již na konci října 1917, tj. ještě před převzetím moci bolševiky. Srov. B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 11.

du 1917²⁹ tzv. Zakavkazský komisariát.³⁰ Pro všechna tato uskupení bylo přes veškerou rozdílnost jejich cílů společné, že odmítala uznat sovětskou moc.

Nová sovětská vláda se s touto situací nehodlala v žádném případě smířit. Úkolem nastolit sovětskou moc v Zakavkazsku byl pověřen Stěpan Šaumjan,³¹ významný představitel SDDSR_[b],³² který byl za tímto účelem na základně rozhodnutí Rady lidových komisařů RSFSR z 29. prosince 1917 jmenován mimořádným komisařem Rady lidových komisařů RSFSR pro Kavkaz.³³ O významu úkolu, kterým jej sovětské vedení pověřilo, svědčí mj. skutečnost, že krátce po jeho jmenování mimořádným komisařem pro Kavkaz sovětské vedení uvolnilo pro jeho potřeby půl milionu zlatých rublů.³⁴

Šaumjanovo postavení bylo zpočátku značně obtížné. Šaumjan se musel v první řadě vypořádat se skutečností, že vliv bolševiků byl ve většině Zakavkazska slabý. Jediným zdejším orgánem, který uznával sovětskou moc, byl sovět v Baku. Sovět dělnických zástupců v Baku, jak zněl jeho plný název, vznikl již krátce po únorové revoluci. Navzdory tomu, že čestným předsedou sovětu byl 6. března 1917³⁵ zvolen právě Stěpan Šaumjan, bolševici v něm dlouho neměli hlavní slovo.³⁶ A stejně tak tomu bylo i v městě samém a jeho okolí.³⁷ Bolševici v Baku si proto nemohli do-

²⁹ Všechna data v textu jsou uváděna podle gregoriánského kalendáře, ačkoliv v Rusku platil až od února 1918.

³⁰ Zakavkazský komisariát vznikl v polovině listopadu 1917 v Tiflisu ze zástupců gruzínských menševiků, arménských dašnaků a ázerbájdžánských musavatistů a místních eserů coby prozatímní vláda Zakavkazska. Srov. M. A. GASRATJAN – P. P. MOISEJEV et al., *SSSR i Turcija*, s. 14.

³¹ Stěpan Georgijevič Šaumjan (1878–1918), sovětský revolucionář a politik. Od roku 1900 člen Sociálně demokratické dělnické strany Ruska (od roku 1903 člen bolševické frakce). V letech 1902–1907 v emigraci. Od roku 1907 žil v Baku. V roce 1914 zde vedl generální stávkou. Od března 1917 do července 1918 předseda Bakuského sovětu. Od srpna 1917 do března 1918 člen ÚV SDDSR_[b]. Současně od prosince 1917 mimořádný prozatímní komisař Rady lidových komisařů RSFSR pro záležitosti Kavkazu. Od dubna do července 1918 předseda a zároveň komisař pro zahraniční záležitosti bakuské Rady lidových komisařů. V září 1918 popraven společně s ostatními 25 bakuskými komisaři poblíž Krasnovodsku.

³² Tj. Sociálně demokratické dělnické strany Ruska_[bolševiků]. Název bolševické strany od jara 1917 do března 1918.

³³ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Výpis z protokolu č. 27 zasedání Rady lidových komisařů z 16./29. prosince 1917, s. 11. Srov. též Š. ŠAUMJAN, *Pisma*, Potvrzení vydané V. I. Leninem 31. prosince 1917, s. 60.

³⁴ Š. ŠAUMJAN, *Pisma*, Příkaz V. I. Lenina Státní pokladně o uvolnění prostředků bakuskému sovětu z 29. prosince 1917, s. 58, resp. Oznámení Rady lidových komisařů S. G. Šaumjanovi o odeslání 500 tisíc rublů pro potřeby kavkazského mimořádného komisariátu z 31. prosince 1917, s. 59.

³⁵ R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 74.

³⁶ Ve volbách do sovětu, které se konaly 22. října 1917 a jejichž výsledky byly zveřejněny pouze z části, obdrželi kandidáti SDDSR_[b] jen 3 883 hlasů z celkových 24 311 hlasů. Srov. R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 156.

³⁷ Podle výsledků voleb do Ústavodárného shromáždění, které proběhly v závěru listopadu 1917, SDDSR_[b] se v Baku a jeho okolí umístila až na čtvrtém místě. Srov. R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 177.

volit převzít moc způsobem, jakým to provedl Lenin v Petrohradě, ale byli nuceni vsadit na dlouhodobější politiku postupných změn – tzv. mírového přechodu.³⁸

Sovětská moc v Baku byla formálně vyhlášena 2. listopadu 1917,³⁹ avšak Šaumjana a jeho spolupracovníky čekal ještě dlouhý zápas za její skutečné prosazení. V průběhu listopadu a prosince 1917 sovět v Baku sice postupně uznaly všechny hlavní politické strany (s výjimkou kadetů a menševiků) coby nejvyšší vládní orgán ve městě a jeho okolí, avšak k upevnění sovětské moci tím došlo jen zdánlivě. Ostatní strany, zejména socialisticky a nacionalisticky orientovaná Arménská revoluční federace „Dašnakcutjun“ a muslimská nacionalistická strana Musavat, nadále představovaly mocné konkurenty bolševiků. Bolševiky navíc značně oslabovala skutečnost, že v průběhu listopadu a prosince 1917 se v návaznosti na uzavření příměří na kavkazské frontě začala rozpadat jejich hlavní mocenská opora – vojenská posádka města Baku. Výše uvedené skutečnosti spojené s obavami, že násilný pokus o převzetí moci by se za těchto okolností mohl v tak nacionálně rozmanitém městě,⁴⁰ jakým bylo Baku, snadno zvrtnout v konflikt mezi jednotlivými národnostmi, Šaumjanovi a jeho spolupracovníkům bránily v konečném převzetí veškeré politické moci a nutily je postupovat konsenzuálním způsobem.⁴¹

Osmanské říši přirozeně chaos na Kavkaze a v jižním Rusku plně vyhovoval. A to do té míry, že se rozhodla jej využít k realizaci svých expanzionistických cílů. Již 14. ledna 1918 osmanské velení adresovalo Zakavkazskému komisariátu nabídku zahájit rozhovory o uzavření mírové smlouvy. Osmanský návrh předpokládal, že na 1. únor 1918 bude svolána mírová konference za účasti zástupců Osmanské říše, Zakavkazského komisariátu, ukrajinské Centrální rady a zástupců severokavkazských horalů. Osmanská strana mj. slibovala podporu při získávání mezinárodního uznání v případě vyhlášení nezávislosti Zakavkazska. Z osmanského hlediska měl návrh sloužit dvěma cílům – zvýšení tlaku na sovětskou delegaci na mírové konferenci v Brestu Litevském a současně jako záminka pro další postup v Zakavkazsku, dospěli by vývoj událostí k jeho oddělení od sovětského Ruska.⁴²

Statut Zakavkazska nicméně zůstával prozatím nejasný a Zakavkazský komisariát s vyhlášením nezávislosti nespěchal. Teprve rozeznání petrohradského Ústavodárného shromáždění bolševiky 19. ledna 1918 přimělo Zakavkazský komisariát jednat samostatně. Komisariát proto na konci měsíce, 28. ledna 1918, zaslal osmanské straně vyhýbavou odpověď na její mírové nabídky, ve které sice principiálně souhlasil se zahájením mírových rozhovorů, avšak podmínil je předchozí dohodou s osta-

³⁸ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 22. Srov. též Jan KOLÁŘ, *Na vlnách revoluce v zemi věčných ohňů*, Praha 1936, s. 25.

³⁹ K tomu srov. blíže R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 157 a nn.

⁴⁰ Např. z celkem asi 108–110 tisíc dělníků v Baku v roce 1917 bylo 36,9 % Ázerbájdžánců, 23 % Rusů, 21,4 % Arménů, 11,3 % Dagestánců a 3,6 % povolžských Tatarů. Obdobně bylo rozmanité i ostatní obyvatelstvo města. Srov. R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 13.

⁴¹ R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 213.

⁴² A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka v gody graždanskoj vojny (1918–1920)*, s. 33.

tními autonomními útvary v Rusku.⁴³ Současně si i nadále pohrával s myšlenkou referenda o národním sebeurčení ve východní Anatólii.⁴⁴

Osmanská říše se v reakci na vyhýbavou odpověď Zakavkazského komisariátu rozhodla nevyčkávat a zahájit postup na východ. Mohla k tomu využít okolnosti, že rozkládající se útvary ruského Kavkazského frontu již v lednu 1918 vyklidily východní Anatólii a proti osmanským vojskům nyní na frontě stály pouze jednotky I. arménského sboru a jednotlivé oddíly arménských partyzánů.⁴⁵ Konečným impulzem k osmanskému rozhodnutí o postupu se stalo prohlášení vedoucího sovětské delegace na mírových rozhovorech v Brestu Litevském ze dne 10. února 1918 o jednostranném ukončení válečného stavu.⁴⁶ O dva dny později, 12. února 1918, vydal velitel osmanské 3. armády Vehip Paša⁴⁷ na popud z Cařihradu příkaz zahájit pod záminkou ochrany muslimského obyvatelstva postup přes demarkační linii. Zároveň s tím zaslal telegram velení Kavkazského frontu, ve kterém jej ujistil, že dohoda o příměří z 18. prosince 1917 zůstává nadále v platnosti vyjma paragrafu týkajícího se vymezení demarkační linie. Osmanský ministr války Enver Paša⁴⁸ současně přednesl v cařihradské Sněmovně poslanců prohlášení, objasňující cíl osmanského postupu – rychlé zabrání Batumi a Baku a navázání spojení s Turkestánem.⁴⁹ V obdobném duchu vystoupil o několik dní později ve Sněmovně poslanců také ministr zahraničních věcí Ahmet Nesimî Bey,⁵⁰ který zajištění nadvlády muslimů na Kavkaze pojal jako jeden z důležitých osmanských válečných cílů.⁵¹

Postup osmanských vojsk se od počátku rozvíjel úspěšně a 3. armáda již v průběhu druhého dne po jeho zahájení obsadila Erzincan a 22. února 1918 se přiblížila

⁴³ Bachtijar NADŽAFOV, *Lico vraga. Istorija armjanskogo nacionalizma v Zakavkazje v konce XIX – načale XX věka*, sv. II., Baku 1994, s. 32.

⁴⁴ J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 24.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ M. K. ÖKE, *The Armenian Question*, s. 140.

⁴⁷ Mehmet Vehip Paša (1877–1940), osmanský generál. Od roku 1899 důstojník osmanské armády. Účastník první a druhé balkánské války. Od října 1914 velitel 2. armády na gallipolské frontě. Od února 1916 do června 1918 velitel 3. armády na kavkazské frontě. Od června do července 1918 velitel skupiny armád Orient. V roce 1934 přijal příjmení Kaçı. Turecký vojenský poradce v Habeši během italské invaze 1935–1936 (náčelník štábu habešských vojsk na jižní frontě).

⁴⁸ İsmail Enver Paša (1881–1922), osmanský důstojník, politik, vůdce mladoturků a čelný představitel pantureckého hnutí. V roce 1902 vystudoval Válečnou akademii v Cařihradě. V roce 1906 se v Monastiru připojil k Výboru jednoty a pokroku a o dva roky později se stal jedním z vůdců vojenského povstání proti vládě sultána Abdülhamita II. Od roku 1908 člen ústředního výboru mladoturecké strany Výbor jednoty a pokroku. V letech 1909–1911 vojenský atašé v Berlíně. Účastník tripolské války (1911) a první a druhé balkánské války. Od roku 1913 jeden ze tří triumvirů a faktických vládců Osmanské říše. V letech 1914–1918 ministr války. Od roku 1918 v exilu. V letech 1920–1922 spolupracoval s ruskou sovětskou vládou. V roce 1922 se přidal k protisovětským povstalcům v Turkestánu. Zabit v přestřelce u vesnice Ab-ı Derya poblíž dnešního Dušanbe.

⁴⁹ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 34.

⁵⁰ Ahmet Nesimî Bey (1876–1958), osmanský diplomat a politik. Pocházel z Kréty. Studoval na École des Sciences Politiques v Paříži. V letech 1908–1912 a 1914–1918 poslanec Sněmovny poslanců za Cařihrad. Od listopadu 1914 do února 1917 ministr obchodu. Od února 1917 do října 1918 ministr zahraničních věcí. V roce 1934 přijal příjmení Sayman. Protégé velkovezíra İbrahima Hakkiho Paši.

⁵¹ P. PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů*, s. 110.

k Erzurumu. Ve druhé polovině února 1918 pak 3. armáda obsadila celou východní Anatólii a zvolna postupovala dále. Koncem března 1918 dosáhla předválečné hranice, kde se prozatím zastavila.

Zakavkazský komisariát, resp. 23. února 1918 ustavený Zakavkazský sněm⁵² byl nucen zahájit rozhovory s Osmanskou říší. Následně byla 14. března 1918 v Trabzonu zahájena mírová jednání. Osmanskou stranu zde zastupoval námořní kapitán Rauf Bey,⁵³ zatímco v čele zakavkazské delegace stanul gruzínským menševik Akakij I. Čchenkeli.⁵⁴ Rozhovory se však záhy dostaly do slepé uličky. Zatímco Osmanská říše trvala na tom, aby Zakavkazský sněm uznal podmínky brest-litevského míru, zejména vyklizení oblasti Ardahanu a Karsu, sněm takový krok odmítal. Byl sice připraven uzavřít s Osmanskou říší konečný mír, avšak trval na obnově původních předválečných hranic z roku 1914. Významné místo v jeho programu mírového uspořádání zaujímal požadavek práva na sebeurčení východní Anatólie, především pokud šlo o poskytnutí autonomie „Turecké Arménii“ v rámci osmanského státu. Za těchto okolností se osmanská strana pokusila vynutit si uznání podmínek brest-litevské mírové smlouvy cestou ultimáta, předaného 21. března 1918. Aby rozhovory získaly zákonný charakter, požadovala v něm vyhlášení nezávislosti Zakavkazska.⁵⁵ Lhůta pro vypršení ultimáta byla stanovena na 13. duben 1918.⁵⁶

Zakavkazský sněm osmanské podmínky po bouřlivých diskusích 13. dubna 1918 odmítl a povolal svou delegaci zpět do Tiflisu. Za daných okolností však tento krok povzbudil osmanskou stranu k dalším jednostranným akcím. Osmanská vojska obnovila dočasně pozastavený postup a po překročení předválečné rusko-osmanské hranice zabrala 14. dubna 1918 město Batumi i s jeho mohutným opevněním.⁵⁷ Následně osmanská vojska začala postupovat do oblastí, které měly na základě nedávno podepsané brest-litevské mírové smlouvy připadnout sovětskému Rusku.

Tváří v tvář osmanskému postupu prohlásil Zakavkazský sněm 22. dubna 1918 Zakavkazsko nezávislým státem. Vztahy s Osmanskou říší zůstaly nicméně nadále nedořešené. Zakavkazský ministerský předseda A. I. Čhenkeli proto ihned telegrafoval veliteli osmanské 3. armády Vehipu Paşovi, že nová republika přijala podmínky brest-litevského míru a hodlá vyslat delegaci na novou konferenci do Batumi.⁵⁸ Zároveň požádal o zastavení dalšího postupu osmanských vojsk.

⁵² Tj. prozatímní jmenovaný parlament. Srov. B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 45.

⁵³ (Hüseyin) Rauf Bey (1881–1964), osmanský důstojník a politik kavkazského původu. Za balkánských válek se proslavil jako velitel křižníku Hamidiye. Za první světové války náčelník štábu námořnictva. Člen osmanské delegace na mírových jednáních v Brestu-Litevsku. V roce 1919 se připojil k národnímu hnutí v čele s Mustafou Kemalem Paşou, v němž sehrál významnou roli. V roce 1934 přijal příjmení Orbay.

⁵⁴ Akakij Ivanovič Čchenkeli (1874–1959), gruzínský politik a právník. Od roku 1898 aktivní v socialistickém hnutí. V letech 1912–1917 poslanec Státní dumy za SDDSR. Následně zakládající člen menševické Sociálně demokratické strany Gruzie. Od dubna do května 1918 předseda vlády Zakavkazské demokratické federativní republiky. Od června 1918 ministr zahraničních věcí Gruzínské demokratické republiky. Od roku 1921 vyslanec v Paříži.

⁵⁵ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 35.

⁵⁶ R. PIRUMJAN, *Armenija v sfere otnošenij ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky*, s. 46.

⁵⁷ Batumi t. č. představovalo důležitou pevnost a zároveň bylo konečnou stanicí petrolejovodu Baku – Batumi.

⁵⁸ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 24.

Vehip Paşa s tím souhlasil, ale pouze v oblastech, kde Osmani překročili rusko-osmanskou hranici z roku 1877. Osmanský postup na Kars proto pokračoval. Pouhých jedenáct dní po záboru Batumi do něj osmanské jednotky bez boje vstoupily a zabraly tamní strategicky důležitou pevnost.⁵⁹ Zakavkazské vládě nezbylo, než se s touto okolností smířit.

Konference v Batumi byla zahájena 11. května 1918. Osmanská delegace vedená Vehipem Paşou předložila hned na začátku dodatečné požadavky. Žádala postoupení achalcichského a achalkalaského újezdu Tifliské gubernie, surmelijský újezd s částí alexandropolského a ečmiadzinského újezdu Jerevanské gubernie, dále právo používat po dobu války zakavkazské železnice, přímou kontrolu nad tratí Ečmiadzin – Nachičevan – Džulfa,⁶⁰ obchodní a plavební výhody a rozsáhlou redukci ozbrojených sil zakavkazské vlády.⁶¹

Tváří v tvář těmto osmanským požadavkům se jednota zakavkazské vlády začala rozpadat. Zatímco Arméni byli ostře proti, Ázerbájdžánci, kteří si od postupu osmanských vojsk slibovali výhody, bránili jakémukoli odporu vůči osmanským požadavkům. Gruzíni, podporovaní Armény, se obrátili se žádostí o zprostředkování na německého generála Otto von Lossowa,⁶² který byl na konferenci v Batumi přítomen jako pozorovatel. Cílem tohoto kroku bylo vtáhnout Německo do mírotvorného procesu a získat od něj výměnou za plnou hospodářskou a politickou kontrolu garance před další osmanskou expanzí.⁶³ Tato iniciativa padla na úrodnou půdu, protože Německo již nějakou dobu pohlíželo na možnost osmanského ovládnutí Kavkazu a zejména ropných polí v okolí Baku a petrolejovodu Baku – Batumi⁶⁴ se značným znepokojením.⁶⁵ Rozhodlo se proto využít nabízející se příležitosti k upevnění svých pozic v Zakavkazsku.⁶⁶

Osmanská strana však tento manévr prohlédla. Zatímco se zakavkazská delegace snažila protahovat jednání, osmanská vojska pozvolna pokračovala v postupu.

⁵⁹ Pevnost, nazývaná někdy též kavkazský Verdun, kontrolovala přístupy do východní Anatólie, resp. do Zakavkazska.

⁶⁰ V Džulfě byl výchozí bod důležité perské železnice Džulfa – Tabríz.

⁶¹ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 24. Srov. též J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turcka*, s. 26.

⁶² Otto von Lossow (1868–1938), německý generál. Od roku 1888 důstojník bavorské armády. Od července 1915 německý vojenský atašé v Cařihradě. Od dubna 1916 německý vojenský zplnomocněnec v Cařihradě. Od roku 1921 bavorský zemský velitel Reichswehru. Jeden z organizátorů potlačení Hitlerova pokusu o puč v Mnichově v listopadu 1923.

⁶³ B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 91. Srov. též M. K. ÖKE, *The Armenian Question*, s. 144–145.

⁶⁴ Navzdory často tradovanému výkladu nebyla hlavním účelem potrubí mezi Baku a Batumi doprava surové ropy, ale petroleje. Příležitostně však k její dopravě sloužilo a stejně tak i k dopravě benzínu. Srov. Alexandr Nefedorovič GUL'KOV – Sergej Fjodorovič SOLOMENNİK, *Promyšlenaja dobyča v Rossii v 19 věke*, Istorija otrasli (Projektirovanije, sooruženije i ekspluatacija gazoněftěprovodov i gazoněftěčhranilišč), dostupné z: http://library.fentu.ru/book/inig/Istorija_neft_gas/2219.html (cit. 7. 10. 2011).

⁶⁵ Německo již od února 1918 pohlíželo na osmanské záměry v Zakavkazsku značně nevraživě. Podle představ Berlína se osmanské zisky měly omezit na oblast Ardahanu, Karsu a jižní části Batumi, avšak bez kontroly tamního přístavu. Zbytek Zakavkazska měl připadnout do německé sféry vlivu. Srov. P. PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů*, s. 110 a nn.

⁶⁶ Tamtéž, s. 130–131.

Narážela jen na mírný odpor, převážně ze strany arménských oddílů. Během 18. května 1918 vstoupila prakticky bez boje do Alexandropolu a pokračovala směrem na Tiflis a Baku. Osmané současně stupňovali požadavky a tlak na zakavkazskou delegaci. Např. 21. května 1918 předložili vládě Zakavkazské federace ultimátum s požadavkem okamžitého předání železniční trati Batumi – Tiflis – Baku. A 26. května osmanští zástupci ultimativním způsobem vyzvali zakavkazskou delegaci v Batumi ke konečnému přijetí návrhu mírové smlouvy, předloženého osmanskou stranou. Zakavkazská delegace sice dostala tři dny na zvážení osmanského požadavku, ovšem s upozorněním, že vztahy mezi oběma vládami mohou zachovat svůj „přátelský charakter“ pouze za podmínky, že osmanský postup v Zakavkazsku nenarazí na žádný odpor.⁶⁷

Zakavkazská federace se pod tímto tlakem rozpadla. Gruzíni vsadili na německé garance a 26. května 1918 byla z okna tifliské radnice za přítomnosti bývalého německého konzula a budoucího vyslance v Tiflisu Friedricha von der Schulenburga⁶⁸ a pod německou ochranou vyhlášena nezávislost Gruzínské demokratické republiky.⁶⁹ Arméni a Ázerbájdžánci záhy následovali gruzínský postup a 28. května 1918 rovněž vyhlásili nezávislost.⁷⁰ Gruzíni současně začali propouštět německé zajatce a formovat z nich první „spojenecké“ oddíly.

Osmanská strana byla tímto vývojem hluboce zaskočena. Nicméně, jak Vehip Paša zdůraznil, předložené ultimátum nadále trvalo. Posléze však osmanští představitelé dali přednost diplomatickému řešení a 4. června 1918 byly v Batumi podepsány tři téměř shodné mírové smlouvy mezi Osmanskou říší na jedné straně a Arménií, Ázerbájdžánem a Gruzii na druhé.⁷¹ Zároveň s mírovými smlouvami bylo podepsáno i několik návazných dohod, např. mezi Osmanskou říší a Gruzii: Doplňující dohoda, Usnesení o petrolejovodu, existujícím mezi Baku a Batumi, a Usnesení o rozdělení lokomotivního a vozového parku železnic Zakavkazska.⁷²

Osmanská říše si na základě výše zmíněných smluv zajistila možnost připojit území Ardahanu a Karsu a získala oblast Borčalo, části ečmiadzinského a šarurského újezdu, velkou část nachičevanské oblasti, oblasti Achalciche a Achalkalaki a kontrolu nad gruzínskými a arménskými železnicemi, zejména nad železnicí Alexandropol – Džulfa. Zašla tím tedy mnohem dále, než jí to umožňovaly podmínky brest-litevské

⁶⁷ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 50–51.

⁶⁸ Friedrich Werner, hrabě von der Schulenburg (1875–1944), německý diplomat. Od roku 1901 v diplomatických službách. V letech 1911–1914 konzul v Tiflisu. Od roku 1915 německý styčný důstojník u osmanské armády. Podílel se mj. na budování Gruzínské legie. Od roku 1917 opět v diplomatických službách. Od května do listopadu 1918 německý vyslanec v Tiflisu. V letech 1922–1931 vyslanec v Teheránu. V letech 1934–1941 velvyslanec v Moskvě. Odpůrce německého útoku na SSSR. Od roku 1943 v protinacistickém hnutí odporu. Popraven po neúspěšném atentátu na Adolfa Hitlera.

⁶⁹ J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 33–34. Hlavní slovo v gruzínské vládě zaujímali gruzínské menševici.

⁷⁰ B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 93. Zatímco v Arménii se dominantní stranou stala Arménská revoluční federace „Dašnakcutjun“, v Ázerbájdžánu to byla strana Musavat.

⁷¹ Texty mírových smluv s Arménií a Gruzii srov. Světlana Filippovna OREŠKOVA – Natalija Jurjevna ULČENKO, *Rossija i Turcija. Problema formirovanija granic*, Moskva 2006, s. 201–209.

⁷² A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 51.

mírové smlouvy. Současně však uznala nezávislost všech tří zakavkazských republik (což byl zvláště v případě Arménie velký pokrok)⁷³ a slíbila jim vojenskou pomoc k zajištění vnitřní i vnější bezpečnosti. Nejvýznamnější byl tento slib v případě Ázerbájdžánu, který doposud postrádal početnější ozbrojené síly. Osmanská říše mu tak fakticky přislíbila podporu v boji proti sovětské moci v Baku.⁷⁴ Kromě toho, v souvislosti s otázkou Baku Vysoká Porta požadovala po arménské vládě, aby stáhla z Baku všechny arménské vojenské síly.⁷⁵

Celkově řečeno, Osmanská říše si pomocí mírových smluv z Batumi upevnila své postavení v Zakavkazsku a vytvořila zde systém nárazníkových států,⁷⁶ které měly jednak chránit osmanské území před případnou budoucí hrozbou ze strany Ruska a jednak představovat odrazový můstek pro další pronikání do střední Asie. Osmanský úspěch nebyl nicméně úplný. Gruzie se ocitla pod německou kontrolou a Osmanská říše byla následně nucena vzdát se pokusu o její ovládnutí. Další překážku, limitující osmanský úspěch, pak představovala sovětská kontrola Baku a jeho okolí. A bylo to právě ovládnutí Baku, na co Vysoká Porta v měsících nadcházejících po podpisu mírových smluv v Batumi soustředila svou hlavní pozornost v Zakavkazsku.

Sovětská politika vůči Osmanské říši po brest-litevském míru

Jak se k výše uvedenému vývoji stavěla sovětská vláda v Moskvě? V prvních týdnech po podpisu brest-litevské mírové smlouvy byla hlavním cílem sovětské vlády ve vztahu k Osmanské říši výměna diplomatických představitelů⁷⁷ a s ní spojená normalizace vzájemných vztahů. To plně odpovídalo snaze o zajištění podmínek pro stabilizaci sovětské vlády. Již záhy po podpisu brest-litevské mírové smlouvy proto sovětské Rusko zaslalo prostřednictvím osmanského velvyslanectví v Berlíně oficiální dotaz do Cařihradu stran stavu budov bývalého ruského velvyslanectví, na který posléze obdrželo pozitivní odpověď.⁷⁸ Výměnu diplomatických představitelů se však sovětské straně nepodařilo dovést do úspěšného konce. Zatímco osmanským vyslancem v RSFSR byl záhy jmenován Galib Kemali Bey,⁷⁹ který do Moskvy dorazil 24. dubna 1918 společně s diplomatickými představiteli Německa, Rakouska-Uherska a Bulharska, otázka jmenování sovětského diplomatického zástupce v Cařihradu zůstala otevřená a až do konce sledovaného období nebyla pro sovětské Rusko uspokojivě vyřešena.⁸⁰ To se posléze ukázalo jako závažný nedostatek v souvislosti

⁷³ Osmanská říše byla paradoxně prvním státem, který uznal nezávislost Arménie.

⁷⁴ B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 98–99.

⁷⁵ S. F. OREŠKOVA – N. J. ULČENKO, *Rossija i Turcija*, s. 205.

⁷⁶ Souhlasem s vytvořením nezávislé Arménie pak přinejmenším dočasně vyřešila arménskou otázku. Srov. R. PIRUMJAN, *Armenija v sfere otnošenij ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky*, s. 53.

⁷⁷ Výměnu diplomatických a konzulárních představitelů ostatně předpokládala i brest-litevská mírová smlouva ve svém článku č. 10. Srov. *DVP SSSR I*, č. 78, s. 123.

⁷⁸ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 40–41.

⁷⁹ Galip Kemali Bey (1873–1960), osmanský diplomat a spisovatel. Vystudoval Galatasarayské lyceum. Od roku 1917 působil jako vyslanec v Teheránu. V roce 1918 vyslanec v Moskvě. Od roku 1921 osmanský vyslanec ve Stockholmu a Kodani. V roce 1934 přijal příjmení Söylemezoğlu.

⁸⁰ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 41.

s potřebou správného orientování se sovětské zahraniční politiky v osmanských záležitostech, zvláště ve vztazích mezi Osmanskou říší a Německem.

Dalším prostředkem, který měl vést k normalizaci vzájemných vztahů, bylo dosažení dohody o přesných podmínkách mírové plavby po Černém moři. V průběhu března a počátkem dubna 1918 totiž došlo v Černém moři k několika incidentům: např. 11. dubna osmanský torpédoborec zajal u Tarchankutu ruský obchodní parník.⁸¹ Náměstek lidového komisaře zahraničních věcí RSFSR Georgij V. Čičerin⁸² se proto 13. dubna 1918 obrátil na Berlín a Cařihrad s protestem a výzvou umravnit německo-osmanské námořní velení v Černém moři, aby neprovádělo vojenská vystoupení proti ruskému námořnictvu, zejména jeho obchodním lodím.⁸³ Když počátkem dubna 1918 Moskva zjistila, že Osmanská říše si přeje zahájit rozhovory o uvedeném problému, sovětská strana reagovala kladně a G. V. Čičerin zaslal do Cařihradu radiotelegram, ve kterém osmanský záměr uvítal.⁸⁴ Události se však nakonec vyvíjely jinak.

Sovětská vláda zároveň bedlivě sledovala vývoj v Zakavkazsku. Na tamní osmanský postup pohlížela s velkým znepokojením. Osmanskou říši považovala za plně závislou na Německu a v pozadí osmanského postupu proto spatřovala snahu Německa uchytit se v Zakavkazsku, bohatém na přírodní zdroje, zejména ropu.⁸⁵

Necelý měsíc po uzavření brest-litevského míru, 12. dubna 1918, náměstci lidového komisaře zahraničních věcí RSFSR G. V. Čičerin a Lev M. Karachan⁸⁶ radiotelegraficky adresovali protestní nótu německé vládě, ve které si stěžovali na postup osmanských vojsk v Zakavkazsku. Důležité místo v jejich protestu zaujímala otázka Ardahanu, Karsu a Batumi,⁸⁷ které byly na základě mírové smlouvy formálně odděleny od sovětského Ruska pod záminkou práva na sebeurčení. Ačkoli tyto oblasti nebyly výslovně přiřčeny k Osmanské říši a jejich osud byl podle mírové smlouvy přenechán na rozhodnutí tamního obyvatelstva, bylo jasné, že jejich připojení Vysokou Portou je jen otázkou blízké budoucnosti. Sovětské Rusko nemělo reálné prostředky, jak tomu zabránit. Čičerin s Karachanem za této situace obrátili pozornost na skutečnost, že osmanský postup na území zmíněných oblastí byl provázen pronásledováním arménského obyvatelstva. Současně neopomněli poznamenat, že obě oblasti nebyly Ruskem vydány v důsledku válečných operací, ale jen proto, že Osmanská říše byla spojencem Německa. Veškerou odpovědnost za násilnosti vůči tamnímu

⁸¹ *DVP SSSR I*, č. 129, s. 242.

⁸² Georgij Vasiljevič Čičerin zastával funkci náměstka lidového komisaře zahraničních věcí RSFSR od konce ledna 1918, přičemž od 9. dubna 1918, od odchodu L. D. Trockého na post lidového komisaře vojenství, fakticky řídil Lidový komisariát zahraničních věcí RSFSR.

⁸³ *DVP SSSR I*, č. 129, s. 242–243.

⁸⁴ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 41.

⁸⁵ Tamtéž, s. 21 a nn.

⁸⁶ Lev Michajlovič Karachan (1889–1937), ruský diplomat arménského původu. Vlastním jménem Levon Michajlovič Karachanjan. Od roku 1904 člen SDDSR. Od května 1917 člen SDDSR_[b]. Člen Petrohradského městského sovětu a Všeruského ústředního výkonného výboru. Od listopadu 1917 do března 1918 tajemník sovětské delegace na brest-litevské mírové konferenci. Od března 1918 náměstek lidového komisaře zahraničních věcí RSFSR a současně člen kolegia Lidového komisariátu zahraničních věcí RSFSR.

⁸⁷ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 19.

arménskému obyvatelstvu proto připsali německé vládě a žádali její zásah s cílem zastavit další pronásledování Arménů.⁸⁸

Diplomatický protest však byl v dané situaci to jediné, co mohla Moskva udělat. Jak již bylo uvedeno, Moskva na jaře 1918 neměla v oblasti Kavkazu reálný vliv. Její hlavní mocenská opora v oblasti – sověti v Baku – po rozpadu Kavkazského frontu nedisponovala žádnými významnými vojenskými silami, bolševici v něm navíc doposud nezískali ani jasnou mocenskou převahu. Baku bylo kromě toho fakticky odříznuto od centrálního Ruska a veškerá komunikace se Šaumjanem probíhala pouze prostřednictvím kurýrů. Za daných okolností to byl velmi těžkopádný a značně nespolehlivý způsob předávání zpráv.⁸⁹

Šaumjan a jeho spolupracovníci museli postupovat do značné míry samostatně. Vzhledem k vlastní mocenské slabosti byli zpočátku dokonce nuceni spolupracovat se svými hlavními konkurenty. Např. kvůli rozkladu vojenské opory se Šaumjan musel spoléhat na podporu dašnakých dobrovolnických milic.⁹⁰

Jestliže tiché spojenectví mezi SDDSR_[b] a stranou Musavat se v závěru roku 1917 postupně rozpadalo, během prvních měsíců roku 1918 se naopak rodilo zájmové společenství mezi SDDSR_[b] a Arménskou revoluční federací „Dašnakcutjun“. Ačkoliv ideologie i cíle obou stran se v politické rovině podstatně rozcházely, spojovalo je ohrožení osmanským postupem v Zakavkazsku a nebezpečí, že muslimské obyvatelstvo Zakavkazska a severního Kavkazu přejde na stranu kontrarevoluce.⁹¹ Tato perspektiva je vedla k dočasné vzájemně výhodné spolupráci, aniž by však nutně znamenala rezignaci na původní cíle.

Situace bolševiků v Baku se začala zlepšovat od ledna 1918, kdy do města přesídlil Vojenský revoluční výbor Kavkazské armády, který se skládal ze zástupců bolševiků a levých eserů a jenž taktéž uznával sovětskou moc. Výbor s sebou přivedl několik loajálních oddílů a zásoby zbraní a munice. S jeho pomocí se pak Šaumjanovi podařilo vybudovat první jednotky Rudých gard. Na konci března 1918 už tyto síly dosáhly počtu asi 6 tisíc mužů.⁹²

Méně příznivý moment představovala okolnost, že zatímní spolupráce s dašnaky a jejich ozbrojenými oddíly komplikovala už tak napjatou etnickou a náboženskou situaci ve městě a vedla k dalšímu znepřátelení místních Ázerbájdžánců. Šaumjan si toho byl dobře vědom a od počátku vystupoval proti činnosti separatistických národních rad⁹³ a vytváření národních armád jednotlivými etniky obývajícími Baku. Namísto toho opakovaně vyzýval ke spojení všech národností okolo sovětu.⁹⁴ Jeho cílem byla jednota všech „pracujících“ Zakavkazska jako základní předpoklad nejen pro úspěšný odpor proti hrožící osmanské expanzi, ale také pro nastolení sovětské moci v celém Zakavkazsku tváří v tvář místní „nacionalistické buržoazii“.

⁸⁸ DVP SSSR I, č. 127, s. 240–241.

⁸⁹ S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Dopis S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 13. dubna 1918, s. 62, resp. Z dopisu S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 13. dubna 1918, s. 63 a 67.

⁹⁰ Dobrovolnické milice strany Musavat byly v Baku početně bezvýznamné.

⁹¹ R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 171.

⁹² S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Z dopisu S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 13. dubna 1918, s. 64.

⁹³ Tj. arménské a muslimské.

⁹⁴ R. PIRUMJAN, *Armenija v sfere otnošenij ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky*, s. 64.

Nehledě na tyto Šaumjanovy snahy v Baku postupně narůstalo napětí mezi jednotlivými etnickými skupinami. Souběžně s tím došlo v únoru 1918 k otevřené roztržce mezi SDDSR_[b] a stranou Musavat. Její vůdcové totiž došli k závěru, že pro dosažení vlastních cílů je výhodnější spolupracovat s protisovětskými silami, případně se orientovat na podporu Osmanské říše. Šaumjan a jeho spolupracovníci na tento obrat vedení Musavatu pohlíželi jako na snahu o vytvoření nezávislého Ázerbájdžánu s Baku jako hlavním městem. Tuto představu Šaumjan a jeho spolupracovníci zásadním způsobem odmítali. Připravit sovětské Rusko o Baku pro ně fakticky znamenalo odtrhnout celý Kavkaz od revolučního Ruska, tj. od centra revoluce. Tváří v tvář vývoji v Zakavkazsku se proto Šaumjan počátkem března 1918 rozhodl ke konečnému převzetí moci. Začal se na něj cílevědomě připravovat.⁹⁵

Napětí v Baku, které se během března 1918 ještě více vyostřilo, vyvrcholilo po příchodu ázerbájdžánských ozbrojených jednotek. Jejich jádrem byl Tatarský jezdecký pluk bývalé Kavkazské domorodé jezdecké divize carské armády. Dne 31. března 1918 došlo v Baku ke konfliktu mezi ázerbájdžánskými jednotkami a místním sovětem, který požadoval jejich odzbrojení. Muslimské obyvatelstvo města se přidalo na stranu Tatarského jezdeckého pluku a ve městě začaly růst barikády. Sovět kontrolovaný Šaumjanem a jeho stoupenci podnikl několik pokusů řešit nastalou situaci mírovou cestou, avšak tato snaha vyšla naprázdno. Postavení sovětu bylo nadále příliš slabé, než aby mohl kontrolovat situaci. Rozhodující bylo, že Dašnakcutjun a arménské milice v počtu 3–4 tisíc mužů se v nastalém konfliktu přidaly na stranu sovětu. Třídenní ozbrojený střet vyvrcholil ázerbájdžánskou porážkou doprovázenou násilnostmi vítězných arménských milicí proti ázerbájdžánskému obyvatelstvu.⁹⁶ Tato okolnost prohloubila nepřátelský vztah Ázerbájdžánců vůči sovětské moci,⁹⁷ podmíněný zejména přetrvávajícím spojenectvím mezi bolševiky a dašnaky. Šaumjan si toho byl vědom, ale za dané situace neměl jinou možnost. Ostatně politiku využívání místních rozporů mu doporučovala i Moskva.⁹⁸

Po porážce Ázerbájdžánců a vyčerpání arménských milicí se bolševikům v sovětu podařilo konsolidovat svoji moc. Část arménských jednotek byla v polovině dubna 1918 začleněna do nově vzniklé Kavkazské rudé armády a zbytek rozpuštěn.⁹⁹ Na schůzi sovětu 25. dubna 1918 pak byla vytvořena Rada lidových komisařů v čele se S. Šaumjanem, složená ze zástupců SDDSR_[b], Muslimské sociálně-demokratické strany „Hümmet“ a levého křídla Strany socialistů-revolucionářů. Prohlásila se za zplnomocněný sovětský orgán pro celé Zakavkazsko.

Ačkoliv ostatní politické strany si nadále uchovaly určitý vliv a rovněž zastoupení v sovětu (a pokračovala i spolupráce mezi bolševiky a dašnaky, zejména jejich levým křídlem, byť bolševici dašnakům nikdy plně nedůvěřovali),¹⁰⁰ konsolidace

⁹⁵ R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 210 a nn. Srov. též S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Z dopisu S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 13. dubna 1918, s. 64.

⁹⁶ K průběhu „březnových dnů“ v Baku srov. blíže R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 214 a nn. Srov. J. KOLÁŘ, *Na vlnách revoluce*, s. 26–27.

⁹⁷ S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Z dopisu S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 13. dubna 1918, s. 65.

⁹⁸ Tamtéž, Telegram V. I. Lenina S. G. Šaumjanovi z 14. února 1918, s. 61.

⁹⁹ R. MUSTAFA-ZADE, *Dvě republiky*, s. 30.

¹⁰⁰ R. PIRUMJAN, *Armenija v sfěre otnošenij ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky*, s. 66.

moci v Baku umožnila Šaumjanovi přistoupit k hlavnímu úkolu – rozšíření sovětské moci na celé Zakavkazsko. Situace sovětských sil v Baku však nebyla růžová. Pozemní spojení s centrálním Ruskem bylo přerušeno. Nedostávalo se potravin, lidských sil a zbraní.¹⁰¹ Zcela tak chyběly prostředky na rozšíření sovětské moci do zbytku bývalé Bakuské gubernie a do bývalé Dagestánské oblasti.¹⁰² Sovětské síly musely navíc čelit tlaku ázerbájdžánských protisovětských oddílů vedených stranou Musavat, které se s nadějí na osmanskou podporu organizovaly okolo města Jelizavetopol.¹⁰³ Současně se však objevovaly přísliby zlepšení. Např. počátkem dubna se podařilo navázat spojení s centrálním Ruskem přes Kaspické moře a Astrachan a narušit tak dosavadní faktickou izolaci Baku.¹⁰⁴ Do Astrachaně byl vyslán Šaumjanův emisar Saak M. Ter-Gabrieljan¹⁰⁵ s úkolem zprostředkovávat spojení mezi Moskvou a Baku.¹⁰⁶ V květnu se pak ukázalo jako nadějně, že touto cestou bude možné získat potřebné obilí.¹⁰⁷

Přítomnost musavatistických sil u města Jelizavetopol, jakož i hrozba osmanského postupu na Baku nutily Šaumjana nehledě na stávající obtíže jednat. V průběhu dubna 1918 oddíly Kavkazské rudé armády postupně rozšířily obranný perimetr na území bývalé Bakuské gubernie. Poté byly v Baku zmobilizovány velké síly, jejichž cílem bylo nejen zlikvidovat musavatistickou základnu v Jelizavetopolu a zastavit postup osmanských vojsk, ale v ideálním případě také postoupit přes Jelizavetopol dále na Tiflis a dosáhnout nastolení sovětské moci v celém Zakavkazsku.¹⁰⁸

Moskvu mezitím značně znepokojovaly zprávy o vyhlášení nezávislosti Zakavkazska, ke kterému došlo, jak již bylo zmíněno, 22. dubna 1918, a o osmanských snahách využít separatismus zakavkazských národů pro svoje cíle. Poté, co německý

¹⁰¹ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z dopisu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 7. června 1918, s. 16.

¹⁰² Tamtéž, Z telegramu S. Šaumjana z Baku J. V. Stalinovi z 23. května 1918, č. 1977, s. 13.

¹⁰³ Obavy ze společného osmanko-musavatistického postupu na Baku stály za pokračující spoluprací mezi Komunistickou stranou Ruska^[bolševiků] a ARF „Dašnakcutjun“. Srov. R. PIRUMJAN, *Armenija v sfere otnošenij ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky*, s. 68.

¹⁰⁴ Baku bylo fakticky izolováno nejen od centrálního Ruska, ale současně i od Zakavkazska. Srov. S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Z dopisu S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 13. dubna 1918, s. 66.

¹⁰⁵ Saak Mirzojevič Ter-Gabrieljan (1886–1937), sovětský politik. Od roku 1904 člen SDD-SR. Od února 1917 člen předsednictva sovětu v Baku. V bakuské Radě lidových komisařů zastával funkci komisaře pro ropu a předsedy mimořádné komise (ČK). Od roku 1921 stálý představitel Arménské SSR v RSFSR, a posléze zástupce ZSFSR při Radě lidových komisařů SSSR. V letech 1928–1935 předseda Rady lidových komisařů Arménské SSR.

¹⁰⁶ S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Z dopisu S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 13. dubna 1918, s. 66–67. Zprávy byly do Astrachaně předávány prostřednictvím kurýrů a posléze i radiotelegraficky. Později se navíc podařilo navázat radiotelegrafické spojení s Moskvou via Taškent. Navzdory tomu však spojení nadále zůstávalo poměrně nespolehlivé. Srov. Tamtéž, Dopis S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 24. května 1918, s. 73.

¹⁰⁷ Tamtéž, Radiogram V. I. Lenina bakuskému sovětu o odeslání obilí z Caricynu do Baku z 23. května 1918, s. 72.

¹⁰⁸ R. PIRUMJAN, *Armenija v sfere otnošenij ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky*, s. 64.

vyslanec v Moskvě hrabě Wilhelm von Mirbach¹⁰⁹ 8. května 1918 oficiálně oznámil sovětské vládě ustavení nezávislého zakavkazského státu, Moskva jej, jakož i jeho osmanského kolegu Galiba Kemalho Beye upozornila, že zakavkazskou vládu považuje za hromádku lidí nemající oporu v širokých masách. Odmítla uznat odtržení Zakavkazska a navrhla vést rozhovory o uskutečňování brest-litevské mírové smlouvy na osmanské hranici výlučně s vládou sovětského Ruska.¹¹⁰

Německá strana na sovětské protesty reagovala nabídkou, předloženou hrabětem Mirbachem, na zprostředkování rozhovorů mezi sovětskou vládou a vládou Zakavkazska. S ohledem na skutečnost, že Německo a Osmanská říše se již *via facti* staly účastníky událostí v Zakavkazsku, sovětská strana tuto nabídku ve své nótě z 13. května 1918 akceptovala. Zároveň však trvala na tom, aby došlo k obecné dohodě o stanovení konečných hranic německé, rakousko-uherské a osmanské okupace ve všech oblastech Ruska.¹¹¹ Hlavním motivem tohoto sovětského požadavku však nebyly ani tak obavy z osmanského postupu v Zakavkazsku, jako nedávná německá okupace Krymu a s ní spojená otázka Černomořského loďstva. Německo se totiž snažilo Černomořské loďstvo všemožně neutralizovat, aby zbavilo sovětskou stranu případné možnosti jeho prostřednictvím narušovat německé plány v Černomoří a v Zakavkazsku.¹¹² Ze sovětského hlediska bylo proto více než logické obě tyto záležitosti propojit a řešit je společně.

Sovětský souhlas s německou nabídkou však v žádném případě neznamenal, že Moskva změnila své odmítavé stanovisko vůči nezávislosti Zakavkazska, či že byla ochotná akceptovat rozhovory vedené na mírové konferenci v Batumi. Proto, když 14. května 1918 hrabě Mirbach požádal sovětskou vládu o písemné předložení požadavků a přání v otázce vztahů vůči zakavkazské vládě, Lidový komisariát zahraničních věcí RSFSR mu 15. května 1918 adresoval nótu s požadavkem, aby byl na mírovou konferenci v Batumi připuštěn zplnomocněný sovětský zástupce, bez něhož nebyla sovětská vláda ochotna uznat výsledky tamních rozhovorů.¹¹³ Požadavek účasti sovětských zástupců na mírové konferenci v Batumi však v žádném případě neznamenal uznání zakavkazské vlády Moskvou (v této souvislosti bylo zvláště zdůrazněno, že řada oblastí Zakavkazska, včetně Baku odmítala uznávat legitimitu zakavkazské vlády), ale jeho cílem bylo rozhovory v Batumi zmařit. V tomto ohledu byla sovětská vláda plně podpořena Sovětem dělnických, vojenských a námořnických zástupců v Baku, který 30. května 1918 odmítl, zcela v intencích politiky Moskvy,

¹⁰⁹ Wilhelm, hrabě von Mirbach-Harf (1871–1918), německý diplomat. V letech 1908–1911 rada německého velvyslanectví v Petrohradě. V letech 1915–1917 německý vyslanec v Athénách. Od prosince 1917 do února 1918 zastupoval Německo během rozhovorů o internovaných civilistech a dalších otázkách v Petrohradě. Od dubna do července 1918 německý vyslanec v Moskvě. Zavražděn levoeserským atentátníkem.

¹¹⁰ *DVP SSSR I*, č. 170, s. 285.

¹¹¹ Tamtéž, č. 174, s. 295–296.

¹¹² V důsledku německé okupace Krymu byla v závěru dubna 1918 většina bojeschopných lodí Černomořského loďstva evakuována do Novorossijsku. Německo žádalo a nakonec v polovině června 1918 dosáhlo návratu části evakuovaných lodí do Sevastopolu. Zbytek byl na příkaz Moskvy potopen u Novorossijska. Srov. Jaroslav HRBEK, *Velká válka na moři. Rok 1918*, sv. 5, Praha 2002, s. 96 a nn.

¹¹³ *DVP SSSR I*, č. 179, č. 302–303. Srov. též M. A. GASRATJAN – P. P. MOISEJEV et al., *SSSR i Turcija*, s. 20.

uznat nejen vyhlášení nezávislosti Zakavkazska, ale i výsledky pomalu končících batumských mírových rozhovorů.¹¹⁴ Sovětský zástupce nicméně na konferenci v Batumi připuštěn nebyl.¹¹⁵

Současně s těmito kroky Lenin v souladu se sovětskou představou, podle které se veškerý osmanský postup v Zakavkazsku odvíjel od zájmů Berlína, naléhal na sovětského diplomatického představitele v Německu Adolfa A. Joffeho¹¹⁶ a zároveň i na generálního konzula RSFSR v Berlíně Vjačeslava R. Menžinského,¹¹⁷ aby se stůj co stůj snažili přimět německou vládu k zastavení osmanského postupu v Zakavkazsku. Lenin totiž soudil, že pokud bylo možné dosáhnout mírového narovnání s Osmanskou říší (obdobně i s Finskem a Ukrajinou), bylo třeba, aby pro to oba sovětscí zástupci udělali vše, co bylo v jejich silách, a to i za cenu jistých ústupků ze sovětské strany. K jejich poskytnutí byl Lenin připraven.¹¹⁸ Naléhal ovšem, jak to ostatně plyne z již výše zmíněné sovětské nóty z 13. května 1918, aby tato otázka byla řešena výhradně v kontextu ostatních problémů, vyplývajících z narušování brest-litevské mírové dohody ze strany Německa a jeho spojenců.¹¹⁹

Vedle přímého osmanského postupu do Zakavkazska dělaly sovětské vládě starosti další dvě záležitosti, do kterých byla Osmanská říše v té či oné míře zapletena. V první řadě to byly rozhovory, které byly vedeny v Cařihradě mezi osmanskou vládou a Haydarem Bammatovem,¹²⁰ zplnomocněným představitelem třecko-dagestánské vlády, ustavené v listopadu 1917 představiteli třeckého kozáckého vojska a Svazu sjednocených horalů Severního Kavkazu, Dagestánu a Abcházie a zaniknuvší v březnu 1918 vyhlášením Třecké sovětské republiky.¹²¹ Bammatovova

¹¹⁴ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi, 30. května 1918, s. 14–15.

¹¹⁵ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 49.

¹¹⁶ Adolf Abrahamovič Joffe (1883–1927), ruský revolucionář a diplomat. Od roku 1903 člen SDDSR. Účastník revoluce 1905–1907. V letech 1906–1912 v emigraci. Od května 1906 blízký spolupracovník L. D. Trockého. V letech 1912–1917 ve vězení a posléze ve vyhnanství na Sibiři. V říjnu a listopadu 1917 předseda Petrohradského vojenského revolučního výboru. Od listopadu 1917 do března 1918 účastník mírových rozhovorů v Brest-Litevsku (současně od listopadu 1917 do ledna 1918 vedoucí sovětské delegace). Od dubna do prosince 1918 sovětský diplomatický představitel v Německu. V letech 1919–1926 vystřídal řadu státních a diplomatických funkcí.

¹¹⁷ Vjačeslav Rudolfovič Menžinskij (1874–1934), sovětský politik a pracovník bezpečnostních složek. Od roku 1902 člen SDDSR. Od října 1917 do března 1918 lidový komisař financí RSFSR. Od dubna do listopadu 1918 generální konzul RSFSR v Berlíně. Od ledna do srpna 1919 lidový komisař dělnicko-rolnické inspekce Ukrajinské sovětské socialistické republiky a současně člen kolegia VČK při Radě lidových komisařů USSR. V dalších letech zastával řadu funkcí v bezpečnostních složkách. V letech 1926–1934 předseda OGPU při Radě lidových komisařů SSSR.

¹¹⁸ Vladimír I. LENIN, *Sebrané spisy*, sv. 36, Praha 1988, s. 347. Srov. TÝŽ, *Sebrané spisy*, sv. 50, Praha 1989, č. 151, s. 101–102.

¹¹⁹ Konkrétně šlo o otázku Ukrajiny a Finska. Srov. A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 42.

¹²⁰ Haydar Nažmutdinovič Bammatov (1889–1965), dagestánský politik. V letech 1912–1917 úředník v úřadu kavkazského místokrále. Aktivní účastník únorové revoluce v Zakavkazsku. Člen ÚV Svazu sjednocených horalů Severního Kavkazu, Dagestánu a Abcházie. Od března 1918 ministr zahraniční třecko-dagestánské vlády, resp. Republiky Svazu horalů severního Kavkazu. Účastník trabzonské a batumské mírové konference. Od roku 1921 v emigraci.

¹²¹ *DVP SSSR I*, č. 211, s. 335.

delegace zde získala souhlas s vyhlášením nezávislosti a 11. května 1918 byla v Batumi vyhlášena Republika Svazu horalů severního Kavkazu a její oddělení od sovětského Ruska. V daný moment se sice z větší části jednalo o prázdné gesto, protože většina území nové republiky se nacházela pod sovětskou kontrolou, nicméně Moskva se obávala dalšího osmanského a německého vměšování. A to tím více, že německý vyslanec v Moskvě hrabě Mirbach 14. května 1918 oficiálně předal zástupcům Lidového komisariátu zahraničních věcí RSFSR radiotelegram s deklarací vlády Svazu horalů severního Kavkazu vyhlášující nezávislost. Čičerin proto následujícího dne informoval Mirbacha o sovětském stanovisku, podle něhož národy severního Kavkazu již dávno předtím vyjádřily svoji vůli zůstat součástí sovětského Ruska, a sdělil mu, že sovětská moc bude proti takové uzurpaci postupovat rozhodným způsobem.¹²² V návaznosti na to sovětská vláda 30. května 1918 informovala osmanského vyslance Galiba Kemaliho Beye o svém odmítavém postoji k řečené iniciativě a zároveň mu předala prohlášení lidového sovětu Těrecké oblasti deklarující severní Kavkaz jako neoddělitelnou součást sovětského Ruska.¹²³

Druhou záležitostí byla otázka Abcházie. Nebyla sice přímo spojena s kroky osmanské, popřípadě německé politiky v Zakavkazsku, ale její řešení v souladu se zájmy Moskvy vyžadovalo přinejmenším jejich nečinnost. V Abcházii totiž v březnu 1918 vypuklo povstání proti vládě Zakavkazského sněmu a 6. dubna se zde po dobytí Suchumi podařilo ustavit sovětskou moc.¹²⁴ Povstalci se však nacházeli pod hrozbou zásahu vojsk věrných Zakavkazskému sněmu a sovětská vláda proto považovala za nutné poskytnout jim pomoc. Ruské Černomořské loďstvo, přesněji řečeno jeho zbytky nedávno evakuované z Krymu a kotvící toho času v Novorossijsku, proto dostalo příkaz podpořit sovětskou moc v případě, že by vojska zakavkazské vlády podnikla útok na Suchumský okruh.¹²⁵

Zárok Černomořského loďstva na podporu sovětské moci v Suchumi však představoval velmi choulostivou záležitost, protože podle článku č. 5 brest-litevské mírové smlouvy bylo sovětské Rusko až do uzavření všeobecného míru povinno držet své válečné lodě v ruských přístavech nebo je ihned odzbrojit.¹²⁶ Jelikož si Moskva nepřála takovou intervencí vyhrotit vztahy s Německem a Osmanskou říší, informovala 11. května 1918 o svých záměrech hraběte Mirbacha s tím, že vůči německému a osmanskému loďstvu by sovětské loďstvo vystupovalo jako proti neutrální síle.¹²⁷ Jelikož uvedená slova s největší pravděpodobností nevyvolala potřebnou reakci, Čičerin se 17. května 1918 znovu obrátil na hraběte Mirbacha s prosbou, aby v dané záležitosti byla přijata neodkladná opatření. Čičerin přitom upozornil, že v situaci, kdy ozbrojené obchodní lodě věrné vládě Zakavkazského sněmu bombardovaly pobřeží Abcházie, nebylo pro sovětské loďstvo představitelné, aby zůstalo

¹²² Tamtéž, č. 178, s. 302.

¹²³ Tamtéž, č. 211, s. 335.

¹²⁴ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 46. Srov. též P. A. AZIZBEKOVA – A. N. MNACAKANJAN – M. B. TRASKUNOV, *Sovětskaja Rossija i borba za ustanovlenije i upročenieje sovětov v Zakavkazje*, s. 61.

¹²⁵ DVP SSSR I, č. 171, s. 285. Srov. též A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 46–47.

¹²⁶ DVP SSSR I, č. 78, s. 122.

¹²⁷ Tamtéž, č. 171, s. 285.

pasivním divákem. Jestliže Německo nebylo ochotno zasáhnout proti lodím pod vlajkou Zakavkazského sněmu, nemohlo podle Čičerina za těchto okolností bránit zásahu sovětských lodí.¹²⁸

Nehledě na Čičerinovo prohlášení si sovětská vláda nadále netroufala podniknout akce na podporu sovětské moci v Abcházii bez souhlasu Berlína, či alespoň bez předchozí znalosti německého stanoviska. Lze tak usuzovat ze závěru výše zmíněné nóty, v níž Čičerin ve snaze řešit „velmi napjatou situaci“ v Abcházii vyzval Mirbacha k co možná nejrychlejší odpovědi,¹²⁹ jakož i z toho, že sovětský diplomatický představitel v Berlíně Joffe dostal ještě téhož dne od Čičerina příkaz, aby se zasadil o získání německého souhlasu s touto operací.¹³⁰

Zároveň se ovšem v Moskvě pro případ německého nesouhlasu uvažovalo i o náhradním řešení. Např. byl zvažován plán, podle kterého se mělo zabránit německým stížnostem na porušení mírové smlouvy tím, že podpora sovětských orgánů v Suchumi by byla svěřena pouze ozbrojeným obchodním lodím. Německo i přesto nakonec odmítlo dát k zásahu sovětského loďstva na podporu sovětské moci v Abcházii souhlas.¹³¹

Souběžně se snahou o řešení obou výše zmíněných záležitostí pokračovalo úsilí sovětské diplomacie učinit záležitost Zakavkazska součástí obecné dohody s Němcem o vyřešení některých otevřených otázek, vyplývajících z brest-litevské mírové smlouvy a jejího narušování ze strany Ústředních mocností. Tato snaha opět vycházela ze sovětského přesvědčení, že klíč k řešení otázky Kavkazu spočívá v první řadě v Berlíně a nikoli v Cařihradu. Poté, co německá vláda dala souhlas s ustavením zvláštní komise k řešení zmíněných problémů, sovětská strana 22. května 1918 navrhla problém Kavkazu jako první ze šesti bodů předběžného programu jejího jednání.¹³²

Německo na sovětské podmínky odpovědělo vyjádřením státního tajemníka Richarda von Kühlmana¹³³ z 23. května 1918, ve kterém dalo sovětské vládě jisté garance ohledně svého dalšího postupu. Otázka Zakavkazska v něm však zmíněna nebyla.¹³⁴ Nebylo to nijak náhodné. Německo se toho času stále více angažovalo v Gruzii, kterou hodlalo přetvořit ve svůj protektorát, a nechtělo si proto v Zakavkazsku jinak svazovat ruce. Zmíněné německé záměry ovšem vyvolávaly značné znepokojení v Cařihradě, což silně omezovalo německé schopnosti ovlivňovat politiku Vysoké Porty.¹³⁵

Nezávisle na výše uvedeném sovětském kroku německý zastupitelský úřad v Moskvě 23. května 1918 informoval sovětské představitele, že zakavkazská vláda

¹²⁸ Tamtéž, č. 183, s. 306–307.

¹²⁹ Tamtéž, č. 183, s. 307.

¹³⁰ Tamtéž, pozn. č. 37 na s. 716–717.

¹³¹ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 47.

¹³² *DVP SSSR I*, č. 193, s. 315.

¹³³ Richard von Kühlmann (1873–1948), německý diplomat a státní tajemník Zahraničního úřadu. Od roku 1899 v diplomatických službách. V letech 1899–1916 vystřídal řadu diplomatických postů. V letech 1916–1917 německý velvyslanec v Cařihradě. Od srpna 1917 do července 1918 státní tajemník Zahraničního úřadu.

¹³⁴ *DVP SSSR I*, č. 225, s. 351–352.

¹³⁵ P. PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů*, s. 132.

vyslala svého delegáta k jednání s vládou sovětského Ruska, jehož předmětem mělo být uznání nezávislosti Zakavkazska. Němci navrhli za místo jednání Kyjev, přičemž doporučovali rychlé řešení celé záležitosti. Moskva nabídku 23. května 1918 přijala, ovšem s výhradou, že tím nebude předurčena otázka uznání zakavkazské nezávislosti a legitimacy tamní vlády. Jelikož hrozilo nebezpečí, že v Kyjevě budou rozhovory probíhat pod přímým německým dohledem, Moskva pod záminkou špatného spojení navrhla za místo rozhovorů Vladikavkaz. Nehledě na svůj formální souhlas s německým návrhem, nezávislost Zakavkazska nebyla jejím cílem.

Souběžně s tím pokračovaly sovětské protesty proti narušování brest-litevské mírové smlouvy ze strany Německa a Osmanské říše. Např. 26. května 1918 Čičerin adresoval hraběti Mirbachovi protest proti ostřelování sovětského pobřeží u Kerče osmanským křižníkem Hamidiye. Německé vyslanectví odpovědělo ještě téhož dne, s tím, že křižník pouze opětoval palbu ze souše. K dalšímu vyjasnění události sovětskou vládu odkázalo na Vysokou Portu.¹³⁶ Německé vyslanectví nicméně licoměrně pominulo fakt, že osmanské námořnictvo se již od počátku světové války nacházelo pod přímou německou kontrolou, že všem větším lodím veleli němečtí důstojníci a velitel křižníku tedy jednal v souladu s rozkazy německého velení. Německá odpověď byla nicméně za daných okolností, kdy otázka osudu černomořského loďstva zůstávala otevřená, zcela přízná.

Problém černomořského loďstva byl pro Německo velmi závažný, protože loďstvo představovalo potenciální hrozbu jeho plánům v Černomoří. Sovětská strana si toho byla velmi dobře vědoma a snažila se této skutečnosti využít. Hraběti Mirbachovi 29. května 1918 sdělila, že řešení otázky černomořského loďstva považuje za možné pouze pod podmínkou dohody o všech sporných záležitostech obdobného charakteru. Lidový komisariát v této souvislosti zmínil situaci v Zakavkazsku, kde osmanská armáda pokračovala ve svém postupu směrem na Baku, a upozornil, že bez jeho zastavení nebude dohoda možná.¹³⁷

Německo, které předchozího dne k velké nelibosti Vysoké Porty uznalo vyhlášení nezávislosti Gruzie¹³⁸ a vzalo ji pod svou ochranu, v daný moment nehodlalo dále vyostřovat své již tak značně napjaté vztahy s Osmanskou říší. Nebylo proto ochotno dát sovětskému Rusku v otázce Zakavkazska žádné písemné garance. Jak vyplývá z nóty sovětského diplomatického představitele v Berlíně Joffeho státnímu tajemníkovi Zahraničního úřadu Richardu von Kühlmannovi ze 7. června 1918, Německo poskytlo sovětskému Rusku ujištění týkající se zastavení postupu osmanských vojsk v Zakavkazsku pouze v ústní formě, a to se vši pravděpodobností ještě nepřímo.¹³⁹

Paralelně s kroky podnikanými v Berlíně se sovětská vláda v záležitosti osmanského postupu v Zakavkazsku obrátila také na vyslance Osmanské říše v Moskvě Galiba Kemaliho Beye. Dne 28. května 1918 mu G. V. Čičerin adresoval další protestní list. Ale i tato akce vyšla na prázdno, jelikož Galib Kemal Bey následující-

¹³⁶ *DVP SSSR I*, č. 198, s. 319 a nn.

¹³⁷ Tamtéž, č. 207, s. 330–331.

¹³⁸ Nezávislost Gruzie byla vyhlášena 26. května 1918. Srov. výše.

¹³⁹ Tj. obecným souhlasem se zastavením dalšího postupu vojsk na sovětské území. Srov. *DVP SSSR I*, č. 225, s. 351.

ho dne sovětský protest odmítl s tím, že neměl žádné oficiální informace týkající se dotčeného postupu osmanských vojsk v Zakavkazsku.¹⁴⁰

Sovětské Rusko a osmanský postup na Baku

Nebyly to jen politické a vojensko-strategické otázky, co bylo příčinou zájmu Moskvy o Zakavkazsko a severní Kavkaz a o jejich udržení v rámci sovětského Ruska. Celá oblast, a zejména okolí Baku, byla pro sovětské Rusko důležitá i z hospodářských důvodů. Šlo především o tamní zdroje ropy, na jejímž pokračujícím dovozu do centrálního Ruska měla Moskva eminentní zájem. Rozhodnutím Rady lidových komisařů RSFSR z 22. května 1918 bylo dokonce na zajištění vývozu ropy z Baku a na mzdy dělníků na ropných polích vyčleněno sto milionů rublů.¹⁴¹ Téměř současně s tím Lenin 23. května 1918 vyslal do Baku zvláštního zmocněnce, Saaka M. Ter-Gabrieljana, jehož úkolem bylo podniknout opatření k okamžitému vývozu ropy z Baku do centrálního Ruska přes Kaspické moře do Astrachaně a dále po Volze.¹⁴² Bakuská Rada lidových komisařů zároveň zvýšila ceny ropy a v průměru o 90 % také platy dělníků na ropných polích.¹⁴³ Počátkem června¹⁴⁴ se souhlasem Moskvy vyhlásila znárodnění ropných polí a petrochemického průmyslu a v návaznosti na to 5. června také znárodnění Kaspického obchodního loďstva.¹⁴⁵ Problémem však bylo, že ačkoli sovětské orgány v Baku měly k dispozici značné zásoby,¹⁴⁶ vlastní dodávky ropných produktů do centrálního Ruska byly navzdory vynaloženému úsilí nevelké. Příčin tohoto stavu bylo více. V první řadě, dovoz ropných produktů (stejně jako veškerého dalšího místního zboží) do centrálního Ruska bylo nutno realizovat pouze námořní cestou z Baku do Astrachaně. Pozemní cestu po železnici totiž odřízly protisovětské síly na severním Kavkaze a v oblasti Donu. Avšak i tento způsob dopravy byl pro špatný stav tankerů a nákladních lodí, které byly k dispozici, nevalnou situací v zásobování potravinami a v neposlední řadě i pro úpadek morálky

¹⁴⁰ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 48.

¹⁴¹ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Rozhodnutí Rady lidových komisařů, 22. května 1918, s. 13.

¹⁴² P. A. AZIZBEKOVA – A. N. MNACAKANJAN – M. B. TRASKUNOV, *Sovětskaja Rossija i borba za ustanovenije*, s. 75. Lenin projevoval o otázku dodávek ropy z Baku osobně velký zájem. Srov. např. S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Radiogram V. I. Lenina bakuskému sovětu o odeslání obilí z Caricynu do Baku z 23. května 1918, s. 72.

¹⁴³ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z telegramu S. Šaumjana z Baku J. V. Stalinovi z 23. května 1918, č. 1977, s. 14.

¹⁴⁴ Přesněji 2. června 1918, srov. R. MUSTAFA-ZADE, *Dvě republiky*, s. 32.

¹⁴⁵ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z dopisu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 7. června 1918, s. 16. Srov. též *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z telegramu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi z 27. května 1918, poznámka č. 2 a 4, s. 14.

¹⁴⁶ Podle sdělení S. Šaumjana šlo o cca 80 milionů pudů ropy, 12 milionů pudů petroleje a půl milionu pudů benzínu (1 pud = 16,38 kg). Srov. *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z telegramu S. Šaumjana z Baku Radě lidových komisařů a J. V. Stalinovi do Caricynu, 10. června 1918, č. 459, s. 16.

mezi posádkami dopravních lodí značně obtížný.¹⁴⁷ Teprve energická opatření podniknutá na přelomu května a června 1918 zvrátila tento trend.¹⁴⁸

Další pro Moskvu zajímavou a potřebnou komoditu představovala ázerbájdžánská bavlna. Josef V. Stalin proto 24. května 1918 nařídil Šaumjanovi zorganizovat její dovoz do centrálního Ruska. Již předtím však Šaumjan nechal provést rekvizice veškerých zásob bavlny v Baku a jeho okolí. Do vnitřního Ruska bylo následně do konce první červnové dekády odesláno na 153 tisíc pudů bavlny,¹⁴⁹ z celkem asi 350 tisíc pudů, které byly k dispozici.¹⁵⁰

Baku bylo pro Moskvu důležité nejen jako opěrný bod v Zakavkazsku a zdroj strategicky důležitých surovin, ale představovalo také jakési sovětské oko na Blízkém východě – významný zdroj informací o situaci v Zakavkazsku, v západním Turkestánu a zejména v severní Persii.¹⁵¹ Ve vztahu k Persii tvořilo i styčný bod, zejména pokud šlo o komunikaci se sovětskou diplomatickou misí v Teheránu. Šaumjan byl dokonce jmenován styčnou osobou Lidového komisariátu zahraničních věcí RSFSR – komisařem zahraničních věcí v bakuské Radě lidových komisařů.¹⁵² V červnu 1918 pak se souhlasem Moskvy vyslal do Persie nového sovětského diplomatického představitele Ivana O. Kolomijceva.¹⁵³

Jak plyne z výše uvedeného, Baku představovalo pro Moskvu všestranně důležitou základnu. Bylo proto pro ni krajně nepříjemné, když se na přelomu jara a léta 1918 situace tamních sovětských sil začala stále více zhoršovat. V Zakavkazsku se

¹⁴⁷ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z telegramu S. Šaumjana z Baku Radě lidových komisařů a J. V. Stalinovi do Caricynu, 10. června 1918, č. 459, s. 16.

¹⁴⁸ Jestliže počátkem června činily dodávky jen cca 600 tisíc pudů (1 pud = 16,38 kg) denně, tak koncem června se je po znárodnění obchodního loďstva v Baku a řadě dalších opatření podařilo zvýšit na 1 300 tisíc pudů denně. Za květen a červen 1918 pak bylo do Ruska vyvezeno celkem 43 058 737 pudů ropných produktů. Srov. *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z telegramu S. Šaumjana z Baku Radě lidových komisařů a J. V. Stalinovi do Caricynu, 10. června 1918, č. 459, s. 16. Srov. Tamtéž, Z telegramu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 25. června 1918, s. 18. Srov. Tamtéž, Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 9. července 1918, s. 122.

¹⁴⁹ 1 pud = 16,38 kg.

¹⁵⁰ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z telegramu S. Šaumjana z Baku J. V. Stalinovi z 23. května 1918, č. 177, s. 13.

¹⁵¹ Srov. např. S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Dopis S. Šaumjana Radě lidových komisařů z 14. května 1918, s. 69–70, Radiogram V. I. Lenina bakuskému sovětu o odeslání obilí z Caricynu do Baku z 23. května 1918, s. 73–74, resp. Telegram S. Šaumjana lidovému komisaři RSFSR J. V. Stalinovi, s. 86.

¹⁵² Tamtéž, Dopis S. Šaumjana Radě lidových komisařů ze 7. června 1918, s. 84, resp. Telegram S. Šaumjana lidovému komisaři RSFSR J. V. Stalinovi, s. 87.

¹⁵³ Iskander A. JUSUPOV, *Ustanovlenije i razvitije sovětsko-iranskich otnošenij (1917–1921 gg.)*, Taškent 1969, s. 37. Kolomijcevův předchůdce N. Z. Bravin, působící v Teheránu od počátku roku 1918 totiž začátkem června 1918 odstoupil a vyslání nového diplomatického představitele přímo z Moskvy nebylo za stávajících okolností možné. Ivan Osipovič Kolomijcev (1892–1919), sovětský revolucionář a diplomat. V letech 1916–1917 sloužil jako praporčík v Baratovově expedičním sboru v Persii. Po únorové revoluci byl zvolen do Sovětu vojenských zástupců. Od roku 1917 člen SDDSR_[b]. Od ledna do července 1918 člen a odpovědný tajemník vojenského revolučního výboru v Anzelí. Od července do listopadu 1918 a od června do srpna 1919 sovětský diplomatický představitel v Persii.

totiž od přelomu května a června 1918 schylovalo k přímému střetu mezi osmanskou armádou a silami bakuské Rady lidových komisařů – Kavkazskou rudou armádou.

Ačkoli Kavkazská rudá armáda byla v květnu posílena příjezdem 4. moskevského létajícího revolučního oddílu¹⁵⁴ a dodávkami válečného materiálu z Petrohradu¹⁵⁵ a počátkem června 1918 tak čítala 12–13 tisíc relativně dobře vyzbrojených a zorganizovaných mužů,¹⁵⁶ Moskva (a jmenovitě Lenin) nadále považovala pozice sovětských sil v Zakavkazsku za relativně slabé a obávala se možného německého zapojení do boje o Baku. Radila proto Šaumjanovi vyčkat dalšího vývoje.¹⁵⁷ Šaumjan se nicméně rozhodl dále neotálet a 10. června 1918 zahájily oddíly Kavkazské rudé armády na jeho příkaz postup na Jelizavetopol, kde se soustřeďovaly ázerbájdžánské síly a kam z Tiflisu přesídlila prozatímní vláda Ázerbájdžánské demokratické republiky.¹⁵⁸ Cílem tažení bylo zlikvidovat toto centrum kontrarevoluce a zároveň získat co možná největší výhody před očekávanou srážkou s osmanskou armádou.

Dokud proti sovětským silám stály gruzínské a ázerbájdžánské nepravidelné oddíly, vyvíjel se jejich postup vcelku příznivě.¹⁵⁹ Situace se však změnila poté, co se na příkaz osmanského ministra války Envera Paši opačným směrem vydaly jednotky osmanské 9. armády pod vedením Yakupa Ševkiho Paši.¹⁶⁰ Zmiňovaná armáda byla zformována počátkem června 1918 v počtu 20 tisíc mužů s úkolem dobýt Baku. Její součástí byla tzv. Armáda islámu, která se z větší části skládala z pěti tisíc ázerbájdžánských a jiných kavkazských dobrovolníků.¹⁶¹ Velel jí bratr Envera Paši Nuri Paša.¹⁶²

¹⁵⁴ Šlo o oddíl pozemního vojska. Slovo „létající“ v jeho názvu mělo odkazovat na schopnost rychlého přesunu a nasazení, nikoliv na to, že by se jednalo o leteckou jednotku.

¹⁵⁵ P. A. AZIZBEKOVA – A. N. MNACAKANJAN – M. B. TRASKUNOV, *Sovětskaja Rossija i borba za ustanovenije*, s. 92.

¹⁵⁶ Z toho 60–70 % tvořili příslušníci bývalých dašnackých milicí. Srov. R. MUSTAFA-ZADE, *Dvě republiky*, s. 34.

¹⁵⁷ V. I. LENIN, *Sebrané spisy*, sv. 50, č. 153, s. 103. Srov. též S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Dopis S. Šaumjana V. I. Leninovi z 23. června 1918, s. 102.

¹⁵⁸ B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 102. Srov. též blíže R. G. SUNY, *The Baku Commune 1917–1918*, s. 269.

¹⁵⁹ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a Sergo Ordžonikidzemu do Carycinu pro J. V. Stalina z 12. června, č. 1310, s. 16; Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Carycinu z 20. června 1918, č. 1393, s. 17, resp. Z telegramu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Carycinu z 20. června 1918, č. 1408, s. 17–18; srov. též Z telegramu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Carycinu z 25. června 1918, s. 18.

¹⁶⁰ Yakup Ševki Paša (1876 – 1939), osmanský generál. Od roku 1900 důstojník osmanské armády. Účastník první i druhé balkánské války. Na počátku první světové války velitel pevnostního pásma Cařihrad. Později se jako velitel 19. pěší divize a následně III. armádního sboru účastnil obrany Gallipoli. Od června 1916 velitel XV. armádního sboru nasazeného na východní frontě v Haliči. Od roku 1917 velitel II. kavkazského sboru na kavkazské frontě. Od června do listopadu 1918 velitel 9. armády. Po uzavření příměří internován Brity na Maltě. Od roku 1921 účastník řecko-turecké války (turecké války za nezávislost). Od roku 1924 člen Nejvyšší vojenské rady. V roce 1934 přijal příjmení Subaşı. Ovládal osm cizích jazyků.

¹⁶¹ R. MUSTAFA-ZADE, *Dvě republiky*, s. 36.

¹⁶² Nuri Paša (1881–1949), osmanský generál a nevlastní bratr Envera Paši. Od února 1915 operoval proti Italům a Britům v Libyi společně s místními povstanci. Počátkem roku 1918 se vrátil do Osmanské říše. Od května 1918 do konce války velitel Armády islámu. Od roku 1918 žil v exilu

Postup 9. armády na Baku zásadním způsobem ohrožoval sovětské zájmy v oblasti. Byl však také v rozporu s politikou Německa. Německo se toho času snažilo udržet dobré vztahy s Moskvou a přimět ji, aby se dobrovolně vzdala území Gruzie, které mělo společně s územím Arménie tvořit výchozí základnu pro další realizaci dalekosáhlých německých plánů v Zakavkazsku a na severním Kavkaze.¹⁶³ Osmanské tažení na Baku však nijak německému snažení nepřispívalo a vyvolávalo tak mezi oběma spojeneckými mocnostmi, Osmanskou říší a Německem, značné napětí.

Osmanský postup na Baku neohrožoval jen zájmy sovětského Ruska a císařského Německa, ale dostal se do rozporu také se zájmy Velké Británie. Současně s tažením 9. armády proti Baku zahájila osmanská 6. armáda ofenzívu směrem na Tabríz a do okolí Urmíjského jezera, která byla zaměřená proti britským jednotkám v severozápadní Persii. Britové totiž od počátku roku 1918 přesunovali své jednotky z jižní Persie na sever. Pod velením generálmajora Lionela C. Dunstervilleho¹⁶⁴ měly vyplnit mocenské vakuum vzniklé po stažení ruské armády ze severní Persie, zabránit případnému německo-osmanskému pronikání do tohoto prostoru a především zamezit Německu a Osmanské říši, aby se zmocnily ropných polí v okolí Baku.¹⁶⁵ Zároveň s tím hodlali Britové zmařit i realizaci Enverových panturkických záměrů.¹⁶⁶

Šaumjan si byl vědom, že jednotky Kavkazské rudé armády mohou být nedostatečné na to, aby zastavily postup osmanských sil a jejich ázerbájdžánských a kavkazských spojenců. Bylo mu ale neméně jasné, že pokud se Osmané zmocní Baku, bude velmi obtížné zabránit jim v dalším postupu do Zakaspicka a Turkestánu.¹⁶⁷ Šaumjan se proto snažil získat pomoc proti osmanskému postupu všude, kde se dalo. Moskva, která si uvědomovala význam Baku a jeho ropy, však k jeho podpoře neměla dostatek sil.¹⁶⁸ Moskvou posílaná pomoc, např. dodávka 4 obrněných automobilů, 13 letadel a dalšího válečného materiálu, která dorazila do Baku 23. června 1918,¹⁶⁹ sice představovala vítanou posilu, ale na celkové situaci mohla změnit jen málo. Šaumjan proto začal uvažovat o spolupráci s Brity. Byl s nimi ve spojení již od února 1918.¹⁷⁰

Generál Dunsterville, jenž byl osobně spolupráci příznivě nakloněn, však nedokázal získat souhlas Londýna. Navíc, i síly generála Dunstervilleho, tzv. Dunster-

v Německu. V roce 1934 přijal příjmení Killigil. Po návratu do Turecka založil v Cařihradě zbrojovku. Od roku 1941 udržoval kontakty s německým velvyslanectvím v Ankaře a snažil se získat německou pomoc pro panturecké hnutí v Turecku. Zemřel za ne zcela vyjasněných okolností při výbuchu ve své zbrojní továrně.

¹⁶³ P. PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů*, s. 139–140, resp. s. 144–145.

¹⁶⁴ Lionel Charles Dunsterville (1865–1946), britský generál. Od roku 1884 důstojník Britské armády. Později přestoupil k Indické armádě, v jejímž rámci sloužil na severozápadní hranici Indické říše, ve Vazíristánu a v Číně. V závěru roku 1917 jmenován velitelem nevelkého zvláštního oddílu, který byl se zpravodajskými úkoly vyslán do severní Persie. V srpnu a září 1918 se jeho jednotky zúčastnily obrany Baku. Od roku 1918 generálmajor. Spoluzák Rudyarda Kiplinga a předobraz jedné postavy Kiplingova románu *Stopka & spol.*

¹⁶⁵ J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 38 a nn.

¹⁶⁶ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 27.

¹⁶⁷ Tamtéž.

¹⁶⁸ B. NADŽAFOV, *Lico vrága*, sv. II., s. 103.

¹⁶⁹ S. ŠAUMJAN, *Pisma*, Dopis S. Šaumjana V. I. Leninovi z 23. června 1918, s. 101.

¹⁷⁰ J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 39.

force, byly na zastavení osmanské armády slabé. Kromě toho, sovětské vedení v Moskvě se na případnou spolupráci s Brity dívalo s nelibostí, převládl u něj názor, že osmanská okupace Baku bude jen krátkodobá.¹⁷¹ V Berlíně se totiž připravovaly německo-sovětské rozhovory o doplnění a úpravách mírové smlouvy a Moskva tudíž chovala naději, že se jí podaří přimět Německo a jeho prostřednictvím i Osmanskou říši k oficiálnímu uznání gruzínské, arménské a ázerbájdžánské otázky za vnitřní záležitost RSFSR. Osmanská vojska, i pokud by se zmocnila Baku, by pak byla nucena stáhnout se zpět. S ohledem na to se sovětská vláda snažila vyvíjet nátlak na německé diplomatické představitele opakovanými protesty proti osmanskému postupu na Baku. V krajním případě však byla ochotna poskytnout Německu ústupky ve formě uznání nezávislosti Gruzie a dodávek určitého množství ropy výměnou za nevměšování se do záležitostí Arménie a zejména Ázerbájdžánu.¹⁷² Ve vztahu k povolání britských vojsk na obranu Baku tudíž Moskva nakonec zaujala prakticky stejný postoj jako Londýn.¹⁷³

Šaumjan přesto navázal britským prostřednictvím spolupráci s bývalým carským důstojníkem plukovníkem Lazarem F. Bičerachovem,¹⁷⁴ který měl v severní Persii k dispozici asi 1 800 kozáků a byl ochoten coby „ruský vlastenec“ podpořit oddíly Kavkazské rudé armády v jejich boji proti osmanské armádě a dokonce se podílet i jejímu velení.¹⁷⁵ Jeho oddíly dorazily na frontu 5. července 1918.¹⁷⁶

Po několika menších srážkách se na přelomu června a července 1918 střetly osmansko-ázerbájdžánské síly a oddíly Kavkazské rudé armády u Geokčaje. V těžkých bojích, jež probíhaly ve dnech 27. června – 1. července 1918, byly oddíly Kavkazské rudé armády poraženy; přišly o tři tisíce padlých a raněných. Následně byly nuceny zahájit všeobecný ústup směrem k Baku.¹⁷⁷ Strategická iniciativa od tohoto okamžiku přešla na stranu osmansko-ázerbájdžánských vojsk a Šaumjan byl nucen požádat Moskvu o rychlou vojenskou pomoc a instrukce.¹⁷⁸

¹⁷¹ Tamtéž, s. 40.

¹⁷² *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Dopis J. V. Stalina S. Šaumjanovi, 8. července 1918, s. 20.

¹⁷³ Navzdory oficiálnímu zákazu určitá forma spolupráce probíhala i nadále. Dunstersville se např. dohodl se sovětem v severoperském Anzelí na dodávce deseti nákladních aut značky Ford do Baku výměnou za dodávky benzínu. Srov. B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 30.

¹⁷⁴ Lazar Fjodorovič Bičerachov (1882–1952), ruský důstojník osetinského původu. Příslušník Těreckého kozáckého vojska. V letech 1915–1918 důstojník expedičního sboru generála Baratova v Persii. Počátkem roku 1918 zformoval v Persii nevelký oddíl, se kterým vstoupil do britských služeb. Od července do srpna 1918 se účastnil obrany Baku. Poté se účastnil bojů v Dagestánu. V listopadu 1918 se jeho oddíl s britskou pomocí vrátil do Baku. Odtud byl v lednu 1919 přesunut do Batumi, kde byl v dubnu téhož roku rozpuštěn. Bičerachov žil poté v emigraci ve Velké Británii a od roku 1928 v Německu. V době 2. světové války spolupracoval s Výborem osvobození národů Ruska generála Vlasova.

¹⁷⁵ B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 102.

¹⁷⁶ R. PIRUMJAN, *Armenija v sfere otnošení ARF „Dašnakcutjun“ – Bolševiky*, s. 68.

¹⁷⁷ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Z telegramu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Carycinu z 2. června, 1918, č. 1557, s. 19–20, resp. Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Carycinu z 9. července 1918, s. 20–21. Srov. též M. A. GASRATJAN – P. P. MOISEJEV et al., *SSSR i Turcija*, s. 20.

¹⁷⁸ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi, 13. července 1918, s. 22.

Porážka u Geokčaje měla neblahý vliv na bojovou morálku Kavkazské rudé armády, která začala, zejména pokud šlo o arménské, z větší části původem dašnacké, oddíly, prudce upadat.¹⁷⁹

S tím, jak se osmansko-ázerbájdžánská vojska blížila k Baku, začali eseři a dašnaci zastoupení v bakuském sovětu naléhat na pozvání vojsk generála Dunstrevilleho. Výzvy k povolání Britů se ozývaly i z řad Kavkazské rudé armády a zejména od části jejího velitelského sboru.¹⁸⁰ Na schůzi sovětu, která se konala 16. července 1918, byl tento požadavek sice většinou hlasů odmítnut, nicméně počet hlasů pro byl natolik silný, že to přimělo Šaumjana obrátit se na Moskvu se žádostí o instrukce. Na Šaumjanovu žádost reagoval nejprve Stalin, který toho času pobýval v Caricynu. Podle jeho pokynů bylo třeba zastávat politiku nezávislou jak na Německu, tak na Britech. Snahu eserů a dašnaků povolat na obranu Baku britské jednotky Stalin označil za hrubé narušení tohoto principu. Požadoval, aby bylo zachováno „plné podčinění“ sovětu v Baku a jemu podřízené armády i loďstva „vůli dělníků a rolníků celého Ruska,“ a trval na tom, aby v návaznosti na usnesení V. všeruského sjezdu sovětů byla prováděna na Němcích a Britech nezávislá zahraniční politika a aby byla přijata opatření k rozhodnému boji proti všem „agentům mezinárodního kapitálu“ až po jejich uvěznění.¹⁸¹ Lenin a jménem V. všeruského sjezdu sovětů i předseda Všeruského ústředního výkonného výboru Jakov M. Sverdlov¹⁸² později tuto instrukci plně schválili a Stalinův telegram potvrdili.¹⁸³

Odmítnutí britské pomoci se s ohledem na nebezpečí, které hrozilo Baku z osmanské strany, mohlo na první pohled zdát jako nelogické. Sovětské vedení však již toho času získalo špatné zkušenosti s Brity na severu a Dálném východě. Moskva proto Britům nedůvěřovala a na jejich případný příchod do Baku pohlížela jako na okupaci. Tudíž, pokud mělo Baku padnout, tak raději do osmanských než do britských rukou.

S pokračujícím osmanským postupem Šaumjan od poloviny července 1918 jen s velkými obtížemi udržoval sovětskou linii¹⁸⁴ a úpěnlivě doufal v příchod sovět-

¹⁷⁹ Tamtéž, Telegram astrachaňské Rady lidových komisařů V. I. Leninovi z 23. července 1918, č. 223, s. 24.

¹⁸⁰ Tamtéž, Radiotelegram tiskového byra při bakuské Radě lidových komisařů V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 22. července 1918, s. 24.

¹⁸¹ B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 107. Srov. též *DVP SSSR I*, č. 276, s. 401–402.

¹⁸² Jakov Michajlovič Sverdlov (1885–1919), ruský revolucionář a politik. Od roku 1901 člen SDDSR. Účastník revoluce let 1905–1907. V letech 1906–1917 s přestávkami ve vězení či ve vyhnanství. Od roku 1912 člen bolševického ÚV SDDSR. Od srpna 1917 tajemník ÚV SDDSR_[b]. Člen Petrohradského vojenského revolučního výboru (listopad 1917). Od listopadu 1917 předseda Všeruského ústředního výkonného výboru. Od konce listopadu 1917 člen Byra ÚV SDDSR_[b] (8. března 1918 přejmenováno v Byro ÚV RKS_[b]). Od ledna 1919 člen Organizačního byra ÚV RKS_[b]. Hlavní architekt rudého teroru.

¹⁸³ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Telegram V. I. Lenina S. Šaumjanovi do Baku, 22. července 1918, č. 611, s. 23. Srov. Tamtéž, Telegram Ja. M. Sverdlova bakuskému sovětu a S. Šaumjanovi, 25. července 1918, s. 25.

¹⁸⁴ Tamtéž, Telegram astrachaňské Rady lidových komisařů V. I. Leninovi z 23. července 1918, č. 222, s. 24.

ských posil. Jeho žádosti o ně byly stále naléhavější.¹⁸⁵ Moskva si plně uvědomovala vážnost situace, avšak neměla dostatek sil, aby Šaumjanovi poskytla efektivní pomoc. Přesto mu poslala 80 děl, 160 kulometů, 10 tisíc pušek a 200 tisíc nábojů.¹⁸⁶ Reálně však dorazil pouze smíšený jezdecký a pěší oddíl 780 mužů s jednou jízdní baterií se čtyřmi děly.¹⁸⁷ V Baku se také zhoršovala situace v zásobování potravinami, jelikož se sem, mj. pro odpor rolníků¹⁸⁸ a nedostatek dopravních prostředků, nedařilo dopravit dostatečné množství čerstvě sklizené úrody z venkova. Těžbu ropy a její vývoz do centrálního Ruska se však prozatím dařilo držet na relativně vysoké úrovni.¹⁸⁹

Porážka sovětských sil u Geokčaje zesílila úsilí Moskvy dosáhnout zastavení osmanského postupu na Baku prostřednictvím Německa. Moskevské vedení za osmanským postupem v Zakavkazsku totiž i nadále spatřovalo především německé zájmy. V důsledku toho hodlalo řešit tuto záležitost společně s ostatními spornými otázkami sovětsko-německých vztahů. Moskva si při tom byla velmi dobře vědoma silného německého zájmu o ruské obilí a nerostné suroviny a byla ochotna s cílem dosažení dohody s Německem o sporných politických věcech k ústupkům v hospodářské oblasti.¹⁹⁰

Již předběžné rozhovory, vedené v závěru června 1918 mezi sovětským diplomatickým představitelem v Berlíně Adolfem A. Joffem a státním tajemníkem Zahraničního úřadu Richardem von Kühlmannem vypadaly slibně. Např. v otázce osmanského postupu v Zakavkazsku Němci naznačovali ochotu přimět Osmanskou říši k zastavení vojenských operací za hranicí stanovenou brest-litevskou mírovou smlouvou a stanovit přesnou demarkační linii. Současně však projevovali silný zájem o dodávky ropy z Baku. Joffe během rozhovorů na německé nabídky reagoval prohlášením, že sovětská strana se bude úzce držet brest-litevské mírové smlouvy, nicméně plně souhlasí s principem dávat, aby získala. Moskva pak v německých nabídkách spatřovala důležitou šanci jak Baku udržet. S ohledem na to byla ochotna část tamní ropy Německu postoupit.¹⁹¹

V návaznosti na předběžné debaty byla v Berlíně na počátku července 1918 zahájena sovětsko-německá hospodářská jednání.¹⁹² Za sovětskou stranu se jich

¹⁸⁵ Srov. např. Tamtéž, Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi 13. července 1918, s. 22 a Z telegramu S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Carycinu z 20. července 1918, č. 10/216, s. 22–23.

¹⁸⁶ B. NADŽAFOV, *Lico vraga*, sv. II., s. 107.

¹⁸⁷ J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 41. Srov. též P. A. AZIZBEKOVA – A. N. MNACAKANJAN – M. B. TRASKUNOV, *Sovětskaja Rossija i borba za ustanovenije*, s. 97.

¹⁸⁸ Ázerbájdžánské rolnictvo bylo tradičně pasivní, nicméně pod vlivem musavatistické propagandy zaujalo vůči sovětské moci v Baku spíše nepřátelské postoje. Srov. blíže R. G. SUNY, *The Baku Comune 1917–1918*, s. 323.

¹⁸⁹ Jestliže v květnu bylo do centrálního Ruska vyvezeno na 16,6 milionů pudů ropných produktů, v červnu to již bylo 26,4 milionů. Klesl pouze vývoz benzínu a to z 16 652 pudů v květnu na 12 216 pudů v červnu. Srov. *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Telegram S. Šaumjana z Baku V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 9. července 1918, s. 22.

¹⁹⁰ L. N. NĚŽINSKIJ, *V interesech naroda ili vopreki im?*, s. 56–57.

¹⁹¹ DVP SSSR I, č. 256, s. 381. Srov. též A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 57. Srov. V. I. LENIN, *Sebrané spisy*, sv. 50, č. 209, s. 139.

¹⁹² P. PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů*, s. 150 a nn.

účastnil diplomatický představitel RSFSR v Berlíně Joffe a lidový komisař obchodu a průmyslu Leonid B. Krasin.¹⁹³ Německou delegaci tvořili poslanec Říšského sněmu za Národně liberální stranu Gustav Stresemann,¹⁹⁴ zástupce Zahraničního úřadu tajný rada Rudolf Nadolny,¹⁹⁵ zástupce Říšského hospodářského úřadu¹⁹⁶ komerční rada Paul Litwin, legační rada říšského kancléřství Friedrich Wilhelm von Prittwitz und Gaffron¹⁹⁷ a major F. von Kessler zastupující Vrchní armádní velitelství.

Sovětská vláda v úvodu rozhovorů deklarovala snahu dodržovat podmínky brest-litevské mírové smlouvy, jakkoli byly pro sovětské Rusko nevýhodné. Jednání se pak soustředilo na hodnocení situace na jihu Ruska. Řeč přišla i na otázku Zakavkazska. Němci se snažili sovětské představitele přesvědčit, že jejich postup v Zakavkazsku a požadavek uznání nezávislosti Gruzie směřoval především proti pokusům Osmanské říše ovládnout tento prostor a nikoliv, jak se sovětská strana obávala, k odříznutí sovětského Ruska od tamních zdrojů surovin. Joffe s Krasinem poté předložili nabídku hospodářské smlouvy, která předpokládala obnovení dodávek obilí a nerostných surovin z území okupovaných Německem nebo v důsledku německého postupu odříznutých od sovětského Ruska. Předpokladem ovšem bylo zastavení dalšího německého postupu na jihu Ruska a obnova spojení s oblastí Kubáně a Kavkazem. Výměnou za to byla sovětská vláda ochotna postoupit Německu po obnovení spojení s odříznutými a okupovanými oblastmi polovinu dodávek obilí a nerostných surovin ze zmíněných oblastí. Byla také připravena poskytnout Německu předkupní právo na veškeré nadbytečné suroviny a obilí.¹⁹⁸

Rozhovory krátce po jejich začátku zkomplikoval úspěšný atentát na německého vyslance v Moskvě hraběte Mirbacha z 6. července 1918, zorganizovaný levými esery. Poté, co Německo ustoupilo od svých radikálních požadavků,¹⁹⁹ však byla krize poměrně rychle likvidována a rozhovory byly záhy obnoveny. Sovětské Rusko

¹⁹³ Leonid Borisovič Krasin (1870–1926), sovětský politik a diplomat. Od roku 1898 člen SDDSR. Účastník brest-litevské mírové konference. V letech 1918–1925 lidový komisař obchodu a průmyslu, resp. zahraničního obchodu. Od roku 1918 člen Rady práce a obrany. V letech 1919–1920 současně lidový komisař spojů. V letech 1921–1923 diplomatický a obchodní představitel RSFSR ve Velké Británii. V letech 1924–1925 diplomatický a obchodní představitel SSSR ve Francii. Od roku 1925 diplomatický představitel SSSR ve Velké Británii. V letech 1924–1926 člen ÚV RKS_[b], resp. VKS_[b].

¹⁹⁴ Gustav Stresemann (1878–1929), německý liberální politik a státník. V letech 1907–1913 a 1914–1918 a 1919–1929 poslanec Říšského sněmu za Národně liberální stranu a později za Německou lidovou stranu. V roce 1923 říšský kancléř. V letech 1923–1929 ministr zahraničních věcí. Laureát Nobelovy ceny míru za rok 1926.

¹⁹⁵ Rudolf Nadolny (1873–1953), německý diplomat. V letech 1902–1914 v diplomatické službě. V letech 1914–1916 důstojník generálního štábu. V letech 1916–1917 vedl německou diplomatickou misi v Kermánšáhu v Persii. V letech 1917–1919 referent Zahraničního úřadu pro východní politiku. V letech 1920–1934 vystřídal řadu diplomatických postů, mj. v Ankaře a v Moskvě.

¹⁹⁶ Tj. ministerstva hospodářství.

¹⁹⁷ Friedrich Wilhelm von Prittwitz und Gaffron (1884–1955), německý diplomat. Od roku 1908 v diplomatické službě. Posléze dočasně působil na Říšském kancléřství. V letech 1927–1933 velvyslanec ve Washingtonu.

¹⁹⁸ P. PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů*, s. 151.

¹⁹⁹ Mj. šlo o požadavek, aby sovětská vláda souhlasila s příchodem praporu německých vojáků k ochraně německého vyslanectví v Moskvě. Srov. Tamtéž, s. 153.

mezitím přistoupilo k diplomatické ofenzívě. S ohledem na poslední vývoj situace v Ázerbájdžánu se Čičerin 25. července 1918 obrátil na německého chargé d'affaires v Moskvě Kurta Riezlera²⁰⁰ s protestem proti narušení brest-litevské mírové smlouvy ze strany Osmanské říše, jejíž vojska se navzdory opakovaným německým ujištěním již značně přiblížila k Baku. Současně vyzval německou vládu, aby učinila konec tomuto narušování nedotknutelnosti ruského území.²⁰¹

Na vážnost, kterou Moskva celé situaci přikládala, jasně ukazuje i telegram, jenž Čičerin zaslal současně s předáním nóty Riezlerovi do Berlína sovětskému diplomatickému představiteli Joffemu. Čičerin Joffeho v telegramu informoval o postupu osmanských vojsk na Baku a nařídil mu, aby se u německé vlády zasadil o jeho zastavení.²⁰²

Moskevské vedení kromě toho žádalo, aby jejím delegátům byla povolena účast na konferenci v Cařihradě, která se měla zabývat uspořádáním poměrů na Kavkaze. Za sovětského představitele byl předurčen Grigorij J. Sokolnikov.²⁰³ Z konference nicméně nakonec sešlo.²⁰⁴

Moskvě se po jejích diplomatických demarších dostalo od německé vlády ujištění, že postup na Baku bude zastaven.²⁰⁵ Vysoká Porta naproti tomu na sovětské protesty reagovala naprostým odmítnutím pravdivosti informací o osmanské účasti v tažení na Baku. Pochodu na Baku se podle její interpretace účastnily pouze nepravdivé bandy a dobrovolníci z řad místního obyvatelstva.²⁰⁶ Realita byla nicméně jiná.

Když 25. července 1918 osmanské jednotky vstoupily na předměstí Baku, na mimořádném zasedání bakuského sovětu došlo ke konečnému měření sil. S. Šaumjan předložil rezoluci, ve které zcela v intencích politiky Moskvy trval na pokračování boje proti osmanským silám a na provedení další mobilizace doposud nepovoláných branců. Pokud šlo o agitaci za pozvání Britů, požadoval, aby byl příchod jakékoliv části britské armády na území Baku považován za okupaci města silami britského imperialismu a aby sama tato agitace byla oficiálně odsouzena.²⁰⁷ Bakuský sovět však

²⁰⁰ Kurt Riezler (1882–1955), německý diplomat, filozof a publicista. Od roku 1906 v diplomatických službách. Od roku 1913 pracoval v Zahraničním úřadě. Od srpna 1914 člen panovníkovy svity v hlavním stanu. Od ledna 1915 do září 1917 pracovník Říšského kancléřství. Od září 1917 do dubna 1918 německý konzul při velvyslanectví ve Stockholmu – řídil ruskou sekci. Od dubna 1918 pracovník německého vyslanectví v Moskvě. Očitý svědek atentátu na hraběte Mirbacha. Po atentátu působil až do svého odvolání v srpnu 1918 jako německý chargé d'affaires v Moskvě. V závěru války šéf kabinetu státního tajemníka Zahraničního úřadu Wilhelma Solfa.

²⁰¹ DVP SSSR I, č. 284, s. 410.

²⁰² Tamtéž, č. 285, s. 410.

²⁰³ Grigorij Jakovlevič Sokolnikov (1888–1939), ruský revolucionář, politik a ekonom. Ve sledovaném období zastával funkci člena ÚV RKS_[b], člena Byra ÚV RKS_[b] (od března do července 1918), člena Všeruského ústředního výkonného výboru, člena Výkonného výboru Petrohradského městského sovětu, náměstka komisaře Státní banky RSFSR, člena Předsednictva Nejvyšší rady národního hospodářství RSFSR (květen a červen 1918) a člena Vojenské revoluční rady 2. armády Východního frontu.

²⁰⁴ Václav HORČIČKA, *Rakousko-uherská politika vůči sovětskému Rusku v letech 1917–1918*, Praha 2005, s. 194.

²⁰⁵ DVP SSSR I, č. 294, s. 417.

²⁰⁶ Tamtéž, č. 346, s. 491.

²⁰⁷ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Rezoluce, navržená jménem frakce bolševiků S. Šaumjanem na mimořádném zasedání bakuského sovětu, 25. července 1918, s. 25.

Šaumjanovu rezoluci odmítl a mírná většina (259 hlasů pravých eserů, pravých dašnaků a menševiků ku 236 hlasům bolševiků, levých eserů a levých dašnaků) členů sovětu hlasovala pro rezoluci pravých eserů o pozvání Britů. Šaumjan označil tento krok za zradu a odmítl za něj nést odpovědnost.²⁰⁸ Informoval o vzniklé situaci Lenina a Stalina a znovu je vyzval k okamžitému vyslání posíl.²⁰⁹ Nepříznivou situaci mohl podle jeho názoru zvrátit jedině příchod pravidelných sovětských vojsk. Lenin sice slíbil, že budou přijata odpovídající opatření, ale posily dodat nemohl.²¹⁰

Jelikož pomoc nepřicházela, Šaumjan a ostatní členové Rady lidových komisařů 31. července 1918 odstoupili. Následujícího dne převzala v Baku moc diktatura Ústředního výboru Kaspické flotily. Šaumjan a jeho spolupracovníci se rozhodli přesunout loajální vojenské síly a státní majetek do Astrachaně. Pokus o evakuaci, podniknutý v polovině srpna 1918 původně se souhlasem místních úřadů, však nevyšel, Šaumjan a ostatní bývalí členové bakuské Rady lidových komisařů byli zatčeni a jim věrné jednotky odzbrojeny. Obrana Baku tím přišla o tři tisíce mužů.²¹¹

Britské jednotky, které dorazily do Baku počátkem srpna 1918, byly příliš slabé na to, aby situaci na frontě zvrátily.²¹² Obranu Baku navíc oslabil odchod Bičeračovových kozáků, kteří dali přednost vlastnímu zabezpečení: 26. července 1918 se stáhli z města směrem na Derbent.²¹³ Navzdory tomu, když 5. srpna 1918 osmanská vojska zaútočila na Baku, byl jejich útok odražen. V následujících dnech však osmanský tlak stoupal.

Osmanský postup na Baku mezitím vyvolal další protesty Moskvy. Čičerin v nótě předané 2. srpna 1918 novému německému vyslanci Karlu T. Helfferichovi²¹⁴ protestoval proti tomu, že Osmanská říše využívá při tažení na Baku místní muslim-

²⁰⁸ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 32. Od rezoluce o pozvání Britů se ovšem distancovalo i levé křídlo dašnaků, které společně s bolševiky a levými esery hlasovalo proti jejímu přijetí. Srov. *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Telegram S. Šaumjana V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 27. července 1918, s. 26.

²⁰⁹ *Krasnyj Archiv*, č. 4–5 (89–90), Telegram S. Šaumjana V. I. Leninovi a J. V. Stalinovi do Caricynu, 27. července 1918, s. 26.

²¹⁰ Tamtéž, Telegram V. I. Lenina S. Šaumjanovi do Baku, 29. července 1918, č. 633, s. 26–27.

²¹¹ Tamtéž, Telegram lidového komisaře vnitřních věcí Astrachaňského kraje V. I. Leninovi a Ja. M. Sverdlovovi z 25. srpna 1918, s. 27–28. Srov. též J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 41.

²¹² Šlo pouze o tisíc vojáků a dva obrněné automobily. Srov. B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 32 a nn.

²¹³ Bičeračov následně Derbent v polovině srpna 1918 obsadil, nicméně již v polovině září 1918 byl odtud vytlačen osmanskou armádou. Srov. J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 47.

²¹⁴ Karl Theodor Helfferich (1872–1924), německý politik, ekonom a finančník. Od roku 1902 v diplomatických službách. V letech 1904–1906 v koloniálním oddělení Zahraničního úřadu. V letech 1906–1908 ředitel společnosti Chemin de Fer Impérial Ottoman de Bagdad v Cařihradě (Bagdádské dráhy). Od roku 1908 člen vedení Deutsche Bank v Berlíně. V letech 1915–1916 státní tajemník Úřadu říšského pokladu (tj. ministerstva financí). V této funkci se mj. zasloužil na prosazení myšlenky financování války pomocí půjček, namísto zdanění. V letech 1916–1917 státní tajemník Říšského úřadu vnitřních věcí (tj. ministerstva vnitra). Vicekancléř ve vládách kancléřů Georga Michaelise a Georga von Hertlinga. Na přelomu července a srpna 1918 krátce vyslanec v Moskvě. Politicky činný i po válce.

ské obyvatelstvo, jež podle sovětské interpretace násilně verbovala a společně s vybranými jednotkami pravidelného osmanského vojska z něj vytvořila dobrovolnickou armádu,²¹⁵ kterou nechala postupovat na Baku. V návaznosti na to Čičerin vyjádřil přesvědčení, že dříve poskytnutá ujištění týkající se osmanské armády se budou vztahovat i na tento případ.²¹⁶

Na počátku srpna 1918 zkomplikovalo sovětské snahy přimět Německo a Osmanskou říši k ústupkům pomocí diplomatického nátlaku rozhodnutí osmanské diplomatické mise opustit Moskvu. Došlo k němu v těsné návaznosti na odjezd personálu německého vyslanectví v čele s K. Helfferichem.²¹⁷ To přirozeně sovětskou stranu znepokojilo.²¹⁸ Z čistě technického hlediska totiž odjezd osmanské diplomatické mise znamenal faktické přerušení diplomatických styků mezi oběma státy. Sovětské diplomatické zastupitelství v Cařihradě nebylo doposud zřízeno (a jak ukázal další vývoj událostí, do konce války už k jeho zřízení nemělo dojít). Obě země tak byly do budoucna, pokud šlo o diplomatickou komunikaci, odkázány na německé prostřednictví. Alternativu představovaly jen přímé vztahy mezi diplomatickými představiteli obou států v Berlíně a výměna radiodepeší.

Nehledě na odjezd německé a osmanské diplomatické mise zprávy o osmanském útoku na Baku brzy vyvolaly další sovětský protest. Čičerin se obrátil 19. srpna 1918 na německého generálního konzula v Moskvě Herberta Hauschilda²¹⁹ a vytkl mu, že navzdory dřívějším německým i osmanským ujištěním osmanská armáda zaútočila přímo na Baku. Čičerin ostře protestoval proti tomuto porušení brest-litevské mírové smlouvy, jakož i opakovaných ujištění Berlína a Cařihradu a požádal Hauschilda, aby informoval německou vládu, že obsazení Baku Osmany bude katastrofou spojenou s velkým ničením. V závěru svého dopisu Čičerin vyjádřil naději, že německá vláda ji nepřipustí už jenom kvůli významu tamní ropy pro Rusko a „země, se kterými se Rusko chystá vstoupit v hospodářské úmluvy.“²²⁰

Současně s tím se sovětský diplomatický představitel v Německu Joffe obrátil na Zahraniční úřad s informací o posledním vývoji bojů o Baku. Zároveň požádal o vysvětlení rozporu mezi osmanským postupem na Baku a ujištěním německé vlády, že takové osmanské jednání nebude připuštěno. Navíc upozornil na zprávu, vyvolávající podle jeho slov velký údiv, že v osmanské armádě obléhající Baku působili němečtí instruktoři, jimž byly podle místních zpráv připisovány úspěchy osmanských vojsk. V závěru zdůraznil, že s ohledem na tuto hrozbu by nebylo překvapivé, kdyby

²¹⁵ Šlo o výše zmíněnou Armádu islámu.

²¹⁶ *DVP SSSR I*, č. 294, s. 417.

²¹⁷ Vyslanec Helfferich své diplomatické působení v Moskvě ukončil 6. srpna 1918, tj. po deseti dnech od svého příjezdu. Srov. V. HORČICKÁ, *Rakousko-uherská politika vůči sovětskému Rusku v letech 1917–1918*, s. 191 a 192.

²¹⁸ Současně odjela i bulharská diplomatická mise. Srov. Tamtéž, s. 195.

²¹⁹ Herbert Hauschild (1880–1928), německý diplomat. Od roku 1910 v konzulární službě. Od roku 1911 vicekonzul v rámci konzulátu v Moskvě. V letech 1914–1917 sloužil v armádě. V letech 1917–1920 (s přestávkou v roce 1918) působil při německém vyslanectví v Kodani. V průběhu roku 1918 generální konzul v Moskvě. V letech 1925–1928 velvyslanec v Helsinkách.

²²⁰ *DVP SSSR I*, č. 306, s. 428–429.

v Baku převládly anglofilské nálady, a vyjádřil naději, že Zahraniční úřad podnikne odpovídající kroky k nápravě situace.²²¹

Na konci srpna 1918 svítila pro Baku jiskřička naděje. Dne 27. srpna 1918 byly sovětsko-německé rozhovory v Berlíně ukončeny podpisem dodatkové smlouvy k brest-litevskému míru.²²² Za sovětské Rusko ji podepsal Joffe, za Německo státní tajemník Zahraničního úřadu Paul von Hintze²²³ a tajný rada téhož úřadu Johannes Kriege.²²⁴

Sovětské Rusko se ve smlouvě zavázalo souhlasit s tím, že Německo uzná Gruzii samostatným „státním organismem.“ Dále přislíbilo, že bude Německu dodávat čtvrtinu z celkového množství ropy vytěženého v Baku, které však nesmělo klesnout pod určité, dodatečně dohodnuté, minimum. Protihodnotou za ropu mělo dostávat od Německa odpovídající množství uhlí.

Německo přislíbilo, že se nebude vměšovat do vztahů sovětského Ruska a odtržených oblastí, a současně, že nebude podporovat vytváření samostatných států na území bývalé Ruské říše. Zároveň se zavázalo nepodporovat jakékoliv operace Osmanů na Kavkaze mimo území Gruzie a oblastí Ardahanu, Karsu a Batumi a především zabránit, bude-li to v jeho moci, vstupu osmanských vojsk do oblasti Baku. Sovětské válečné lodě na Černém moři však měly zůstat až do uzavření všeobecného míru pod německým dohledem.²²⁵

Souběžně s dodatkovou smlouvou byl podepsán i tajný protokol, podle kterého se obě zainteresované mocnosti zavázaly ukončit ozbrojené srážky v Zakavkazsku mezi sovětským Ruskem na jedné a Německem a Osmanskou říší na druhé straně. Německo přislíbilo, že v tomto prostoru nebude vojensky zasahovat, pokud sovětské Rusko nezaútočí na Osmanskou říši. Německo dále souhlasilo s vývozem ropy z Baku do sovětského Ruska.

Sovětská strana spatřovala v nově uzavřených smlouvách²²⁶ především odstranění nejasností vyplývajících z brest-litevského míru, zejména pokud šlo o vyklizení některých okupovaných území a nevměšování se do vztahů s odtrženými oblastmi.²²⁷ Co se týče Zakavkazska, smlouva Rusko nenutila uznat nezávislost Gruzie, ale zavazovala jej respektovat takový akt ze strany Německa. Současně však sovětskému Rusku garantovala držbu města Baku i celého okolí, přičemž Německo mělo zaručit, že Osmanská říše nepřekročí jeho hranice. Problémem však bylo, že německá strana s plněním svých závazků v některých případech nespíchal. Platilo to i v případě

²²¹ Tamtéž, č. 308, s. 430–431.

²²² Text smlouvy srov. *DVP SSSR I*, č. 319, s. 437–444.

²²³ Paul von Hintze (1864–1941), německý námořní důstojník, diplomat a politik. Od roku 1882 námořní důstojník. V letech 1908–1911 vojenský zplnomocněnec v Petrohradě. V roce 1911 jmenován kontradmirálem. V letech 1911–1914 vyslanec v Mexiku. V letech 1914–1917 vyslanec v Pekingu a v roce 1917 vyslanec v Kristianii (Norsko). Od června do října 1918 státní tajemník Zahraničního úřadu.

²²⁴ Johannes Kriege (1859–1937), německý právník a diplomat. Od roku 1885 v diplomatické službě. V letech 1906–1937 člen Stálého soudního dvora v Haagu. Účastník haagské mírové konference (1907).

²²⁵ Text smlouvy srov. *DVP SSSR I*, č. 319, s. 443–444.

²²⁶ Kromě toho byla podepsána německo-ruská finanční smlouva (srov. *DVP SSSR I*, č. 320, s. 445–453) a německo-ruská právní smlouva.

²²⁷ P. PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů*, s. 169.

Zakavkazska, kde by důsledné uplatnění závazků vyplývajících z právě podepsaných dokumentů se vši pravděpodobností znamenalo německo-osmanskou roztržku. Německo proto bylo ochotno užít k zastavení osmanského postupu na Baku pouze takové prostředky, které nebyly v rozporu s jeho spojeneckými závazky vůči Osmanské říši.²²⁸

Problémy s naplněním částí smlouvy týkajících se Zakavkazska však mělo i sovětské Rusko, jak se o tom ostatně 2. září 1918 zmínil Čičerin na zasedání Vše-ruského ústředního výkonného výboru ve své zprávě o rusko-německých rozhovorech. Šlo zejména o důsledky nedávného mocenského zvratu v Baku a o tamní přítomnost britských vojsk.²²⁹ Německá strana se skutečně obávala ztráty přístupu ke zdrojům ropy následkem ovládnutí Baku protivníky bolševiků s podporou Britů. Mohlo by se proto zdát, že britská přítomnost v Baku působila jako faktor omezující německou ochotu angažovat se proti osmanskému postupu na město ve smyslu ustanovení rusko-německé dodatkové smlouvy, pokud by se ovšem Němci, jejichž vztahy s Osmanskou říší nadále zůstávaly poměrně napjaté, více neobávali možné dohody Rusů, Britů a Osmanské říše na německý účet. S ohledem na tuto obavu se Německo pokoušelo prostřednictvím svého zakavkazského chráněnce – Gruzie – dohodnout přímo s novou vládou v Baku.²³⁰ Sovětská strana se proti těmto snahám 12. září 1918 ostře ohradila a navázání vztahů mezi Gruzii a „anglofilskou vládou v Baku označila za narušení nedávno podepsané rusko-německé dodatkové dohody“.²³¹

Nehledě na uvedené problémy s realizací rusko-německé dodatkové smlouvy, její podpis představoval překážku pro osmanský postup na Baku. Z tohoto důvodu vyvolal na osmanské straně paniku a obecné pobouření.²³² Enver Paša nechal jako odpověď na faktické sovětské uznání nezávislosti Gruzie vylodit v Suchumi osmanský kontingent, který odtud vyhnal gruzínské úředníky.²³³ Následovalo vyhlášení unie mezi Abcházií a severokavkazskou Horskou republikou. Moskva (a také Berlín) protestovala, nicméně Enver se od tohoto kroku navenek distancoval a události v Suchumi vydával za spontánní akci místních obyvatel.²³⁴

Současně s operací v Suchumi nařídil Enver Paša okamžité dobytí Baku. Vzhledem k osmanské převaze v Zakavkazsku, jakož i ke svým širším zájmům na Blízkém východě se Němci nakonec rozhodli osmanskému postupu nebránit. Počátkem září 1918 se tak situace v Baku stala neudržitelnou. Britové si to uvědomili a 14. září 1918 se stáhli z Baku zpět do severní Persie. Osmansko-ázerbájdžánská armáda ještě téže noci prolomila poslední linii obrany a příštího dne ráno vstoupila do města. Následujícím pogromům proti obráncům a arménské menšině padlo za obět'

²²⁸ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 59.

²²⁹ DVP SSSR I, č. 330, s. 465.

²³⁰ Petr PROKŠ, *Válečná porážka císařského Německa a sovětské Rusko (srpen – listopad 1918)*, Slovanický přehled XCI, 2005, č. 3, s. 342.

²³¹ DVP SSSR I, č. 338, s. 477–478. Srov. též P. PROKŠ, *Válečná porážka císařského Německa*, s. 342.

²³² A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 58.

²³³ Sovětská moc byla v Abcházii svržena na konci května 1918. Srov. DVP SSSR I, poznámka č. 37 na s. 716 a 717.

²³⁴ J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 37.

na patnáct tisíc životů.²³⁵ V Baku byla následně instalována vláda Ázerbájdžánské demokratické republiky, povoláná ze svého dosavadního sídla v Jelizavetopolu.

Tragickou dohrou pádu Baku byla poprava tzv. 26 bakuských komisařů – S. Šaumjana a jeho nejbližších spolupracovníků. Ačkoliv 14. září 1918 se jim podařilo s pomocí skupiny vedené Anastasem I. Mikojanem²³⁶ uprchnout z vězení, kapitán lodi, na které se snažili dostat do Astrachaně, je namísto toho odvezl do Krasnovodsku, kde padli do rukou místním eserům. Ti pak rozhodli o jejich popravě. K té došlo 20. září 1918 v poušti nedaleko Krasnovodsku. Sovětské vedení se o jejich osudu dozvědělo až počátkem roku 1919.²³⁷

Sovětská politika po pádu Baku

Pro Moskvu znamenal pád Baku ztrátu jediné mocenské základny v oblasti Kavkazu. Sovětské vedení se s tím však nemínilo jen tak smířit. Záhy proto podniklo kroky, aby přinutilo Vysokou Portu ke stažení jejích vojsk z celého Zakavkazska. Vedly ho k tomu mj. obavy z možné tajné úmluvy mezi Osmanskou říší a státy Dohody, zaměřené proti zájmům sovětského Ruska, které choval zejména Lenin.²³⁸ Čičerin již 20. září 1918 koncipoval nótu,²³⁹ jež měla být předána osmanskému ministerstvu zahraničních věcí. Osmanskou stranu v ní informoval, že Moskva nadále nepovažuje brest-litevskou mírovou smlouvu mezi sovětským Ruskem a Osmanskou říší za platnou.

Čičerin vypočítal všechna porušení mírové smlouvy ze strany Osmanské říše počínaje zmanipulováním referenda o dalším osudu oblasti Ardahanu, Karsu a Batumi²⁴⁰ a násilným zaborem Baku konče. Vysoká Porta podle Čičerina svým počínáním „ukázala, že brest-litevská smlouva mezi Ruskem a Tureckem už neexistuje,“ a fakticky tak tuto mírovou smlouvu ustanovující mírové vztahy mezi oběma zeměmi zrušila.²⁴¹ Čičerin odeslal text nóty sovětskému diplomatickému představiteli v Berlíně s příkazem, aby jej předal osmanskému velvyslanci a zajistil, že se tomuto aktu dostane co nejširší publicity.²⁴²

Sovětské Rusko se zároveň s tím pokusilo vyvinout tlak i na Německo. Sovětské velvyslanectví v Berlíně předalo 20. září 1918 německému tisku prohlášení, podle kterého byl v sovětských vládních kruzích pádu Baku do osmanských rukou při-

²³⁵ M. A. GASRATJAN – P. P. MOISEJEV et al., *SSSR i Turcija*, s. 21.

²³⁶ Anastas Ivanovič Mikojan (1895–1978), sovětský politik. Od roku 1915 člen SDDSR_[b]. Od roku 1917 člen prezidia sovětu v Baku a současně komisař brigády Kavkazské rudé armády. Od března 1919 předseda bakuského byra Kavkazského krajského výboru RKS_[b]. V následujících letech zastával řadu stranických a státních postů, mj. člen ÚV RKS_[b]/VKS_[b]/KSSS v letech 1923–1976, člen politbyra/prezidia ÚV VKS_[b]/KSSS v letech 1935–1966 aj.

²³⁷ J. WANNER, *Krvavý zrod moderního Turecka*, s. 43.

²³⁸ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 67.

²³⁹ Text nóty srov. *DVP SSSR I*, č. 346, s. 490–492.

²⁴⁰ Ve zmíněných oblastech bylo v druhé polovině července 1918 provedeno referendum, na jehož základě byly oblasti Ardahanu, Karsu a Batumi připojeny k Osmanské říši. Referendum bylo ovšem provedeno zcela v režii osmanských okupačních vojsk a zúčastnil se ho pouze zlomek místního obyvatelstva. Srov. M. A. GASRATJAN – P. P. MOISEJEV et al., *SSSR i Turcija*, s. 17.

²⁴¹ *DVP SSSR I*, č. 346, s. 492.

²⁴² A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 69.

kládán velký politický význam a to v souvislosti se skutečností, že veškerá plavba v Kaspickém moři a na Volze, jakož i průmysl byly závislé na ropě z Baku. Obsazení Baku tak mělo podle textu na dlouhou dobu paralyzovat ruský průmysl. Ruské vládní kruhy však podle prohlášení přikládaly tomuto aktu i politický význam, přičemž panoval názor, že německé nesplnění pro sovětskou stranu natolik důležitého závazku do značné míry osvobodilo od plnění přijatých závazků také Rusko.²⁴³

Německý Zahraniční úřad reagoval na sovětská vyjádření ještě téhož dne ostrým protestem. Ujistil Joffeho, že německá vláda udělala v otázce Baku vše, co bylo v jejích silách a sovětské prohlášení, podle kterého nesplnila své smluvní závazky, označil za odporující faktům. Zároveň s tím obvinil sovětské diplomatické zastupitelství z narušení článku 2 brest-litevské mírové smlouvy, zakazujícího nepřátelsky motivovanou propagandu vůči druhé smluvní straně, a požadoval vydání okamžitého dementi tak, aby bylo otištěno ještě ve večerním vydání příslušných německých listů.²⁴⁴

Sovětské diplomatické zastupitelství v Berlíně pochopitelně své prohlášení nestáhlo a Joffe nótou 21. září 1918 odmítl německé obvinění z narušení článku 2 mírové smlouvy. Současně poukázal na obdobné útoky německého tisku proti RSFSR. Upozornil, že sovětské prohlášení obsahovalo pouze informaci, že sovětské vládní kruhy přikládají obsazení Baku osmanskými vojsky závažný politický význam, a to mj. v souvislosti s rusko-německou dodatkovou smlouvou. Joffe německou stranu ujistil, že nemá žádné pochyby o tom, že by Německo přijaté závazky nevykonávalo loajálně, a vysvětlil, že s ohledem na panující přesvědčení stran účinku německých garancí byl pro Rusko pád Baku do osmanských rukou neočekávaný. Proto mu byla přikládána tak velká pozornost. Joffe uvedl, že s ohledem na hospodářský význam Baku pro Rusko nemohl jeho pád do osmanských rukou zůstat bez vlivu na rusko-německou dodatkovou smlouvu. V závěru pak vyzval německou stranu, aby sovětské diplomatické zastupitelství informovala o všech krocích, které podnikla pro naplnění svých závazků týkajících se Baku.²⁴⁵

Joffeho vysvětlení neodpovídalo zcela přesně tomu, co bylo otištěno ve vícero německých novinách. Skutečnost, že text prohlášení se v těchto listech téměř slovo od slova shodoval,²⁴⁶ vylučuje možnost posunu jeho významu v důsledku redakčních úprav. Lze se proto domnívat, že ačkoli Joffe odmítl sovětskou proklamaci přímo dementovat, přece jenom se tvářil v tvář ostrému německému protestu pokusil dopad sovětského vyjádření zmírnit.²⁴⁷

²⁴³ Srov. např. článek *Russische Besorgnisse wegen Baku. Ein Hinweis auf dem Friedensvertrags*, Vossische Zeitung. Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen, Morgenausgabe, č. 481, 20. září 1918, s. 1.

²⁴⁴ *DVP SSSR I*, č. 349, s. 496–497.

²⁴⁵ Tamtéž, č. 349, s. 495–496.

²⁴⁶ Srov. text prohlášení v listu Vossische Zeitung (srov. výše) a prohlášení, které bylo vydáno v č. 253 sociálně demokratického listu Vorwärts, na který mj. odkazuje a který cituje i německá protestní nota (srov. *DVP SSSR I*, č. 349, s. 497).

²⁴⁷ Jak vyplývá z porovnání textu příslušného článku v sociálně demokratickém listu Vorwärts, citovaném v německé protestní nótě (srov. *DVP SSSR I*, č. 349, s. 497) a textu článku *Russische Besorgnisse wegen Baku. Ein Hinweis auf dem Friedensvertrags*, který vyšel v listu Vossische Zeitung (srov. pozn. 237 výše), oba články jsou slovo od slova identické. Lze proto s velkou mírou pravděpodobnosti vyloučit, že názory zde prezentované pocházely od redakcí obou listů.

Paralelně s názorovou výměnou v Berlíně se téhož dne, tj. 21. září 1918 Čičerin obrátil na německého generálního konzula v Moskvě H. Hauschilda s protestem proti nesplnění německého závazku přimět Osmanskou říši k zastavení postupu na Kavkaze, tak jak vyplýval z doplňující smlouvy nedávno podepsané německými představiteli. Čičerin upozornil, že německá vláda doposud buď fakt osmanského postupu na Baku zcela odmítala, nebo slibovala, že se okamžitě postará o jeho ukončení, pokud by k němu docházelo. Jelikož Německo mělo podle Čičerina k dispozici dostatečnou moc, aby si ve vztahu k Osmanské říši vynutilo svá rozhodnutí, vyhrozoval si právo vyvodit z celé této skutečnosti odpovídající závěry.²⁴⁸

Výše zmíněná Čičerinova nota osmanské vládě z 20. září 1918 o neplatnosti brest-litevské smlouvy mezi sovětským Ruskem a Osmanskou říší prozatím nebyla předána. V Berlíně totiž 21. září 1918 začala z iniciativy osmanské strany, poplašené zprávami o chystaném sovětském prohlášení týkajícím se přerušení mírových vztahů, jednání o urovnání vzniklého konfliktu. Rozhovory byly vedeny mezi osmanským velkovezírem Talâtem Pašou²⁴⁹ a sovětským diplomatickým představitelem v Německu A. A. Joffem. Joffe se v jejich průběhu snažil přimět Talâta Pašu, aby osmanská strana souhlasila s vyklizením Baku a Kavkazu, obnovou hranice dle brest-litevské mírové smlouvy a s předáním vyklizených území do rukou sovětské vlády.

Joffe po dlouhých rozhovorech předložil Jeho Výsosti velkovezíru Talâtu Pašovi následující sovětské podmínky: 1) osmanská vojska včetně nepravidelných sil a civilních funkcionářů vyklidí území zabrané v rozporu s brest-litevskou mírovou smlouvou a vyklizené území předají do rukou sovětské armády; 2) zvláštní mezinárodní komise vyčíslí ztráty způsobené osmanským vojskem; 3) obě vlády se obrátí na německou císařskou vládu s prosbou, aby garantovala vyplnění výše uvedených závazků.²⁵⁰

Talât Paša sovětské podmínky výslovně neodmítl, avšak vyžádal si čas na konzultace se svými spolupracovníky. V závěru září 1918, krátce před velkovezírovým návratem do Cařihradu, bylo dohodnuto, že osmanská vláda předá odpověď na sovětské požadavky prostřednictvím velvyslance v Berlíně Rifâta Paši²⁵¹ v pondělí 30. září

Z toho lze usuzovat, že Joffeho „vysvětlení“ neodpovídalo skutečnosti a že tudíž bylo motivováno snahou vyhnout se další eskalaci konfliktu.

²⁴⁸ DVP SSSR I, č. 347, s. 492–493. Srov. též P. PROKŠ, *Válečná porážka císařského Německa*, s. 343.

²⁴⁹ (Mehmet) Talât paša (1874–1921), nejschopnější člen mladotureckého triumvirátu. Kariéru začal jako poštovní úředník. Po revoluci roku 1908 se stal poslancem za Drinopol a místopředsedou Sněmovny poslanců. Později v řadě ministerských funkcí, např. ministr vnitra v době deportace Arménů v roce 1915. Velký vezír od roku 1917. Zavražděn Armény v německém exilu.

²⁵⁰ DVP SSSR I, č. 358, s. 510. Joffe ovšem během rozhovorů zčásti vyšel za rámec oficiální sovětské politiky, když Talâta Pašu seznámil se svým osobním pohledem na věc, který předpokládal stažení osmanských vojsk za linii stanovenou v brest-litevské mírové smlouvě, udělení nezávislosti Arménii a Ázerbájdžánu, bude-li si to přát jejich obyvatelstvo a uchování Baku v sovětských rukou. Za tento krok se mu dostalo ostré kritiky ze strany G. V. Čičerina. Srov. R. MUSTAFA-ZADE, *Dvě republiky*, s. 48.

²⁵¹ Mehmet Rifât Paša (1860–1925), osmanský politik a diplomat. Pocházel z rodiny obchodníka. V roce 1882 absolvoval Akademii veřejné správy. Následně vstoupil do diplomatických služeb (Překladatelské oddělení ministerstva zahraničních věcí). V letech 1885–1908 vystřídal řadu diplomatických postů (naposledy v letech 1905–1908 velvyslanec v Londýně). V letech 1908–1912

1918. Na základě velkovezírový telegrafické žádosti pak byla tato lhůta prodloužena do 2. října 1918.²⁵²

Vysoká Porta, která v této době již bezprostředně čelila faktu válečné porážky,²⁵³ byla sice ochotna vyklidit Baku a celé Zakavkazsko až po hranice stanovené v brest-litevské mírové smlouvě (čemuž by se tak jako tak v blízké budoucnosti nevyhnula), avšak zásadně odmítala myšlenku předání přímé kontroly nad tímto územím sovětským úřadům.²⁵⁴ S ohledem na tento postoj Rifât Paša 2. října 1918 oznámil Joffemu pouze to, že osmanská vojska dostala příkaz stáhnout se k hranicím stanoveným brest-litevskou mírovou smlouvou. Nebyl však schopen Joffemu potvrdit, zda Vysoká Porta přijímá i ostatní podmínky, zejména předání vyklizených území pod přímou sovětskou kontrolu. Jelikož pro sovětskou stranu bylo zpětné získání Baku klíčovým požadavkem²⁵⁵ a protože se obávala tajné úmluvy mezi Osmanskou říší a státy Dohody o předání těchto území pod jejich kontrolu, Joffe prohlásil 3. října 1918 rozhovory za přerušené a osmanskému velvyslanci oficiálně předložil výše zmíněné Čičerinovo memorandum z 20. září 1918.²⁵⁶

Obsah Čičerinova prohlášení patrně vzbudil na osmanské straně obavy, a Rifât Paša proto Joffemu navrhl podpis protokolu o úpravě vojenské situace na Kavkaze.²⁵⁷ Rifâtův návrh předpokládal stažení všech osmanských sil včetně nepravidelných oddílů ze Zakavkazska za hranici stanovenou v brest-litevské mírové smlouvě a ustavení smíšené komise, která by vyřešila odškodněním otázku ruských ztrát zaviněných osmanským vojskem. V návrhu opět chyběla klíčová podmínka předání vyklizených území do rukou sovětské vlády.²⁵⁸

Osmanský ministr zahraničních věcí Ahmet Nesimî Bey se 6. října 1918 v reakci na faktické sovětské vypovězení brest-litevské mírové smlouvy obrátil telegramem na Čičerina a snažil se ospravedlnit osmanské počínání v Zakavkazsku, zejména dobytí Baku. Současně poukázal na případy, ve kterých sovětská vláda nedostala svým závazkům vyplývajícím z mírové smlouvy. Mj. ji obvinil, že mírovou smlouvu porušila tím, že stáhla svá vojska z okupovaných území, aniž by vyčkala vstupu osmanských vojsk. Ahmet Nesimî dále odkazoval na smlouvy uzavřené se zakavkazskými vládami a také na vstup britských vojsk do Baku. Zároveň Čičerina oficiálně vyrozuměl, že osmanská vojska a dobrovolnické oddíly dostaly příkaz stáhnout se za hranici stanovenou brest-litevskou mírovou smlouvou.²⁵⁹

poslanec Sněmovny poslanců. V letech 1909–1911 ministr zahraničních věcí. V letech 1911–1914 velvyslanec v Paříži. Od srpna 1918 velvyslanec v Berlíně.

²⁵² DVP SSSR I, č. 358, s. 510.

²⁵³ Koncem září 1918 se zhroutila osmanská vojska na palestinské frontě a 1. října 1918 vstoupila vojska Britské říše do Damašku. Kromě toho 30. září 1918 kapitulovalo Bulharsko, čímž bylo přerušeno pozemní spojení Osmanské říše se zbývajícími spojenci – Německem a Rakousko-Uherskem.

²⁵⁴ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 70.

²⁵⁵ Srov. např. telegram V. I. Lenina a Ja. M. Sverdlova A. A. Joffemu ze 7. října 1918. Srov. DVP SSSR I, č. 362, s. 513.

²⁵⁶ DVP SSSR I, č. 358, s. 510.

²⁵⁷ Tamtéž, č. 358, s. 509.

²⁵⁸ Tamtéž.

²⁵⁹ A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 70–71.

Sovětské vedení si tou dobou již plně uvědomovalo, že válečná kapitulace Osmanské říše je otázkou nepřilíš vzdálené budoucnosti. O to více se obávalo, aby jejím důsledkem nebyla úmluva mezi Vysokou Portou a mocnostmi Dohody o předání Zakavkazska pod kontrolu dohodových vojsk.²⁶⁰ Moskva proto cílevědomě pokračovala v nátlaku na Osmanskou říši. V souladu s tím Lenin se Sverdlovem 7. října 1918 telegraficky nařídili Joffemu, aby odmítl podepsat protokol o úpravě vojenské situace na Kavkaze navržený Rifâtem Paşou, pokud osmanská strana nebude souhlasit s předáním Baku do sovětských rukou. V opačném případě byl podle autorů telegramu důvod podezírat osmanskou stranu z tajné úmluvy o předání Baku Dohodě.²⁶¹ S ohledem na tuto instrukci Joffe protokol nepodepsal.²⁶²

Čičerin na telegram Ahmeda Nesimîho odpověděl 10. října 1918.²⁶³ Odmítl veškeré osmanské výtky týkající se sovětského počínání v Zakavkazsku, jakož i všechny osmanské pokusy ospravedlnit postup na Baku, a obvinil Vysokou Portu, že veškeré její počínání v Zakavkazsku je v rozporu s ustanoveními brest-litevské mírové smlouvy a principy přátelských vztahů vůči sovětskému Rusku. V souvislosti s tím uvedl, že sdělení Vysoké Porty, podle které se osmanská vojska již začala stahovat ze Zakavkazska, není podepřeno žádnými konkrétními fakty. Čičerin ministra upozornil, že pokud by Osmanská říše skutečně a prokazatelně vyklidila území zabrané v rozporu s brest-litevskou mírovou smlouvou, předala jej zvláště jmenovaným sovětským zplnomocněncům a souhlasila s odškodněním za ztráty způsobené osmanskou armádou, tak „tehdy a jen tehdy bude možno posuzovat brest-litevskou mírovou smlouvou vytvořenou situaci v těchto oblastech jako znovu obnovenou“.²⁶⁴

Zatímco mezi Moskvou a Cařihradem probíhala výše uvedená diplomatická korespondence, osmanským vojskům v Zakavkazsku a severní Persii začal docházet dech. Osmané sice ihned po pádu Baku zahájili pochod na Dagestán a počátkem října 1918 se jim podařilo vytlačit Bičerachova z Derbentu, ovládnout města Temir-Chan-Šura a Petrovsk-Port²⁶⁵ a na jihu v Persii zabrat Tabríz, ale v důsledku porážky na palestinské frontě a následných přesunů všech volných sil na obranu Anatólie se další osmanský postup v Zakavkazsku a perském Ázerbájdžánu zastavil. Současně byl 10. října 1918 v trůnní řeči, kterou Talât Paşa přednesl v přítomnosti sultána Mehmeta VI.²⁶⁶ u příležitosti zahájení nové schůze osmanského parlamentu, veřejně vyhlášen úmysl Vysoké Porty vyjednávat o ukončení bojů. Příměří bylo nakonec uzavřeno 30. října 1918 na palubě britské bitevní lodi HMS Agamemnon, kotvící v Mudroské zátoce řeckého ostrova Limnos. Osmanská říše se na základě smlouvy o příměří²⁶⁷ zavázala mj. k vyklizení severní Persie a celého Zakavkazska včetně oblasti Ardahanu, Karsu a Batumi. Tamní železnice měly být předány pod kontrolu dohodových

²⁶⁰ Tamtéž, s. 71.

²⁶¹ *DVP SSSR I*, č. 362, s. 513.

²⁶² A. N. CHEJFEC, *Sovětskaja Rossija i sopredelnyje strany Vostoka*, s. 71.

²⁶³ *DVP SSSR I*, č. 363, s. 514–516.

²⁶⁴ Tamtéž, č. 363, s. 516.

²⁶⁵ Nyní Machačkala.

²⁶⁶ Mehmet VI. Vahdettin (1861–1922), poslední osmanský sultán. Vládl v letech 1918–1922. Syn sultána Abdülmecita I. (vládl 1839–1861). Zemřel v exilu na jihu Francie.

²⁶⁷ Text smlouvy o příměří P. C. HELMREICH, *From Paris To Sèvres*, Columbus 1974, s. 341–342.

vojsk. Kromě toho byli Osmané nuceni souhlasit s otevřením průlivů Bospor a Dardanely Dohodě a současně jejím lodím umožnit přístup do Černého moře. Museli také přistoupit na požadavek okupace některých částí vlastního území.

Podmínky mudroského příměří nebyly v souladu se zájmy moskevského vedení. Moskva sice využila válečného zhroucení Osmanské říše, resp. mocností Čtyřspolku jako celku a 13. listopadu 1918 Všeruský ústřední výkonný výbor prohlásil brest-litevskou mírovou smlouvu za neplatnou. Záhy se však musela vypořádat s průnikem Dohody do tradiční ruské (a nyní sovětské) zájmové sféry. Nešlo zde jenom o sovětské aspirace v Zakavkazsku, jakkoli sovětská vláda v daný okamžik postrádala prostředky, kterými by převzala nad tímto územím kontrolu. Mnohem problematičtější byla skutečnost, že současně s podpisem příměří padla závora, která dosud bránila dohodovým silám ve vstupu do Černého moře. Dohoda nyní získala volný prostor k případné intervenci v Černomoří a jižním Rusku a k podpoře tamních protisovětských sil. Záhy také začala tohoto prostoru využívat. Již 16. listopadu 1918 vpluly válečné lodě Dohody do Černého moře a o dva dny později se objevily výsadky v Oděse, Chersonu, Sevastopolu a Nikolajevu.²⁶⁸ Britové následně rozmístili své posádky i v Zakavkazsku, přesně tak, jak se toho sovětské vedení obávalo. Ačkoliv se Dohoda počátkem roku 1919 vzdala přímé intervence proti sovětskému Rusku, dohodová kontrola nad Černomořím a Zakavkazskem představovala pro sovětskou vládu neustálé ohrožení.

Kapitulací Osmanské říše a vstupem sil Dohody do Černomoří a Zakavkazska v závěru roku 1918 fakticky končí éra sovětské politiky vůči Osmanské říši. V Rusku se následně plně rozpoutala občanská válka, která přiměla sovětské vedení věnovat pozornost otázkám mnohem bližším a naléhavějším, než byly vztahy k Osmanské říši. Sovětské Rusko bylo kromě toho v jejím důsledku na více než rok zbaveno možnosti ovlivňovat dění v Černomoří a na Blízkém východě.²⁶⁹

Závěr

Politika sovětského Ruska vůči Osmanské říši tvořila ve sledovaném období součást obecnějšího problému – sovětské politiky ve vztahu k mocnostem Čtyřspolku. Na jeho počátku stál podpis brest-litevské mírové smlouvy, kterým bylo sovětské Rusko nuceno akceptovat osmanské územní požadavky v Zakavkazsku a to v celé jejich předkládané šíři. Nehledě na to se sovětská vláda musela záhy vyrovnat se skutečností, že Osmanská říše se navzdory právě podepsané mírové smlouvě snažila využít neuspořádané situace v Zakavkazsku, které se s výjimkou oblasti Baku nacházelo mimo sovětskou kontrolu, a ovládnout je. Snaha zastavit osmanskou expanzi do Zakavkazska (spojená s úsilím o posílení své jediné zakavkazské základny v Baku) proto představovala pro sovětskou vládu hlavní cíl její politiky vůči Vysoké Portě. Jak se s ním vyrovnala?

²⁶⁸ T. č. se ovšem tyto přístavy nacházely pod německou kontrolou. Srov. Jaroslav HRBEK, *Velká válka na moři*, sv. 5, Praha 2002, s. 198.

²⁶⁹ Posléze se pak začalo orientovat na spolupráci s nacionalistickou vládou v čele s Mustafou Kemalem Paşou.

Řešení problému s osmanskou expanzí v Zakavkazsku sovětskému Rusku značně komplikovala skutečnost, že Moskva postrádala přímé mocenské nástroje, kterými by mohla tamější osmanský postup zastavit. Její jediná mocenská opora v oblasti – sověť v Baku – byla na tento úkol příliš slabá, a jak se později tvář v tvář osmanskému tažení na město ukázalo, i nespolehlivá. Závažnou komplikaci představovala skutečnost, že Baku bylo po velkou část sledovaného období zcela odříznuté od centrálního Ruska, až posléze se podařilo navázat alespoň námořní spojení via Kaspické moře a Astrachaň. Nehledě na to, moskevská vláda neměla účinné prostředky, jak pozici sovětu v Baku posílit.

Moskva, vědoma si své, jak doufala dočasné, neschopnosti zastavit osmanskou expanzi v Zakavkazsku přímo, byla nucena se uchýlit k politice diplomatického nátlaku na Vysokou Portu prostřednictvím Německa. Vycházela z apriorního předpokladu, že veškeré počínání Osmanské říše v Zakavkazsku se řídí jeho zájmy. V tomto případě však nesprávně odhadla obecný charakter vztahů mezi Německem a Osmanskou říší, která přinejmenším, pokud šlo o záležitosti Zakavkazska, ani zdaleka nepředstavovala poslušný nástroj v německých rukou, jak se sověští představitelé domnívali. Vysoká Porta prováděla v Zakavkazsku ke značné nelibosti Berlína nezávislou politiku a v žádném případě nebyla ochotna obětovat své tamější zájmy ve prospěch německých. Sovětskému Rusku, které nedokázalo, zčásti pod vlivem svých ideologických schémat a zčásti pro neznalost osmanského prostředí a nedostatek informací, zapříčiněný mj. neexistencí diplomatického zastoupení v Cařihradě a posléze i odjezdem osmanské diplomatické mise z Moskvy, dostatečně diferencovat mezi německými a osmanskými zájmy v Zakavkazsku, zůstaly tamní německo-osmanské rozpory prakticky zcela utajeny a nedokázalo jich náležitě využít. V důsledku této neznalosti Moskva přecenila možnosti své politiky zabránit osmanskému postupu na Baku cestou hospodářských ústupků ve prospěch Německa, potvrzených formální smlouvou, která za daných okolností z podstaty věci nemohla mít a v konečném součtu také neměla naději na úspěch. Německu se sice osmanské ambice v Zakavkazsku nikterak nezamlouvaly, ale jak se posléze ukázalo, nebylo připraveno riskovat kvůli této otázce roztržku s Vysokou Portou, jež pro něj stále ještě představovala příliš důležitého spojence. Berlín se proto nakonec spokojil s kontrolou Gruzie a s hospodářskými ústupky poskytnutými Moskvou a dále se v Zakavkazsku přímo se neangažoval.

Nehledě na neúspěch snahy zastavit osmanský postup v Zakavkazsku s německou pomocí moskevské vedení rezolutně zavrhl možnost dílčí spolupráce s Velkou Británií, pomalu přecházející do tábora sovětských nepřátel, při obraně Baku. Vzniklý zájmový souběh směřující k zastavení osmanského postupu v Zakavkazsku se neukázal jako dostatečně silný. Pro Moskvu bylo britské angažmá v této oblasti součástí širší protisovětské kampaně, jejímž cílem bylo zničení socialistického režimu v Rusku, zatímco Londýn celou věc chápal v intencích „Velké hry 19. století“.²⁷⁰ Propast mezi oběma stranami se proto ukázala jako příliš hluboká na to, aby tento společný zájem vedl k něčemu trvalejšímu, než byla improvizovaná taktická spolupráce mezi Šaumjanem a Dunstervillem. Bylo jen ironií, že oba na vzájemnou spolupráci pohlíželi mnohem příznivěji, než jejich nadřízení v Moskvě

²⁷⁰ B. GÖKAY, *Clash of Empires*, s. 35.

a Londýně. Pro vývoj událostí však nakonec bylo rozhodující, že se pod určitým nátlakem podřídili požadavkům svých center. V daném okamžiku to ovšem znamenalo, že hlavní sovětský opěrný bod v Zakavkazsku zůstal vydán na milost a nemilost osmanským vojskům. V důsledku osmanského postupu posléze došlo k pádu sovětského režimu v Baku a následnému ovládnutí města a jeho strategicky důležitého okolí osmanskou armádou.

Pád Baku představoval okamžik zlomu v politice sovětského Ruska vůči Osmanské říši. Sovětská strana se ještě nějakou dobu pokoušela cestou diplomatických rozhovorů přimět Vysokou Portu k dodržování mírové smlouvy a k předání Zakavkazska do sovětských rukou. S ohledem na již zjevně se blížící porážku Osmanské říše ve světové válce však již nešlo jen o Baku, resp. Zakavkazsko jako takové, ale také o získání kontroly nad územím, které se mohlo v blízké budoucnosti stát nástupištěm intervence vojsk Dohody proti sovětské republice. Jelikož se ale Vysokou Portu nepodařilo přimět k předání kontroly nad Zakavkazskem, Moskva přistoupila k radikálnímu kroku a rozhodla se prohlásit ve vztahu k Osmanské říši brest-litevskou mírovou smlouvu za neplatnou. A to přinejmenším do doby, než by Osmanská říše začala mírovou smlouvu důsledně ctít. K tomu však již pro válečné zhroucení mocností Čtyřspolku a jejich následnou kapitulaci nedošlo. Odvolání brest-litevské mírové smlouvy sice sovětskému Rusku umožnilo vymanit se z tíživých závazků, avšak oblasti zabrané během jara a léta 1918 osmanskou armádou nyní obsadila vojska dohodových mocností, přesně tak, jak se toho Moskva obávala.

SUMMARY

The question of the relationship between the newly founded Soviet Russia and the declining Ottoman Empire during the final stages of First World War is one of the blank spaces on the margins of an otherwise thoroughly discussed topic, which the First World War beyond any doubt is.

In the period from March to October 1918 the policy of Soviet Russia toward the Ottoman Empire constituted a part of a broader and more complex problem; namely, Soviet policy towards the four Central Powers.

At the beginning was the signing of the Treaty of Brest-Litovsk, which forced Soviet Russia to accept a number of demands, among other things Ottoman territorial claims in Transcaucasia. The Soviet government was soon faced with the fact that the Ottoman Empire, despite just having signed a peace treaty, was trying to use the chaotic situation in Transcaucasia, which, with the exception of Baku, was outside the limits of Soviet control, to dominate the entire region. The attempt to block the Ottoman expansion into the Caucasus (together with the efforts to bolster its single Transcaucasian base in Baku) therefore represented the major issue for the Soviet government in its policy towards the Sublime Porte.

The above-mentioned effort of Soviet Russia was greatly complicated by the fact that Moscow lacked the proper means to check Ottoman movement in the region. Her only position of power in the region - Soviet Baku - was too weak and unreliable for this task. Serious complications resulted from the fact that Baku was for much of the critical period completely cut off from Central Russia and Moscow had no effective means to strengthen it.

Moscow was subsequently forced to resort to a policy of increasing diplomatic pressure on the Sublime Porte through Germany. This policy, which was characteristic for the Soviet foreign policy towards the Ottoman Empire in this time period, was based on an a priori assumption that all the actions of the Ottoman Empire in the Caucasus were guided by the interests of Germany. In this case, however, Moscow had incorrectly estimated the overall nature of the relations between Germany and the Ottoman Empire, which by far did not consist of the Ottomans being an obedient tool in German hands, as Soviet officials had believed. Soviet Russia failed for several reasons. One of these was that it was under the influence of its own ideological constructions. Additionally, there was its ignorance about the realities in the Ottoman Empire and also the lack of information, caused by, inter alia, the Soviets' insufficient diplomatic representation in Constantinople, that made it impossible to adequately differentiate between the German and Ottoman interests in Transcaucasia and to properly exploit these differences. As a result of this ignorance, Moscow overestimated the potential of the aforementioned policy, which, under the existing circumstances, could not have possibly succeeded and ultimately failed.

Notwithstanding this failure, Moscow flatly rejected the possibility of partial cooperation with Great Britain in the defence of Baku. The rift between the two sides proved too deep to make this issue of common interest lead to something deeper and more permanent. At the moment, however, it meant that the main Soviet foothold in Transcaucasia remained at the mercy of the Ottoman troops. As a result of the Ottoman advance, the Soviet regime in Baku was toppled, which was followed by the

Ottoman army taking control of the city and its strategically important surrounding area.

The fall of Baku represented the turning point in the policy of Soviet Russia toward the Ottoman Empire. The Soviet side for some time sought to get the Sublime Porte to respect the peace treaty and hand the Caucasus over to Moscow through diplomatic means. Given the already apparently impending defeat of the Ottoman Empire in World War I, however, the issue in question was no longer just Baku or Transcaucasia as such, but also how to gain control over a territory that could soon become the staging area for the Entente intervention against the Soviet Republic. Moscow, however, ultimately failed to prevent this development and the area, which was occupied during the spring and summer of 1918 by the Ottoman army, was in the autumn occupied by the Entente troops, just as Moscow had feared. In addition, the civil war in Russia had fully broken out by now, and the Soviet government would have to focus its attention on other problems for a long time to come.

Rusko opět „slovanské“? České rusofilství a pozitivní obraz Sovětského svazu v posledních letech první republiky

Alexandr Brummer

Russia again “Slavic”? Czech Russophilia and Positive Images of the Soviet Union in the Last Years of the First Republic

After the creation of Czechoslovakia it is possible to track the decrease in interest in Russia, for, with, the exception of the chairman of the National Democratic Party, Karel Kramář and his supporters, it disappeared from Czech thought as a traditional fixed point. However, nationally-motivated interest in Russia returned to Czech thinking in the 1930s in connection with Adolf Hitler's accession to the chancellery and the growing pressure from Nazi Germany. The traditional image of Russia as a “massive oak tree” and guarantor of security for the Czechoslovak state that had become popular again was based upon numerous more or less misleading sources. This study attempts to demonstrate that what was at stake here were not only results of the activity of Czechoslovak diplomacy in the 1930s, the activities of leftist intellectuals and their appurtenant organizations or the action of communist or even directly Soviet propaganda, but also Czech Russophilia.

Key words: nationalism, Czech Russophilia, Czechoslovakia 1918–1938, Zdeněk Nejedlý, Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem, Svaz přátel SSSR, image of USSR, Czechoslovak-Soviet relations, interwar Marxist left, Munich Agreement, Munich crisis

Jak v roce 1919, v podmínkách poválečné euforie a optimismu, upozorňoval filozof František Václav Krejčí, představa ruské opory tvořila sto let jedno ze základních axiomat českého myšlení, bez Ruska „v zádech“ si existenci českého národa v bezprostředním německém sousedství dovedl představit jen málokdo a mnozí také zánik carského Ruska prezentovali jako začátek „konce Slovanstva“. Podle Krejčího však události roku 1918 a vznik republiky bez bezprostřední ruské podpory ukázaly, že česká národní společnost Rusko ve skutečnosti nepotřebuje a že se místo o něj může opřít o myšlenky demokracie a sebeurčení národů.¹ V tom se sociální demokrat Krejčí nemýlil. Za vzepětím českého rusofilství zejména na počátku první světové války skutečně následoval ve 20. letech útlum zájmu, který souvisel s pocitem mezi-

¹ František Václav KREJČÍ, *Naše osvobození*, Praha 1919, s. 67–70.

národně politického zajištění, s vyřešením „české otázky“, s neutralizací „německé hrozby“ i zánikem „národního Ruska“. Rusofilství totiž jako součást české národní ideologie sílilo v okamžicích pocitu „národního ohrožení“, který byl po celá 20. léta zažehnán. Zhroucení Ruska, občanská válka a nejasné kontury dalšího vývoje znamenaly také faktickou nemožnost ruské orientace, která by navíc musela volit mezi preferencí bílých, či bolševiků, přičemž ani jedna ze stran nebyla pro stát, který se definoval jako národní a demokratický, přijatelná. „Ruské axioma“ se během několika poválečných let jako tradiční pevný bod českého myšlení, ponecháme-li stranou především předsedu národní demokracie Karla Kramáře a jeho stoupence, rychle zhroutilo.² Stejný význam jako postřeh o úpadku vlivu Ruska v českém myšlení však měla premisa, ze které jej Krejčí vyvozoval, tedy vize definitivního překonání „německé hrozby“, vítězství v „tisícileté válce mezi Germánstvem a Slovanstvem“ a předpoklad, že Německo do budoucna již nebude představovat nebezpečí.³ Nacionálně motivovaný zájem o Rusko, přestože s ruskou oporou národního státu vůči Německu v geopolitickém smyslu v době vzniku republiky počítal Masaryk, Kramář a další, se do českého myšlení vrátil ve 30. letech v souvislosti s nástupem Adolfa Hitlera a s rostoucím tlakem nacistického Německa na Československo. Staronový obraz Ruska jako „mohutného dubiska“ a garanta bezpečnosti československého státu měl řadu více či méně zavádějících zdrojů. Tato studie chce ukázat, že nešlo jen o důsledky činnosti československé diplomacie ve 30. letech, činnost příslušných spolků, soustavné aktivity levicových intelektuálů či působení komunistické či přímo sovětské propagandy, ale také o české rusofilství.⁴

Zdeněk Nejedlý jako svorník mezi národní tradicí a levicovou inteligencí

Také v případě Sovětského svazu, podobně jako v případě dalších národů a států, vznikaly spolky zaměřené na pěstování vzájemnosti a kulturních styků, které měly na vytváření jeho obrazu nezanedbatelný vliv. V zásadě přitom lze rozlišit mezi pravicí a levicí. K pravici je třeba přiřadit zejména Česko-ruskou jednotu, spolek stavící na tradici slovanské vzájemnosti a rusofilství, na jehož vzniku se podílela celá řada osob různé politické orientace, ale ve kterém během 20. let převládl vliv Karla Kramáře, a dále i organizace navrátilších se ruských krajanů či obskurní ultrapravicovou a fašizující Všeslovanskou jednotu.⁵ Pravicová politická orientace a její vyzdvihování

² Srov. Zdeněk SLÁDEK, *Slovanství a rusofilství v politice první republiky*, in: K úloze Slovanů v historii a současnosti. Kolokvium u příležitosti 150. výročí Slovanského sjezdu v Praze, Praha 1998, s. 48–53.

³ F. V. KREJČÍ, *Naše osvobození*, s. 110–111.

⁴ Rusofilstvím rozumíme „aktivní vztah k Rusku, tvořící trvalou složku novodobého českého politického myšlení, motivovaný vědomím naší národní a jazykové příbuznosti. Tento vztah k Rusku byl integrální – a v jistých situacích dominantní – součástí českého slovanství. Je specifickým projevem novodobého českého nacionálního vědomí a v tomto rámci by měl být také zkoumán.“ (Milan ŠVANKMAJER, *Počátky českého rusofilství. (K problematice jejich studia)*, in: *Slovanské historické studie* 7, 1968, s. 183–184).

⁵ K problematice těchto spolků ve 20. letech srov. Ivan ŠEDIVÝ: *Spolky působící v oblasti československo-sovětských vztahů a jejich úloha v politickém systému ČSR (1919–1929)*, Kandidátská disertace, Praha 1988; Ke stopám po spolku v pražských archivech srov. Miluša BUBENÍKOVÁ, „Česko-russkaja jednotu“ v sobranijach pražských archivov, in: TÁŽ (ed.): *Rusko v české historiografii. Sborník pražské skupiny historiků českých dějin u příležitosti jubileí Zdeňka Sládka* 500

nacionální tradice, sentiment po zmizelém „slovanském Rusku“, spojení s ruskou emigrací a odpor proti bolševismu těchto spolků předurčovala zcela odmítavý pohled na Sovětský svaz a také s ním související negativní obraz, který ve svých textech od roku 1919 spoluvytvářel zmiňovaný Kramář.⁶

Prvky české nacionální ideologie, jejíž součástí byl tradičně i obraz Ruska jako protiněmecké opory, však sehrály roli také v reflexích ruských záležitostí na levici. Na „podvojnost českého socialismu“ upozornil např. politolog Jacques Rupnik. Podle něj v českém dělnickém hnutí v důsledku reality mnohonárodnostního Rakouska, kde se do jisté míry překrýval pocit útlaku národnostního a sociálního, již od revoluce 1848 koexistoval socialismus a nacionalismus. Z toho vyplývalo prolínání české národní tradice s německým socialismem, který byl přijímán obezřetně, s obavami z německé nacionální dominance, takže definitivní rozchod s českou tradicí znamenala pro komunistické hnutí až bolševizace komunistické strany v roce 1929.⁷ Podle Igora Lukeše byla Komunistická strana Československa, na rozdíl od komunistických stran polských či maďarských, schopna propojovat důsledně marxistickou rétoriku s českou národní tradicí, která měla rovnostářství silně zakořeněno. Ve vztahu k Rusku pak mohli čeští komunisté těžit z faktu, že česká společnost jako celek neprodělala přímý kontakt s Ruskem a neexistovaly tak žádné zásadní zdroje protiruských nálad.⁸

Osobou vytvářející, ale i reprezentující svorník mezi národní tradicí a myšlením levicové inteligence byl Zdeněk Nejedlý, o kterém germanista a ve 30. letech člen komunistické strany Eduard Goldstücker napsal: „Je-li přípustný pojem národního komunizmu, pak bych předválečného Zdeňka Nejedlého pro jeho hluboce zakořeněné vlastenectví viděl jako jeho nositele.“⁹ Podle Jiřího Křesťana představoval styčné body mezi těmito dvěma myšlenkovými světy jeho důraz na lidovost, kolektivismus, hledání autoritativního vůdce, hlásání jednoduchých pravd v kontrastu ke složitosti moderní doby, snaha o nastolení idylického systému prostého moderních rozporů prostřednictvím změny vlastnických poměrů či přesvědčení o železné zákonitosti pokroku vedoucí k socialismu.¹⁰ Slovanství a rusofilství jako tradiční součást české národní tradice představovaly součást tohoto vztahu a Nejedlého ideový vývoj představuje svorník mezi tradičním českým rusofilstvím stojícím na slovanském, nacionálním základě a novou formou vztahu k Rusku stavící zejména na sympatiích levi-

(75 let), Vladislava Moulise (70 let) a Václava Vebera (70 let), Praha 2002, s. 375–396; k Všeslovanské jednotě srov. např. Sily SAMSONYČ, *Všeslovanská jednota (Souhrn 1920–1930)*, Praha 1930.

⁶ Srov. Alexandr BRUMMER, *Rusko a „naše osvobození“*. Význam válečného rusofilství a vztahu k carskému Rusku za Velké války a v meziválečném období, *Slovanský přehled* 98 (Slovanské historické studie 37), 2012, s. 504–508.

⁷ Srov. Jacques RUPNIK, *Dějiny komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 17–22.

⁸ Igor LUKEŠ, *Československo mezi Stalinem a Hitlerem. Benešova cesta k Mnichovu*, Praha 1999, s. 74–75.

⁹ Eduard GOLDSTÜCKER, *Vzpomínky (1913–1945)*, Praha 2003, s. 62.

¹⁰ Srov. Jiří KŘEŠŤAN, *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*, Praha 1996, s. 92–93; k Nejedlého veřejnému působení v meziválečném období přehledně srov. TÝŽ, *Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění*, Praha – Litomyšl 2012, s. 141–269.

cových intelektuálů k sovětskému režimu a od poloviny 30. let pak úzce související s obranou demokracie a ohrožením ze strany nacistického Německa.

Nejedlý, kořeny jehož zájmu o Rusko spočívaly, stejně jako u řady dalších osobností jeho generace, v 90. letech 19. století, se začal politicky angažovat až v posledních válečných letech. Přidal se k Masarykovým stoupencům a v roce 1918 vstoupil do České strany pokrokové. Po jejím faktickém rozpuštění v prvních měsících roku 1920 se přihlásil k Rádlovu Realistickému klubu, v březnu 1920 vzniklému sdružení těch realistů, kteří v lednu 1920 nevstoupili do národně socialistické strany. Podle Rádlova programu se klub hlásil k etickému socialismu a jeho zájem se pocho-pitelně upíral k tehdejšímu vývoji v Rusku. Brzy se však rozpadl v souvislosti se štěpením sociální demokracie. Nejedlý se spolu s dalšími realisty (Ladislav Görlich, Jan Gallas, Josef Ludvík Fischer) postavil na stranu levice a vytvořil novou platformu, tzv. Socialistickou společnost, zatímco Rádl prosazoval ve sporu mezi oběma proudy v sociální demokracii neutralitu.¹¹

Nejedlý prošel během 20. let zásadním vývojem. Z pozice autonomního levi-cově orientovaného intelektuála ochotného komunisty kritizovat za nedemokratič-nost, nízkou úroveň diskuse či negativismus a sovětský režim za cenzuru a politické vraždy, který se ještě ve 20. letech hlásil k Masarykovi, se ve 30. letech dostal až k důslednému kolektivismu, ke ztotožnění kategorií lidu a proletariátu a na rigidní dogmatické pozice Gottwaldova vedení. Na druhou stranu i v rámci marxistické levi-ce reprezentoval křídlo odmítající anacionální pozice a ztotožňování internacionalis-mu s národní indiferentností. Složitý vztah Nejedlého ke komunistické straně, do níž po celé meziválečné období nevstoupil, způsoboval i ostentativní antiintelektualismus strany, která se prezentovala především jako dělnická. Nejedlý se tak definoval jako „ideový komunista“ a jeho vztah ke komunistické straně ve 20. letech se projevoval sympatiemi i kritikou.¹²

Rozkročení mezi českou národní tradicí 19. století a pozicí levicového intelek-tuála lze vysvětlit i tím, že se jeho pohled na svět formoval na přelomu 19. a 20. sto-letí, kdy tradice národního obrození sice doznívala, ale současně začínal nástup myš-lenkových směrů nových. V tom spočíval rozdíl mezi ním a mladší generací komu-nistů, které již neovlivnila.¹³ Nejedlý marxismus nikdy zcela nepřijal a jeho argumen-tace se vždy do značné míry opírala o svérázným způsobem interpretovanou národní tradici 19. století: „Jeho myšlenkový svět byl i ve 20. století romantický; filosofické pochopení marxismu mu bylo vizí – jeho marxismus mu byl věcí srdce a citu.“¹⁴ Jeho úvahy směřující k tezi, že česká národní tradice přirozeně ústí do socialismu, tak v sobě spojovaly českou národní tradici s marxismem.

Nelze říci, že by byl Nejedlý na počátku 20. let k sovětskému Rusku nekritic-ký, ale během 20. let jeho ochota stavět se k revoluci negativně postupně opadala, což, kromě příklonu ke Gottwaldovu vedení KSČ, později ve 30. letech souviselo

¹¹ TÝŽ, *Realistický klub v Praze*, *Paginae historiae* VI, 1998, s. 64–82.

¹² TÝŽ, *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*, Praha 1996, s. 10–39, 67–68; TÝŽ: *Zdeněk Nejedlý a Komunistická strana Československa v letech 1921–1925. Příspěvek k historii vztahů mezi KSČ a levicovou inteligencí*, in: Zdeněk Kárník – Lubomír Kopeček (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu I*, Praha 2003, s. 15–42.

¹³ Srov. Per ČORNEJ, *Vztah Zdeňka Nejedlého ke kulturním tradicím 19. století*, in: *Povědomí tradice v novodobé české kultuře. Doba Bedřicha Smetany*, Praha 1988, s. 261–273.

¹⁴ Miloslav RANSDORF, *Zdeněk Nejedlý*, Praha 1988, s. 6.

také s obavami o budoucnost republiky. Zpočátku, v letech 1919–1920, byl Nejedlý přes svoje sympatie k revoluci opatrný, jeho texty zdaleka nevyznívaly jako nekritická oslava revoluce a důraz v nich kladl na fakt, že se v Rusku děje něco zásadně nového, co je třeba především poznat a pochopit. Zdůrazňoval tak především potřebu hájit revoluci proti kategorickým odsudkům. Ve 30. letech se u Nejedlého objevila nekritičnost, dogmaticčnost a důsledná ideologičnost. To se projevovalo např. odsouzením Trockého, opěvováním Stalina či obhajobou čistek a procesů 30. let.

O potřebě revoluční Rusko a priori nezavrhouvat, pokoušet se je poznávat s tím, že revoluce je událostí světového významu, psal Nejedlý ještě v roce 1919 na stránkách *České stráže*, tiskového orgánu realistů. Odmítal tvrzení, že Rusko během války zklamalo, že se již není třeba dále o ruskou kulturu zajímat a že si česká společnost vystačí se západní orientací. Tato nestálost podle Nejedlého jen dokazovala povrchnost českého rusofilství. Přitom však je Rusko pro českou budoucnost nadále velmi důležité, musí zůstat pilířem české politiky a předmětem zájmu české kultury, která je „bez zdárného rozřešení našeho poměru k Rusku vlastně sama chorá a rozvrácená“. Přes existenci kritické, „havlíčkovsko-masarykovské“, linie vztahu k Rusku je podle Nejedlého cítit, že se Rusko a Češi vzájemně potřebují, že mají něco společného („slovanská duše“ jejich literatur) a že vztah k Rusku, české rusofilství je integrální součástí češství. Rusko za války nezklamalo, naopak podniklo revoluci, „největší osvobozující čin v dějinách války“. Místo odsuzování je třeba Rusko, které Češi ke svému národnímu životu ještě budou potřebovat, spíše poznávat: „A tak snad se naučíme plakati s Ruskem trpícím a bloudícím, ale i důvěřovati Rusku dobrému a hledajícímu cestu k spasení. A vrátí se nám tak snad opět víra, již přece potřebujeme k vlastnímu svému životu, že Rusko nezahynulo, ale žije, a že i v dalším vývoji evropského lidstva nebude z jeho národů posledním.“¹⁵

V letech 1919–1920 psal Nejedlý o svých sympatiích k bolševikům zcela otevřeně, jeho texty však měly daleko k pozdějším dogmatickým schématům. Označoval je, na rozdíl od bílých, za vysloveně lidové hnutí. Mír a navázání kontaktů s Ruskem považoval za nezbytné a jako znalec je měl zajistit Masaryk.¹⁶ Kromě toho, že po celá 20. léta odmítal zdrženlivou oficiální pozici československé zahraniční politiky vůči sovětskému Rusku, které vytýkal málo pochopení pro význam ruské revoluce, od počátku ostře vystupoval proti Kramářovi jako zastánci intervence. První československý premiér podle Nejedlého nikdy nedělal „lidovou“, ale vždy jen „vládní“ a „státní“ politiku. Jeho novoslovanství chybně počítalo pouze se vztahy států a nikoli s jejich lidem, o jehož potíže neměl nikdy zájem. Održen od reality se vždy pohyboval pouze v salonech a kabinetech. Kramář tak podle Nejedlého nikdy „vůdcem národa“ nebyl a nebude a jeho válečná mučednická legenda byla falešná. Nechápal rozdíl mezi Ruskem carským a lidovým, a také proto je fakticky „neslovanský“. Kramářovo horování po intervenci i důvěru v ruskou emigraci, v níž předseda první československé vlády spatřoval základ budoucího Ruska, odmítal, a označoval ji za „odumírající ratolest ruského národa“.¹⁷ Podle Nejedlého neměla emigrace větší význam ani „po stránce slovanské“, neboť ne díky ní, nýbrž díky revoluci se Slované dostali ve smyslu po-

¹⁵ Zdeněk NEJEDLÝ, *O Rusko*, Česká stráž, 27. 3. 1919.

¹⁶ TÝŽ, *Z prvních dvou let republiky. Politické stati 1918–1920*, Praha 1921, s. 302–310.

¹⁷ TÝŽ, *Slovanská politika dr. Kramáře*, Česká stráž, 3. 1., 10. 1., 17. 1. 1920.

kroku do čela vývoje lidstva, čímž došlo k „rehabilitaci Slovanstva“, které bylo v minulosti reprezentováno především arcireakčním Ruskem: „Až nyní Rusko předběhlo svět a ukazuje mu nové cesty k novým cílům. Není to či aspoň nemělo by to býti i vydatným podnětem, abychom revidovali i svou orientaci v otázce slovanské a dali se i tu na cestu novou, hodnější našich vlastních dějin, než byly dosavadní naše sympathie k nejreakčnějším směrům slovanským?“¹⁸

V polovině 20. let se Nejedlý ve svých článcích ve *Varu a Novém Rusku* věnoval v souvislosti se založením Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s novým Ruskem také reflexi českého slovanství a rusofilství. Rozlišil dvě linie, „havlíčkovskou“ a „hankovskou“. Zatímco první, reprezentovanou Masarykem, označoval za kritickou, orientovanou na ruskou realitu, obyčejného člověka, ruský lid a představující cestu k pochopení ruské revoluce, druhé, reprezentované Jaroslavem Dürichem či Kramářem a zaměřené na stát, kritičnost upíral. Dodával, že obě ruské revoluce měly kladný vliv na české národní snahy („naše revoluce byla nesena duchem ruské revoluce“), neboť představovaly ránu absolutismu vůbec.¹⁹ České slovanství 19. století považoval za pouhou zástěrku pro různé politické cíle a mírový ideál slovanských národů se podle něj uskutečnil až v Sovětském svazu, neboť pouze socialistické státy mohou bez potřeby výbojů skutečně spolupracovat. Jediným možným společným jmenovatelem slovanské politiky mohl podle Nejedlého být výhradně socialismus, což však nepochopil ani Beneš, ani Kramář. Rusofilství 19. století odmítal jako kontaminované ruským imperialismem: „I naše rusofilství klíčilo z touhy dostat se k moci, a protože tu byla velická moc ruská, orientovali jsme se mocensky k Rusku čili slovansky. To také bylo příčinou, proč se u nás slovanství takřka ztotožňovalo s Ruskem. Ne že nám Rusové byli národně nejbližší, ale protože byli ze slovanských národů nejmnocnější. Proto nám byli i nejslovanštější. Tato slovanská politika však náleží jistě již minulosti.“²⁰

Významnou součást Nejedlého veřejného působení představovala propagace sovětského Ruska a revoluce. Bez ohledu na fakt, že říjnová revoluce a brestlitevský mír z března 1918 přinesly centrálním mocnostem vítanou úlevu, uváděl Nejedlý, a nejen on,²¹ že bez říjnové revoluce by republika nikdy vzniknout nemohla. O tom, v jakých kategoriích Nejedlý uvažoval, svědčí i tvrzení, že by bylo chybou se Ruska stranit a orientovat se výhradně na Západ, který stárne, slábne a zaniká, zatímco na Východě se rodí život nový a perspektivní. Revoluční Rusko tak v jeho článcích a přednáškách vystupovalo v herderovském smyslu jako mladá země budoucnosti.²² Propagaci normalizace vztahů s Moskvou Nejedlý explicitně spojoval s českou národní tradicí, o které ve své interpretaci hovořil jako o lidové, pokrokové, demokratické, revoluční a v zásadě směřující k socialismu. Od počátku 20. let také ostře odsuzoval názory odmítající uznání sovětského Ruska: „A nejméně jsou platny zde u nás, kde národní tradice přímo nás vede k tomu světu, jež dnes reprezentuje SSSR. Naše

¹⁸ TÝŽ, *Rusko*, Var, 15. 2. 1922.

¹⁹ TÝŽ, *České rusofilství*, in: TÝŽ, *Boje o Nové Rusko*, Praha 1953, s. 44–60.

²⁰ TÝŽ, *Slovanství*, in: Tamtéž, s. 60–73.

²¹ Srov. Jaroslav KRATOCHVÍL, *Rusko a Československo v světové revoluci*, Nové Rusko 3, listopad 1928, č. 9, s. 293–295.

²² Zdeněk NEJEDLÝ, *Rusko a Evropa před revolucí a po revoluci*, in: TÝŽ, *Boje o Nové Rusko*, s. 37–44.

dějiny, reformační jako obrozenské, jsou přece přímo napojeny duchem, jenž je velmi blízký duchu ruské revoluce.“²³ O Rusech psal jako o „národu nám zvláště blízkému“ a v hodnocení českých kontaktů s Ruskem vyzdvihoval linii sympatií nikoli k carskému státu, ale k neoficiální kultuře.²⁴

Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s novým Ruskem

Kromě periodik, ve kterých Nejedlý publikoval svoje články (zejména *Česká stráž*, později *Var* a *Nové Rusko*), představovala důležitou platformu jeho snah Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s novým Ruskem,²⁵ v jejímž čele stál a jejíž vznik ve spolupráci s dalšími levicovými intelektuály a za podpory sovětského zastupitelského úřadu v Praze inicioval. O záměru založit Společnost Nejedlý psal od léta 1924. Potřebu takovéto platformy zdůvodňoval nutností poznání porevolučního Ruska a vytvořením protiváhy „nenávislníkům“ z ruské i české strany. Měla být apolitická, zato „s určitou nepředpojatostí proti novému Rusku.“ Měla představovat „novou etapou v rozvoji slovanské myšlenky u nás, neboť není pochyby, že nemá-li naše slovanství a naše rusofilství úplně zbahněti, musíme především se obrátiti k tomuto novému Rusku, jemuž patří nesporná zásluha – právě s tohoto stanoviska slovanského – že jako Čechy ve století 15., tak ono nyní v nové době poprvé postavilo slovanský národ v čelo myšlenkového pokroku a tím světových dějin.“ V této souvislosti také vyzdvihoval tradici česko-ruských vztahů: „Naše republika má na Novém Rusku ještě živější zájem, neboť jsme země tradičních sympatií k ruskému národu, umění, písemnictví.“²⁶ V polovině 20. let však Nejedlého snaha hlásit se k tradici českého rusofilství nenarážela na odpor jen na vypjatě antisovětské pravici, ale také v hradním prostředí. Jako zavádějící a anachronickou ji odmítl historik Jaroslav Papoušek, jenž v roce 1925 napsal, že na místě Ruska vzniknul stát nový a Nejedlého teze jen zvyšují zmatek, který beztak v ruských věcech panuje. Nejedlého rozlišování dvou linií českého rusofilství odmítl jako nesprávné a schematické a namítl, že pokud by platilo, byl by Masaryk reprezentant linie havlíčkovské, Kramář hankovské a Nejedlý hankovské naruby.²⁷

Organizátoři vzniku Společnosti kladli důraz nejen na její nadstranickost, ale také na získání podpory napříč inteligencí. Pod provolání československých intelektuálů z listopadu 1924 se tak podepsala celá řada veřejných činitelů a intelektuálů, nejen komunistické orientace, jako Jaroslav Bidlo, Josef Ludvík Fischer, Otokar Fischer, Josef Hora, Josef Macek, Marie Majerová, Emanuel Rádl, František Xaver Šalda, Antal Stašek či Fráňa Šrámek. Vyzdvihován byl hospodářský význam sovětského Ruska pro československou ekonomiku: „Jsme přesvědčeni, že se najde dosti

²³ TÝŽ, *O uznání SSSR*, in: Tamtéž, s. 308.

²⁴ TÝŽ, *Projev k oslavám 20. výročí SSSR*, in: Tamtéž, s. 185–188.

²⁵ V letech 1925–1932 nesla název Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem, 1932–1935 vystupovala jako Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s SSSR a od roku 1935 jako Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR.

²⁶ Zdeněk NEJEDLÝ, *Česko-ruská společnost*, Var, 15. 6. 1924; *Zpráva o založení Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem*, Var, 1. 12. 1924.

²⁷ Jaroslav PAPOUŠEK, *Nové Rusko. Časopis společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem*, Přerod, 1. 3. 1925.

jednotlivců k spolupráci, když ne ze sympatií pro nové Rusko, tedy ze zdravého zájmu o naši vlastní hospodářskou budoucnost.“²⁸ V úvodu k prvnímu číslu *Nového Ruska* Nejedlý poukázal na absurditu faktu, že je v českém, tradičně rusofilském prostředí nutné takový spolek vůbec zakládat, nicméně zpřetrhané styky je třeba navazovat znovu. Kromě toho také poukázal na český válečný egoismus ve vztahu k Rusku: „A tu, ač se rádi honosíme svým idealismem, se ukázalo, co v nás bylo egoismu. Najednou nám Rusko přestalo býti zaslíbenou zemí. Jakmile jsme nemohli odtamtud očekávat materiální pomoc, najednou klesly sympatie veřejnosti k Rusku na bod mrazu.“ Přes rusofilskou tradici se Češi ocitli na jedné lodi s protisovětsky naladěnými „nenávisťníky“, což napraví přísun nestranných informací: „A proto přicházíme, abychom navázali, co těmito proměnami v Rusku bylo přetrháno.“²⁹ Podle stanov mělo být účelem Společnosti „informovati členy spolku i veřejnost o hospodářském, sociálním, právním, vědeckém, technickém, kulturním a uměleckém stavu dnešního Ruska.“ Recipročně měla Společnost informovat o českém kulturním vývoji v Sovětském svazu. Jako prostředky jí v tom měly sloužit schůze, přednášky, večery, výstavy, koncerty, představení, exkurse, zřízená knihovna, vydávání periodických i neperiodických publikací, zakládání poboček v jiných městech.³⁰ Normalizaci vztahů se Sovětským svazem Společnost podporovala po celou dobu své existence. Vola-la po ní však nikoli na základě „kupeckých počtů“ (možnosti ruského trhu), ale ideově, tedy s tím, že se v Rusku, které je aktuálně nositelem pokroku, událo to, co na konci 18. století ve Francii. Jedním dechem však byla odmítána idealizace či kříšení romantického rusofilství.³¹

Společnost vznikla v Praze v březnu 1925 a jejími tiskovými orgány byla postupně periodika *Nové Rusko* (1925–1930), *Země Sovětů* (1930–1936) a *Praha-Moskva* (1936–1938). Zrušena byla v březnu 1939, obnovena v roce 1945 a po únoru roku 1948 sloučena se Svazem přátel SSSR ve Svaz československo-sovětského přátelství. Jádrem spolku představovala Socialistická společnost vzniklá v roce 1921 jako sdružení příslušníků levicových politických stran a skupin, jejímž základem byli příslušníci bývalého levého křídla Realistického klubu. Právě její členové se velkou měrou zasloužili o založení Společnosti, která tak nevznikla z popudu komunistů, ale zformovala se přirozeně v prostředí levicové inteligence.³²

Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s novým Ruskem byla velmi agilní a zejména ve velkých městech, kde se brzy objevily její odbočky, konala velké množství pravidelných přednášek zaměřených zejména na sovětskou kulturu, společnost a hospodářství. Její hlavní heslo, stejně jako v případě obdobných spolků, znělo „poznávat a informovat“. Organizovala zájezdy, přednášky sovětských veřejných činitelů, kurzy ruštiny, oslavy výročí říjnové revoluce, dny sovětské kultury a zasazovala se o navázání a normalizaci diplomatických styků. Od roku 1932 disponovala také legionářským odborem. Ve 20. letech počet jejích členů nepřekročil hranici 500,

²⁸ *Československé veřejnosti*, Rudé právo, 13. 11. 1924.

²⁹ Zdeněk NEJEDLÝ, *České rusofilství*, Nové Rusko 1, 1925, č. 1, s. 1

³⁰ Nové Rusko 1, 1925, č. 2, s. 60.

³¹ Ladislav GÖRLICH, *Do nového ročníku – k nové práci!*, Nové Rusko 2, 1926, č. 1, s. 1–

³² Srov. Jiří KŘEŠŤAN, *Zdeněk Nejedlý a spolek Socialistická společnost v Praze*, *Paginae historiae* 9, 2001, s. 222–269.

ve 30. letech se jednalo přibližně o 600–700 osob, většinou představitelů inteligence. Ve své činnosti měla podporu sovětských zastupitelských úřadů a Vsesvazové společnosti pro kulturní styky se zahraničím (VOKS, Vsesojuznoje obščestvo kulturnoj svjazi s zagranicej), ale samotná komunistická strana její činnosti nevěnovala zásadní pozornost. Hlavním zprostředkovatelem kontaktů do Sovětského svazu jí byla Kominternu. Komunisté Společnost považovali za intelektuální, akademickou a tudíž neatraktivní platformu. Činnost Společnosti se oficiálně politiky a komunistické ideologie zříkala a nadstranickost v levicovém spektru se jí skutečně podařilo po celé meziválečné období udržet. Nebereme-li v potaz nestraníky, byli ve 20. letech ve vedení spolku zastoupeni sociální demokraté a komunisté v poměru jedna ku jedné. Nebezpečí plynoucí ze zatažení do stranických půtek si uvědomoval i sám Nejedlý. Na konci 20. let se v souvislosti s vývojem uvnitř komunistické strany Společnost ocitla v krizi, která vyvrcholila úplným přerušением činnosti v roce 1930. Její činnost i s novým časopisem byla obnovena následujícího roku. Počátek 30. let také přinesl příliv nového členstva, a to zejména osob spojených s Hradem na úkor intelektuálů z okruhu komunistické strany. Ve vedení Společnosti tak zasedly osoby jako Benešův osobní tajemník Jiří Sedmík, redaktor *Prager Presse* František Kubka, redaktor *Lidových novin* a *Národního osvobození* Josef Kopta či národní socialisté Alois Hatina, Jan Blahoslav Kozák a Hubert Ripka. Společnost se tak v první polovině 30. let stala místem neoficiálních kontaktů mezi československou zahraniční politikou a sovětskými zastupitelskými úřady. Činnost Společnosti po uzavření československo-sovětského spojení měla být jejím „zlatým obdobím“, ale místo toho přišla recepce stalinských procesů a následná vlna kritiky a nedůvěry zejména mezi levicovými či přímo komunistickými intelektuály. Zatímco Karel Teige srovnával stalinskou kulturní politiku s nacistickou, Nejedlý se vůči kritikům procesů vymezil velmi ostře. Představitelé Hradu ve Společnosti pragmaticky zaujali s ohledem na spojení mezi oběma státy zdrženlivý postoj.³³

Vztah státu ke Společnosti byl ve 20. letech poměrně benevolentní. Z jejich přednášek tehdy úřady nezakázaly ani jedinou a žádný z jejich řečníků nebyl trestně stíhán. V očích úřadů sice měla stigma komunistické či polokomunistické organizace a některá policejní hlášení ze schůzí a přednášek byla vysloveně negativní, v jiných však bylo o její činnosti referováno mnohem mírněji. Některé její členy sice policie sledovala, ale kvůli jiným aktivitám.³⁴ Ivan Šedivý celkově zhodnotil společenský vliv Společnosti jako vysoký. Souvisel nejen s participací špičkových intelektuálů své doby, ale také s návazností její činnosti na tradiční rusofilství. Celkem Společnost v letech 1925–1929 realizovala 142 přednášek za účasti od několika desítek až po několik stovek osob.³⁵

Z hlediska komunistů pak „čistší“ alternativu k oficiálně nepolitické Společnosti představoval masový Svaz přátel SSSR, který vzniknul na popud Klementa

³³ TÝŽ: *KSČ, Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR a obraz Sovětského svazu v prostředí české levicové inteligence (1925–1939)*, in: Zdeněk Kárník – Michal Kopeček (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu II*, Praha 2004, s. 84–109.

³⁴ I. ŠEDIVÝ, *Spolky působící v oblasti československo-sovětských vztahů a jejich úloha v politickém systému ČSR (1919–1929)*, s. 81–85.

³⁵ Tamtéž, s. 147–148, 151–152, 224–233.

Gottwalda po V. sjezdu a bolševizaci strany v roce 1929. Ve vztahu k Sovětskému svazu pochopitelně zaujímal důslednější, rigidnější marxistická hlediska a byl také mnohem ideologičtější než Společnost. Jeho hlavními představiteli byli Bohuslav Vrbenský, Ivan Sekanina a Bohumír Šmeral a na rozdíl od „inteligentské“ Společnosti se zaměřoval na dělnické prostředí.³⁶ Oba spolky však nedělila nepřekonatelná bariéra. Po formální stránce byl Svaz také nepolitickým, kulturním, vzájemnostním spolkem, ale ve skutečnosti se jednalo o agenturu strany, byť to její představitelé i reprezentanti Svazu samotného oficiálně odmítali. Skutečnost, že byl Svaz, formálně kulturní spolek, pod přímým vedením politické strany a že tak fakticky vykonával politickou činnost, vedl na podzim 1932 k jeho zákazu a k odchodu do ilegality. Oficiálně činnost obnovil po uznání Sovětského svazu v létě 1934.³⁷

Podle stanov byl účel Svazu v podstatě identický s účelem Společnosti a měl především „pracovati pro prohloubení a rozšíření hospodářských a kulturních vztahů mezi ČSR a SSSR“. Prostředky k dosažení účelu byly typické pro ostatní vzájemnostní kulturní spolky zaměřené na kulturní styky a pěstování kontaktů s dalšími národy a státy.³⁸ Svaz, stejně jako Společnost a další spolky tohoto typu pořádal přednášky na nejrůznější témata, oslavy výročí říjnové revoluce, výuku ruštiny, organizoval zájezdy do Sovětského svazu, promítání sovětských filmů, kulturní večery a vydával časopis *Svět sovětů*. Ve srovnání s ostatními spolky zaměřenými na pěstování vzájemnosti se slovanskými národy a státy byl ale masovou záležitostí. Největší nárůst členstva zaznamenal po podpisu československo-sovětské smlouvy, což koresponduje s nárůstem zájmu české veřejnosti o Sovětský svaz v tomto období. V červnu 1935 měl 12 tisíc, ale v říjnu téhož roku již 20 tisíc a následujícího roku již 26 tisíc členů.³⁹

Vztah komunisty kontrolovaného Svazu a demokratické levice jako potenciálního rezervoáru sympatií k Sovětskému svazu byl komplikovaný. Svaz oficiálně usiloval o přízeň dělnictva jako celku a pro tzv. reformistické strany představoval poměrně nebezpečnou konkurenci. Aby se mohl prezentovat jako nadstranický, usiloval o spolupráci s demokratickou levicí, která v něm však spatřovala nebezpečného rivala: vstup sympatizantů či dokonce členů sociální demokracie a národně socialistické strany do Svazu je totiž vystavoval komunistické agitaci. Podle policejní zprávy z května 1936 levicové strany Svazu po jeho založení nevěnovaly příliš pozornosti, ale v roce 1935 s ním už jednaly o pořádání společných kulturních akcí. S tím, jak se však počet členů Svazu v souvislosti s růstem popularity Sovětského svazu po uzavření spojenecké smlouvy v květnu 1935 rychle zvyšoval, obě demokratické politické strany dokonce přikazovaly svým členům ze Svazu pod pohrůžkou vyloučení ze strany vystoupit.⁴⁰ Tento stav byl ve Svazu vnímán jako neuspokojivý: „Těžkým nedostatkem zůstává oficiálně nevyřešený poměr k socialistickým stranám. Řešením této otázky ve smyslu příznivém pro Svaz přátel SSSR je přímo životní podmínkou exis-

³⁶ K činnosti Svazu podrobně srov. Jiří SEDLÁČEK – Jiří VÁVRA, *Pro zemi milovanou. Z bojů o československo-sovětské přátelství*, Praha 1960.

³⁷ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů II. Srpen 1922 – červen 1934*, Praha 1977, s. 581–585.

³⁸ J. SEDLÁČEK – J. VÁVRA, *Pro zemi milovanou*, s. 385.

³⁹ Čestmír AMORT, *Přátelé Sovětského svazu. Z historie organizací přátel SSSR v Československu*, Praha 1972, s. 31, 33.

⁴⁰ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III. Červen 1934 – březen 1939*, Praha 1979, s. 280–281

tence a růstu Svazu jakožto nepolitické a nestranické organizace přátelství k Sovětskému svazu.⁴¹ V souladu s postupem KSČ Svaz usiloval o vytváření „jednotné lidové fronty“ na kulturní úrovni a o získávání vlivu mezi dalšími skupinami obyvatelstva. S růstem ohrožení republiky se v jeho tiskovinách objevovaly výzvy k organizaci kulturních akcí směřujících k propagaci Sovětského svazu za spolupráce s dalšími „demokratickými a pokrokovými“ organizacemi sociálnědemokratickými a sokolskými, které byly ještě nedávno odmítány jako „sociálfašistické“ či „buržoazně nacionalistické“. Pod heslem společného boje proti fašismu a za obranu republiky měly být pro propagaci Sovětského svazu a prolamování nedůvěry k němu získávány i veřejné osobnosti či městská zastupitelstva.⁴² Sociální demokraté i národní socialisté, kteří po uznání Sovětského svazu zejména z hospodářských důvodů volali od poloviny 20. let,⁴³ se však stavěli obezřetně jak ke kulturní spolupráci s kryptokomunistickým Svazem,⁴⁴ tak k politické spolupráci s komunisty.⁴⁵

Uznání a spojenectví se SSSR

Hlavním stimulem pro propagační činnost obou levicových společností a pro vytváření předpokladů pro sílení sympatií k Sovětskému svazu ve druhé polovině 30. let bylo uznání legitimacy Sovětského svazu a uzavření spojenecké smlouvy v květnu 1935. Tvůrce československé zahraniční politiky Edvard Beneš vždy pod Masarykovým vlivem odmítal jak carský režim reprezentovaný bílými, tak bolševismus, ale stavěl se proti Kramářovu požadavku na protisovětskou intervenci. Zdůrazňoval geopolitický význam Ruska pro střední Evropu a také fakt, že bez Ruska není dlouhodobě v Evropě rovnováha a mír možný, s čímž souvisela i nedůvěra k polským velmocenským ambicím na úkor revolucí a občanskou válkou oslabeného východního souseda. Na počátku 20. let nevěřil v možnost zachování bolševického režimu a spoléhal na obnovení demokratického Ruska, k jehož rekonstrukci svým dílem, zabezpečením části ruské emigrace, mělo přispět i Československo. Tato vize demokratického a federativního Ruska byla podmíněna zkušeností s Ruskem po únorové revoluci. Od poloviny 20. let usiloval o normalizaci vztahů, která však nebyla nejen s ohledem na vnitropolitickou situaci, skladbu vládních koalic a odpor pravice, ale i s ohledem na odpor malodohodových spojenců možná. Ještě na konci 20. let se vyjádřil v tom smyslu, že se Rusko bude demokratizovat, že se začlení do evropského

⁴¹ Tamtéž, s. 317.

⁴² *Spolupráce odboček Svazu s pokrokovými organizacemi*, Funkcionář Svazu přátel SSSR v Československu 2, 1937, č. 2, s. 7–8.

⁴³ *Klub našich poslanců o věcech církev.-politických a uznání Ruska*, České slovo, 21. 1. 1925; Petr PROKŠ (ed.): *Politické programy československé a československé sociálně demokratické strany dělnické*, Praha 1999, s. 190.

⁴⁴ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III. Červen 1934 – březen 1939*, s. 196–197, 390.

⁴⁵ Josef HARNA, *Českoslovenští národní socialisté v mnichovské krizi*, Československý časopis historický 22, 1974, č. 1, s. 57–80; Ladislav CABADA, *Vztahy sociálních demokratů a komunistů v období první a druhé československé republiky*, in: Hynek Fajmon – Stanislav Balík – Kateřina Hloušková (eds.), *Dusivé objetí. Historické a politologické pohledy na spolupráci sociálních demokratů a komunistů*, Brno 2008, s. 133–143.

systému a bude hrát roli srovnatelnou s Francií. Ve 30. letech byla československá pozice podmíněna sovětským vztahem k Francii, o jejíž přízeň sovětská diplomacie začala usilovat. Důsledkem pak byly zásadní změny v československo-sovětském vztahu. Beneš prosadil jeho uznání *de iure* v červnu 1934 a podporoval jeho vstup do Společnosti národů. Domníval se, že po návratu silného Německa na mezinárodní scénu je třeba s ohledem na potřebu zachování mocenské rovnováhy nutné do evropské politiky více zapojit i Rusko. Zásadní zlom představovalo obnovení všeobecné branné povinnosti v Německu, po němž Beneš začal definitivně realizovat československo-sovětské spojení nehlédě na hysterickou reakci nejen Berlína a Varšavy, ale i části domácí politické reprezentace.⁴⁶

Kromě diplomatické úpravy vztahů mezi oběma státy měla na postupný vznik prosovětských sympatií veřejnosti vliv i kampaň za uznání Sovětského svazu vedená levicí jako celkem. V kombinaci s dlouhodobými aktivitami levicových intelektuálů představovala jeden z předpokladů rozvoje prosovětských sympatií ve druhé polovině 30. let. Volání po normalizaci vztahů bylo dáno především pragmatismem, Sovětský svaz v debatách vystupoval zejména jako spolehlivý spojenec proti nebezpečí fašismu a jako odbytiště pro československou průmyslovou výrobu. Český vztah k Sovětskému svazu ve 30. letech ovlivnila i Stalinova rehabilitace ruské národní minulosti a s ním spojené kladení důrazu na „ruský národ“ namísto proletářského internacionalismu.⁴⁷

V prosinci 1931 s požadavkem uznání Sovětského svazu vystoupila Československá obec legionářská. Její členové argumentovali neudržitelností současného stavu, ale i absencí objektivních informací: ať si myslíme o sovětském Rusku cokoli, je fakt, že „se tam tvoří nový život hospodářský, sociální a kulturní“, který ovlivňuje celý svět, takže normalizace diplomatických vztahů je v zájmu republiky.⁴⁸ Mezi legionáři přitom bylo možné rozlišit tři základní postoje k ruské problematice: nesmiřitelnou národnědemokratickou, odmítající navázání jakýchkoliv kontaktů, komunistickou, spatřující v Sovětském svazu vzor pro mladou republiku a kriticky masarykovskou, hájící stanovisko, že revoluce je vnitřní ruská věc a že opatrnému budování styků není třeba se bránit. Pro všechny tábory bylo příznačné zdůrazňování hospodářského aspektu vztahu k Rusku, ale také vyzdvihování tradice českého rusofilství.⁴⁹ To nalezlo odraz také v legionářské umělecké tvorbě, v básních,⁵⁰ ale zejména v hojně

⁴⁶ Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš a fenomén Ruska mezi světovými válkami*, Slovanský přehled 87, 2001, č. 2, s. 165–188.

⁴⁷ Srov. Andrzej NOWAK, *Odveta za dějiny aneb o postsovětském totalitním potenciálu*, in: TÝŽ, *Impérium a ti druzí. Rusko, Polsko a moderní dějiny východní Evropy*, Brno 2010, s. 64–65.

⁴⁸ *Občanům, politickým, hospodářským a kulturním činitelům v Čs. republice, Země sovětů* 1, 1932, č. 6, s. 82.

⁴⁹ *Náš poměr k Rusku za války a po válce. Legionářská diskuse*, *Naše revoluce* 1, 1923, č. 2–3, s. 158–205; přehledný souhrn a základní faktografie legionářské historiografické i publicistické reflexe říjnové revoluce srov. Jiří VÁVRA, *Říjnová revoluce a občanská válka v legionářských pamětech a publicistice 1919–1938*, in: *Příspěvky k dějinám česko-ruských vztahů kulturních styků* 3, Praha 1976, s. 5–69.

⁵⁰ Antonín HARTL, *Ruské dojmy v legionářském verši*, *Přerod*, 1. 4. 1925.

čtených románech z prostředí ruských legií.⁵¹ Z nich nejznámější byla díla k pravici inklinujícího a národnědemokratickou vizi „slovanského Ruska“ prezentujícího Rudolfa Medka, autora, který v roce 1925 stanul v čele opoziční Nezávislé jednoty československých legionářů a který proslul stvořením kultu plukovníka Švece, oběti tzv. aksakovské tragédie.⁵²

O probíhající kampani za uznání SSSR psal v lednu 1934 do Moskvy i sovětský diplomatický zástupce v Praze Sergej Sergejevič Alexandrovskij. Uváděl, že národnědemokratický odpor ochabuje a že vše nasvědčuje tomu, že na něm panuje všeobecná shoda. Dále upozorňoval na rozšířenou představu, podle níž se po normalizaci diplomatických styků československému průmyslu zakázky jen pohnou.⁵³ To odkazuje k frekventovanému aspektu debaty o uznání, kterým byly naděje krizí poznamenaného československého průmyslu na ruské trhy. Čeští průmyslníci však v důsledku rozbití trhu rakousko-uherského a nedostupnosti trhů západoevropských vykazovali o Rusko jako o potenciální odbytiště eminentní zájem po celé meziválečné období. Tyto hospodářské zájmy byly verbálně skrývány pod slovanskou vzájemnost. Adjektivum „slovanský“ v názvech příslušných hospodářských společností (Hospodářská jednota pro slovanský východ, Slovanská obchodní akciová společnost) však znamenalo pouze geografické vymezení.⁵⁴ Naděje vkládané do východní hospodářské orientace však přes existenci pragmatického průmyslnického křídla v národní demokracii dlouhodobě mařil vypjatý antisovětlismus.⁵⁵

Významnou součástí této kampaně byly i aktivity Společnosti, která v listopadu 1933 připravila anketu, v níž se vyjádřila řada intelektuálů, umělců, podnikatelů a politiků. Drtivá většina z nich se vyslovila pro uznání s tím, že si od něj lze slibovat zlepšení hospodářské situace a že je československá pozice s ohledem na stanovisko zbytku Evropy neúnosná. Upozorňovalo se, že Československo má standardní diplomatické styky s údajně mnohem horšími režimy (Německo, Itálie) a že Sovětský svaz představuje nezbytnou oporu vůči Německu. Příznačné bylo rozlišování mezi uznáním sovětského Ruska a přitakáním bolševismu. Podle sociálnědemokratického předsedy senátu Františka Soukupa již revoluce a bolševismus pro republiku nebezpečí nepředstavují, Moskva světovou revoluci vzdala, českoslovenští komunisté jí jsou lhostejní a Rusko se bude z teroristického režimu postupně vyvíjet v režim demokratický. Dále by podle Soukupa bylo chybou, kdyby bylo Rusko, země nekonečných

⁵¹ K problematice srov. Martin KUČERA, *K zrodu, rozvoji a skonu legionářské literatury*, in: Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví XL. Legie a múzy. K historii československých zahraničních vojsk v letech 1914–1920, Praha 2008, s. 7–38.

⁵² K osobě Rudolfa Medka srov. Ladislav SOLDÁN, „...VÁLKA, KTERÁ ZRODILA I KRÁSU...“. *Rudolf Medek – spisovatel a československý novinář*, in: Tamtéž, s. 63–82; Jitka ZABLOUDILOVÁ – Petr HOFMAN, *Mezi múzou a zbraní. Příběh Rudolfa Medka*, in: Tamtéž, s. 83–99; ke kultu Josefa Jiřího Švece srov. Jan MICHL, *Kult sebevraha-hrdiny plukovníka Švece*, in: Jan Randák – Petr Koura (eds.), *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*, Praha 2008, s. 162–173.

⁵³ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů II. Srpen 1922 – červen 1934*, s. 640–642.

⁵⁴ Srov. Zdeněk SLÁDEK – Jiří NOVOTNÝ – Jiří ŠOUŠA, *Slovanství, nebo obchod? Vývoz československých strojů do Ruska po roce 1918*, in: *Slovanské historické studie* 18, 1992, s. 190–217.

⁵⁵ Zdeněk SLÁDEK, *Hospodářské vztahy ČSR a SSSR 1918–1938*, Praha 1971, s. 8–10.

možností a „největší slovanská říše světa“, „okupováno“ nikoli československými, ale západními dělníky a inteligencí. U řady osobností se v anketě opakovala představa o Sovětském svazu jako o „slovanském státu“ či o státu „největšího slovanského národa“. Podle národního socialisty Josefa Davida „Slovanství naše nemůže býti úplné, jestliže ze stranické zaujatosti vylučujeme ze spolupráce velký ruský národ, který za světové války svými oběťmi nešetřil nejdražších statků pro osvobození národů a ne v poslední řadě také pro naše osvobození.“ Někteří respondenti dokonce v souvislosti se SSSR otevřeně hovořili o „slovanském bratrovi“ a „slovanské myšlence“.⁵⁶

Uznání SSSR v červnu 1934 však bylo důsledkem zejména zhoršující se mezinárodněpolitické konstelace a hospodářských nadějí.⁵⁷ Zatímco pro politickou pravici a Kramáře, jehož vyhrocený odpor k jakémukoliv navazování styků se sovětským režimem se s ohledem na potřeby a zájmy československého průmyslu dostával do defenzivy i v jeho vlastní straně,⁵⁸ bylo uznání bolševiků „utiskujících ruský národ“ projevem nevděku ruskému národu za jeho obětavost za světové války, „zradou Slovanstva“ a krokem k nebezpečí šíření bolševismu ve státě a národě,⁵⁹ hradní tisk a také agrární *Venkov* je přivítal.⁶⁰ Např. hradní novinář Hubert Ripka vyzdvihoval geopolitickou kontinuitu Ruska a Sovětského svazu, nutnost zabezpečení vůči obnovenému pangermanismu a fakt, že teprve tento akt definitivně zajišťuje bezpečnost republiky a evropského míru. Diplomatická spolupráce s Ruskem se bude odehrávat na demokratickém základě, podobně jako např. s Francií, neboť exportu revoluce se již není třeba obávat.⁶¹ Zásadní změnu v uznání Sovětského svazu de iure nespatořoval ani liberál Ferdinand Peroutka. Kromě upozornění, že v české společnosti ve vztahu k Rusku vždy hrál největší roli jeho obraz plnící specifickou funkci, napsal i toto: „Díky té okolnosti, že západ a zejména Francie vyhledává dnes pomoci proti novému rozmachu německé síly, dostali jsme se tedy konečně k normalisaci styků s těmi, kteří podle našeho starého, pokaženého snu měli nám býti přáteli a ochránci od počátku.“ Diskutovat o uznání státu, se kterým velmoci své styky dávno normalizovaly a o jehož přízeň v současné době usiluje samotná Francie, označil za nemístné. Celkově podle něj změna vztahu k SSSR nepřinesla změnu československé zahraniční politiky jako spíše její zapojení do bloku usilujícího o udržení míru a versailleského statutu quo.⁶²

Po složitých diplomatických peripetiích došlo v květnu 1935 k uzavření československo-sovětské spojenecké smlouvy,⁶³ což výrazně rozšiřovalo prostor pro budo-

⁵⁶ *Anketa o navázání diplomatických styků a uzavření obchodní smlouvy Československa se Sovětským svazem*, Země Sovětů 2, 1934, č. 9–10, s. 136–148.

⁵⁷ Zdeněk SLÁDEK, *Ženeva 9. června 1934*, Slovanický přehled 50, 1964, č. 3, s. 131–134.

⁵⁸ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů II. Srpen 1922 – červen 1934*, s. 649–650.

⁵⁹ Karel KRAMÁŘ, *Slovanská zrada je dokonána*, Národní listy, 10. 6. 1934.

⁶⁰ Jaroslav PAPOUŠEK, *Událost, jež není překvapením*, Národní osvobození, 10. 6. 1934; *Úprava poměru s Ruskem*, Venkov, 10. 6. 1934.

⁶¹ Hubert RIPKA, *Vážný životní problém rozřešen*, Lidové noviny, 10. 6. 1934.

⁶² Ferdinand PEROUTKA, *Jak jsme uznali sovětské Rusko*, Přítomnost, 20. 6. 1934.

⁶³ Srov. např. I. LUKEŠ, *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, s. 53–70; Věra OLÍVOVÁ, *Československo-sovětská smlouva z roku 1935*, Československý časopis historický 13, 1965, č. 4, s. 477–500; k československo-sovětským vztahům ve druhé polovině 30. let s nadsledem srov. Jindřich DEJMEK, *K československo-sovětským politickým vztahům ve druhé polovině*

vání vzájemných kulturních kontaktů. Tyto aktivity nově získaly oficiální podporu státu, byť se s touto orientací zejména pravice integrovaná do Národního sjednocení nikdy nesmířila. Beneš spojení se Sovětským svazem, od něhož si sliboval vytvoření dlouhodobé protiváhy proti vlivu Německa ve střední Evropě a vůbec posílení evropské rovnováhy, oficiálně ve vztahu k zahraničí příliš nevyzdvihoval, nehodlal dodávat záminky nacistické propagandě už proto, že „slovansko-německý antagonismus“ a údajné nebezpečí panslavismu představovalo tradiční téma německonacionální rétoriky.⁶⁴ Nacistická propaganda se sice primárně zaměřovala jiným směrem (Československo jako „výpadní brána bolševismu“ či jako „umělý slepenec“ apod.) a „panslovanské nebezpečí“ využívala spíše okrajově, ale Hitler si protičeské předsudky nesl ještě ze svého vídeňského působení. Vyslanec v Německu Vojtěch Mastný tak v politické zprávě z ledna 1935 hlásil, že podle führera Německu hrozí nově se objevující panslavismus, jehož hlavním hlasatelem je Kramář: „A právě z Prahy se ukazuje s otřesnou zřetelností to, co se dříve nazývalo panslavistickým nebezpečím, na něž se bohužel od té doby již zapomnělo, od té doby stanul v Německu přede dveřmi nebezpečnější a do očí bijící ruský bolševismus...“⁶⁵ Proto se Beneš „panslavismu“ jako šovinistického a nedemokratického programu na stránkách *Slavische Rundschau* ještě jednou explicitně zřekl.⁶⁶ Vycházel z předpokladu potřeby udržovat v Evropě po návratu Německa do velmocenských pozic rovnováhu, a to i za cenu přivedení sovětského Ruska do Evropy. Ve vztahu k Sovětskému svazu si po celé období let 1935–1938 počínal velmi opatrně a neustále zdůrazňoval, že spojenecká smlouva je jen jednou ze součástí československého obranného systému. Tímto způsobem se pokoušel čelit nařčením ze „zatahování bolševismu do Evropy“.⁶⁷

Tato opatrnost platila i pro užívání slovanských reminiscencí, kterým se směrem k zahraničí programově vyhýbal, takže např. v cirkulární telegrafické zprávě z června 1935 týkající se jeho návštěvy v Moskvě napsal: „Jinak nebudu příliš uspišovat vývoj, zejména ne zbytečně zdůrazňovat slovanství, abychom nikoho zbytečně nezastrašili.“⁶⁸ Ve vzpomínkách na setkání se Stalinem z května 1935 zase uváděl, že jej upozorňoval na nemožnost jakékoliv panslavistické politiky, ale na druhou stranu vyzdvihl české „hluboké svazky citové“ k Sovětskému svazu a k ruskému národu.

třicátých let. Kritické úvahy nad monografiemi Ivana Pfaffa a Igora Lukeše, Český časopis historický 87, 1999, č. 1, s. 80–106.

⁶⁴ Srov. Edmund DMITRÓW, *Obraz Rosji i Rosjan w propagandzie narodowych socjalistów 1933–1945*, Warszawa 1997; k vývoji užívání problematického hesla *Drang nach Osten* srov. Henry Cord MEYER, *Drang nach Osten. Fortunes of a Slovan-Concept in German-Slavic Relations 1849–1990*, Bern 1996.

⁶⁵ Vojtěch MASTNÝ, *Vzpomínky diplomata. Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslance*, Praha 1997, s. 201, 207; negativní obraz Čechů jako rusofilů a „psychických vazalů Ruska“ nebyl záležitostí pouze pohledu z nacistického Berlína, ale i z Budapešti či ve chvílích napjatých vztahů také z Varšavy (srov. *Poměr polsko-český a polsko-maďarský*, Sborník zahraniční politiky 1, 1920, č. 14–15, s. 349–351; *Zahraniční politika* 2, 1923, č. 17, s. 1144; *Polská kampaň proti Československu*, *Zahraniční politika* 14, 1935, č. 1, s. 22–24).

⁶⁶ Edvard BENEŠ, *Der Panslavismus*, *Prager Rundschau* 6, 1936, č. 6, s. 401–414.

⁶⁷ I. LUKEŠ, *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, s. 47; Čestmír AMORT, *Přehled dějin československo-sovětských vztahů v údobí 1917/1939*, Praha 1975, s. 270–271.

⁶⁸ Jindřich DEJMEK (ed.), *Edvard Beneš. Cirkulární telegramy 1920–1935*, Praha 2002, s. 234.

Ex post také uváděl, že od počátku 20. let počítal s návratem národní myšlenky v sovětském Rusku, která se v jeho zahraniční politice projeví návratem slovanství.⁶⁹ Se slovanským aspektem Beneš pracoval také směrem k prostředí domácímu, kde byl naopak ochoten na slovanský aspekt čas od času poukázat. V červenci 1934 uvedl, že posledních 15 let Československo ke všem slovanským státům včetně Ruska vykonávalo „dobrou a rozumnou slovanskou politiku“ a o Sovětském svazu hovořil jako o „největším národu slovanském“, který spolu s Francií usiluje především o mír.⁷⁰ Ve svých textech připomínal tradici českého rusofilství a vyzdvihoval slovanskou jazykovou příbuznost.⁷¹

Západní kulturní i politickou orientaci Československa po uzavření spojenecké smlouvy zdůrazňoval i pozdější ministr zahraničí Kamil Krofta. Přestože byl až do roku 1934 členem národní demokracie, prosazoval normalizaci vztahů se Sovětským svazem již od poloviny 20. let. V Rusku, byť sovětském, spatřoval až do září 1938 klíčovou záruku československé bezpečnosti. V září 1934 na jedné z porad na ministerstvu uváděl: „Musíme mít s Ruskem styky, ať je tam režim jakýkoliv. [...] Je to tím důležitější, když druhý slovanský stát, Polsko, se ukázal spojencem velmi nespolehlivým.“⁷² V časopise *Praha-Moskva* Krofta v roce 1936 shrnoval, že slovanství a vědomí příbuznosti uzavření spojeneckví neovlivnilo, ale na druhou stranu jeho vznik usnadnilo. Vliv slovanství na sovětskou zahraniční politiku hodnotil jako malý, stejně jako na politiku carského Ruska před světovou válkou. Současně kategoricky odmítl, že by československou diplomacii ke spolupráci se Sovětským svazem vedlo cokoli, co by se blížilo starému romantickému panslavismu.⁷³ To stejné opakoval v lednu 1938 sovětskému vyslanci Alexandrovskému v Praze. Kromě toho vysvětloval, že si Československo svoji vazbu na Sovětský svaz s ohledem na západní nedůvěru nemůže dovolit dávat příliš na odiv. Jedním dechem dodával, že smlouva je zárukou míru pro celou Evropu a že „Tento obrovský význam smlouvy se SSSR nyní chápe a přijímá všechen lid Československa téměř bez rozdílu stranické příslušnosti...“⁷⁴

Na stránkách téhož časopisu se problematice spojenecké smlouvy a polemice s jejími odpůrci v cyklu článků věnoval hradní novinář a Benešův stoupenec, vůdce výpravy československých novinářů do SSSR na přelomu let 1934 a 1935, Hubert Ripka. Zdůrazňoval, že smlouvy mezi Francií, Sovětským svazem a Československem představují zásadní překážku nacistické agresí a jsou tak zárukou míru a československé bezpečnosti. Tvrzení, že povedou k „bolševizaci“ země, postrádají reálný základ, protože každá země má svůj osud ve vlastních rukou. Uzavření smlouvy pozici komunistické strany nezlepšilo a Moskva o export revoluce dávno neusiluje. To to čistě obranné spojeneckví je navázáno na smlouvy s Francií, na malodohodovou

⁶⁹ Edvard BENEŠ, *Úvahy o slovanství*, Praha 1947, s. 14–15.

⁷⁰ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III. Červen 1934 – březen 1939*, s. 33.

⁷¹ Např. Edvard BENEŠ, *Politická a kulturní spolupráce ČSR a SSSR*, Země sovětů 4, 1935–1936, říjen 1935, s. 181–183.

⁷² Jindřich DEJMEK, *Historik v čele diplomacie: Kamil Krofta. Studie z dějin československé zahraniční politiky v letech 1936–1938*, Praha 1998, s. 18–19.

⁷³ Kamil KROFTA, *Rusko a Evropa – kdysi a nyní*, Praha-Moskva 1, 1936, č. 1, s. 1–4.

⁷⁴ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III. Červen 1934 – březen 1939*, s. 413–414.

spolupráci a na Společnost národů. Československo je tak „pevným pojítkem mezi sovětským Východem a demokratickým Západem“. Německou kampaň proti spojení stojící na tezi o expanzi bolševismu do Evropy Ripka označil za pouhý plášťk usilující o zamlžení „pravých záměrů výbojného pangermanismu“ a dále zdůrazňoval nutnost oddělování mezistátních vztahů, jejich zájmů a ideologie. Uznával, že existují osoby, které německé protibolševické rétorice věří, ale spařoval v nich buď „umíněné odpůrce veškerého sociálního pokroku“, nebo zbabělce ovládané nepřekonatelným strachem z německé síly. Volání po revizi smlouvy označoval za absurdní a ty, kteří tak činili za faktické podporovatele pangermánského nacismu.⁷⁵ Podobně jako Krofta i Ripka krátce po uzavření smlouvy uváděl, že přátelství a uzavřené spojenectví „odpovídá vůli širokých vrstev národních v obou zemích“.⁷⁶ Teze, že spojenectví se Sovětským svazem tváří v tvář Hitlerovi jako zásadní opora republiky musí mít celonárodní charakter, se objevovala často. U příležitosti dvouletého výročí uzavření smlouvy ji zmiňoval např. i brněnský levicový právník a politik Bohuslav Ečer: „Otázka našeho poměru k Francii a Sovětskému svazu není a nemůže být otázkou žádné politické strany, nýbrž musí býti otázkou celého národa a všeho obyvatelstva tohoto státu.“⁷⁷ S rostoucím napětím pak toto heslo přecházelo do extrémních poloh. V březnu 1938 se ve *Světě Sovětů* objevil článek Přátelství k SSSR – nejlepší vlastenectví. Podle jeho autora byl Sovětský svaz hlavní zárukou československé bezpečnosti a každý, kdo nesouhlasil, byl „velezrádce“.⁷⁸

Podpořit československo-sovětské spojenectví se svým objemným spisem, který vyvolal mezinárodní skandál a diplomatickou roztržku s Rumunskem, pokusil i diplomat Jan Šeba.⁷⁹ Historickými a geopolitickými argumenty hájil normalizaci vztahů a spojenectví Československa a Malé dohody se Sovětským svazem a ukázal, že SSSR může být Praze zásadní oporou, neboť geopoliticky představuje nástupce starého Ruska s obdobnými zájmy: „Rusko nemohlo nikdy připustit, aby rozdrčením Srbska bylo ohroženo z jihu, stejně jako nebude moci připustit Sovětský svaz, aby měl hranici na jihozápadě ohroženu, bylo-li by rozdrčeno Československo a Rumunsko.“⁸⁰ Geopolitická argumentace a poukaz na fakt, že bez ruské opory je československá pozice v těsném sousedství Německa neudržitelná, byl součástí většiny úvah o československém vztahu k Rusku. Už Masaryk v *Nové Evropě* (1920) uváděl, že pokud by Německo ovládlo Rusko, mělo by potenciál ovládnout také Západ, a proto „Evropa, lidstvo, potřebuje Ruska, Ruska samostatného a silného.“⁸¹ Podobným smě-

⁷⁵ Hubert RIPKA, *Sovětská politika a porušení locarnské smlouvy*, Praha-Moskva 1, 1936, č. 1, s. 16–17; TÝŽ, *Křížácké tažení proti bolševismu*, Tamtéž, č. 7, s. 222–224; TÝŽ, *Smlouva čisté obranná*, Praha-Moskva 2, 1937, č. 1, s. 2–4; TÝŽ, *Pakty s SSSR – nástroj míru*, Tamtéž, č. 3, s. 73–74; TÝŽ, *Trvalost přátelství mezi Československem a SSSR*, Tamtéž, č. 7, s. 218–220.

⁷⁶ Hubert RIPKA, *Vzájemnost spolehlivého spojenectví*, Země sovětů 4, 1935, č. 6, s. 187.

⁷⁷ Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), fond Zemský úřad Brno, karton 264, sign. 8697/37, Relace z veřejné schůze Společnosti pro hospodářské a kulturní styky s SSSR v Brně z 18. 6. 1937.

⁷⁸ Stanislav BRUNCLÍK, *Přátelství k SSSR – nejlepší vlastenectví*, Svět Sovětů 7, 1938, č. 3, s. 5.

⁷⁹ K tzv. „Šebově aféře“ srov. Jindřich DEJMEK, *Šebova aféra. The Seba Scandal*, Slovanský přehled 79, 1993, č. 3–4, s. 253–265.

⁸⁰ Jan ŠEBA, *Rusko a Malá dohoda v politice světové*, Praha 1936, s. 311.

⁸¹ Tomáš Garrigue MASARYK, *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*, Praha 1920, s. 143.

rem se pak ubíraly i úvahy Beneše či Kramáře, který však ani v podmínkách 30. let nebyl ochoten přistoupit na to, že by v této roli mohlo vystupovat Rusko sovětské. Teze, že Československo Rusko jako záruku bezpečnosti na základě geopolitických daností nezbytně potřebuje, se objevovala ve 20. letech i v levicovém prostředí, např. v textech publicisty a sociologa Františka O. Navrátila, který se zamýšlel nad pozicí Československa v Evropě po Locarnu, v jehož výsledcích spatřoval nebezpečné příznaky rozkladu versailleského systému. Francie si na konferenci zabezpečila svoje východní hranice, tedy svůj primární zájem, a Československo a Polsko jejím zájmem zůstávají i nadále, ale pouze sekundárním, takže výlučně francouzská orientace by do budoucna byla chyba. Navrátil upozorňoval, že je Československo na Německu závislé, že v něm vězí geograficky i etnicky a nachází se v jeho gravitaci, z níž se nemůže vymanit. Bez dohody s Německem se Československo neobejde, ale: „Bez Ruska je však každá kombinace s Německem politikou Německa a ne německou politikou ČSR.“ A dále: „Rusko, věčně různorodé a jdoucí svou cestou, při vši své odchylnosti poměrů, kultur, ústav, morálky a vlád je stejným předpokladem bezpečné politiky ČSR dnes jako vždy dříve. Ne pro slovanství, ale pro svou expansi. Ne pro lásku, ale pro svou konkurenční moc má zájem na ČSR...“⁸²

Uzavření smlouvy namířené proti velmocenským záměrům Německa logicky vyvolalo reakci nacistické propagandy, na kterou reagoval svojí brožurou hradní historik Jaroslav Papoušek. Hitler podle něj navazuje na pangermánský Drang nach Osten, je nepřátelský vůči Sovětskému svazu a v důsledku pak vůči všem, kteří s ním jsou ve spojení. Nacistická propaganda se vrací k německé protiruské a protičeské předválečné propagandě a hraje kartu „strašáka panslavismu“. Stejně jako za Čechy líčí jako předvoj či součást nebezpečí z východu. Německá propaganda operující s tezemi o sovětských letištích na Slovensku, sovětských důstojnících v československé armádě a o volném poli pro bolševickou propagandu lže a pracuje stejně jako před válkou, jen místo proti panslavismu hřímá proti bolševismu. Jejím pravým účelem je příprava války.⁸³ Slovanskou kartu v propagandistické rovině ale hrála i sovětská strana.⁸⁴ Např. těsně po podpisu spojenecké smlouvy se v *Národním osvobození* objevila zpráva přebíraná ze sovětského tisku, podle níž si Sovětský svaz uvědomuje tradiční české sympatie a je připraven hájit napadené slovanské národy.⁸⁵

O tom, že návrat velmocenského Německa a nacistická propaganda stimulovaly analogickou obranu z české strany, svědčí např. texty novináře a hradního historika Jana Slavíka. I on, stejně jako řada dalších „slovanských pracovníků“ a hradních novinářů,⁸⁶ spatřoval v Hitlerově nástupu obnovení německého pangermanismu pohlížejícího na slovanská území jako na potenciální kolonie. Slavík oživoval teze o slovansko-německém antagonismu, o ruské opoře či českých zemích jako západní „slovanské výspě“ v „německém moři“, o kterou se německý tlak na východ tradičně tříštil. Situaci druhé poloviny 30. let a německé „tažení proti bolševismu“ srovnával

⁸² František O. NAVRÁTIL, *Rusko*, Kdyně 1926, s. 63.

⁸³ Jaroslav PAPOUŠEK, *Československo, SSSR a Německo. Je Československo výpadní branou bolševismu?*, Praha 1936.

⁸⁴ Srov. Josef KOLEJKA, *Idea slovanské solidarity v období mezi dvěma světovými válkami*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 11, 1962, s. 40–41.

⁸⁵ *Národní Osvobození* 18. 5. 1935, s. 1.

⁸⁶ Srov. např. Václav CHÁB, *Německý vpád na slovanský východ. Kus dějin – kus boje o budoucnost*, Praha 1938, s. 115–124.

s první světovou válkou, kdy Němci realizovali tvrdý protislovanský postup. Nacismus ve vztahu ke Slovanům podle Slavíka nepřišel s ničím novým, hlásáním zoologického nacionalismu jen navazuje na myšlenky 19. století. Ve Slovanech vidí podlidy a v jejich území kolonie. Henlein je jeho agentem a případné odstoupení Sudet by na tom nic nezměnilo.⁸⁷ Stejně jako řada dalších osobností se Slavík také zamýšlel nad úlohou Polska. V polsko-sovětském vztahu spatřoval „gordický uzel Slovanstva“ a logickou reakcí na Hitlerův protislovanský postup by podle něj mělo být československo-sovětsko-polské spojenectví, jehož vzniku však brání polská vládnoucí třída trpící nepřekonatelným odporem vůči levici a bolševismu. Přitom je sovětský režim demokratičtější než ten německý a Sovětský svaz zdaleka nepředstavuje pro Polsko takové nebezpečí jako nacistické Německo.⁸⁸ Slavík, stejně jako řada dalších osob blízkých Hradu, v bolševismu nebezpečí nespatořoval a Hitlerovu stylizaci do role bojovníka proti němu označoval za pouhou záminku pro postup proti Rusku a Slovanům.⁸⁹ Spojenectví se Sovětským svazem, v němž měl stejně jako řada dalších po Stalinově nástupu a přehodnocení konceptu exportu revoluce tendenci spatřovat návrat k národní tradici a prosazování vlastních velmocenských zájmů, vítal.⁹⁰

Význam státní oficiality pro formování pozitivního obrazu SSSR

Vstup Sovětského svazu do Společnosti národů, jeho uznání *de iure* a uzavření spojenecké smlouvy významným způsobem ovlivnilo postoj státu k sovětofilním projevům marxistické levice. Zatímco jak v letech nestability následujících po vzniku republiky,⁹¹ tak po celá 20. léta tyto projevy stát sledoval s velkou dávkou nedůvěry a projevy sympatií k sovětskému režimu, např. komunistické pokusy o oslavy 10. výročí říjnové revoluce, byly zakazovány jako protistátní,⁹² v letech 1934–1935 nastal obrat a přátelský poměr k Sovětskému svazu se do jisté míry stal součástí československé oficiality, byť ve vztahu k aktivitám komunistů ostražitost přetrvávala.

Změnu postoje státu k Sovětskému svazu a bolševické revoluci požadovala i Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem, která za tím účelem společně s Československo-ruským obchodním ústavem vypracovala memorandum určené ministru zahraničí. Kromě opatření a změn na úrovni ministerstev a hospodářských institucí požadovala vymýcení Sovětskému svazu nepřátelských a emigrantských vlivů ve Slovanském ústavu. Společnost se měla do budoucna stát nestranickým centrem „neoficiálních, resp. oficiálních styků“. S ohledem na předpokládaný rozvoj hospodářských styků požadovala zavádění ruštiny na středních školách

⁸⁷ Jan SLAVÍK, *Kořeny síly našeho národa*, Sobota, 4. 1. 1936; TÝŽ, *Proti Slovanům*, Sobota, 9. 5. 1936; TÝŽ, *Henleinova víra a Slované*, Sobota, 7. 5. 1938; TÝŽ, *Německý postup proti Slovanům a jeho sudetský agent*, Praha 1938.

⁸⁸ TÝŽ, *Gordický uzel Slovanstva*, Sobota, 26. 3. 1938.

⁸⁹ TÝŽ, *Hitler a Slovanstvo*, Národní osvobození, 11. 3. 1936.

⁹⁰ TÝŽ, *Slované a vznik velkého Německa*, Slovanský přehled 30, 1938, č. 3, s. 111–114.

⁹¹ Srov. Alois KOCMAN (ed.): *Souhrnná týdenní hlášení presidia zemské správy politické v Praze o situaci v Čechách 1919–1920*, Praha 1959.

⁹² J. SEDLÁČEK – J. VÁVRA, *Pro zemi milovanou*, s. 38–54.

a volala po revizi způsobu, jakým se o Sovětském svazu píše v učebnicích.⁹³ Z téhož prostředí také zaznívaly hlasy po uzavření kulturní konvence, která by umožňovala výměny lektorů a studentů, studijní cesty či vědeckou spolupráci a která by zajistila „nejvyšší státní ochranu praktické kulturní vzájemnosti“.⁹⁴ Stát, resp. ministerstvo školství také od roku 1936 o oficiální podpoře Společnosti minimálně uvažoval.⁹⁵ Podle oběžníku ministerstva vnitra z července 1935 se Československo podpisem smlouvy dostalo do úzkého vztahu k Sovětskému svazu a z tohoto politického sblížení plynou společenské důsledky. Veřejné osobnosti spojené se státem se tak napříště neměly účastnit či dokonce stát v čele akcí pořádaných bílou emigrací.⁹⁶ Na konci roku 1935 byl pak vydán výnos ministerstva spravedlnosti určený státním zastupitelstvím o stíhání projevů sympatií k Sovětskému svazu. V něm se upozorňuje, že nehledě na to, že se vztahy obou států zásadním způsobem změnil, výroky typu „Ať žije SSSR!“ jsou nadále stíhány podle staré praxe. Výnos ukládal začít rozlišovat, jedná-li se o prostý projev sympatií, za který již nikdo být trestně stíhán nemůže, nebo zdali jde o pobuřování proti demokratické formě republiky, které je třeba i nadále trestně stíhat. Tato instrukce měla být uplatňována také zpětně.⁹⁷ Podle pokynu ministerstva spravedlnosti z února 1938 pak „všechny karikatury vedoucích osob z Ruska jest potlačovati“, případně za využití zákona na ochranu republiky.⁹⁸ Tyto příklady dobře ukazují, že stát už propagaci nyní spojeneckého Sovětského svazu nejen že nebránil, a co víc, začal pro ni spoluvytvářet podmínky.

Nehledě na změnu postoje úřadů však přetrvával problém spočívající v rozporu mezi potřebou spojence a nekompatibilitou oficiálních doktrín obou států. Přes posun ve vzájemných vztazích si oficiální místa stále ponechávala rezervu. Zejména ve vztahu k problematice bolševismu a říjnové revoluce se i nadále rozlišovalo mezi Sovětským svazem jako spojencem a mezi jeho ideologií. Opatrně kladný postoj však přesto oficiální místa zaujala k oslavám 20. výročí říjnové revoluce. Podle ministerstva zahraničí se jednalo o oslavu státního svátku spřáteleného státu a československé orgány tak neměly vyvíjet žádnou iniciativu, ale ani žádnou represí. Oficiální představitelé protektorát přijímat neměli, ale akcí se účastnit mohli. Jedním dechem se však upozorňovalo, že je třeba působit na tisk, aby se neobjevily nevhodné polemiky a aby se vše nestalo manifestací „levicových živlů“.⁹⁹ Tento aspekt se pak mohl promítat také do činnosti jednotlivců: když si Huberta Ripku v únoru 1937 pozval ministr zahraničí Krofta „na kobereček“ s tím, že jako redaktor listů vládní koalice píše ve

⁹³ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III. Červen 1934 – březen 1939*, s. 62–67.

⁹⁴ František KUBKA, *Československo-sovětská kulturní vzájemnost*, Praha-Moskva 1, 1936, č. 1, s. 6–9.

⁹⁵ Archiv hlavního města Prahy, Spolkový katastr, Společnost pro kulturní a hospodářské styky s Novým Ruskem (XXII/1293), Ministerstvo vnitra republiky Československé policejnímu ředitelství v Praze 3. 7. 1936.

⁹⁶ Zdeněk SLÁDEK – Ljubov BĚLOŠEVSKÁ (eds.), *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1938)*, Praha 1998, s. 140–141.

⁹⁷ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III. Červen 1934 – březen 1939*, s. 224.

⁹⁸ MZA, fond Zemský úřad Brno, karton 280, číslo jednací 7249/38, Interpelace poslanců A. Klimenta a K. Šliwky ministru vnitra pro nezákonný postup policejního ředitelství v Opavě.

⁹⁹ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III. Červen 1934 – březen 1939*, s. 387–388.

věci moskevských procesů příliš ostře, hájil se tím, že se jeho kritické texty týkaly pouze nepřijatelného bolševismu a nikoli Sovětského svazu jako spojeneckého státu.¹⁰⁰

Tyto změny znamenaly významný stimul pro činnost Společnosti i Svazu. Propagací spojeneckého Sovětského svazu a Rudé armády oba spolky dále spoluvytvářely podmínky pro růst zájmu české veřejnosti o spojenecký stát, sledovatelný od počátku 30. let. Patrná je přitom diferenciaci podle politické příslušnosti, takže sociální demokraté a národní socialisté se snažili pořádat vlastní přednášky a konkurovat zejména komunistickému Svazu. Důležitou roli v tomto nárůstu sympatií hrála kromě nástupu Hitlera k moci i ekonomická krize. Všeobecné zhoršení sociální situace totiž v kombinaci s faktem, že se Sovětskému svazu vyhnula, ústilo do dalšího nárůstu sympatií zejména na levici.¹⁰¹ Potvrzuje to i interní zpráva oficiální sovětské propagandistické platformy, Všesvazové společnosti pro kulturní styky se zahraničím z počátku září 1934: „V současné době jsou podmínky práce v Československu výjimečně příznivé. Podle výroku soudruhů, kteří byli na sjezdu spisovatelů, československý tisk je ochoten uveřejnit jakýkoli materiál o SSSR. Zájem ve všech vrstvách a skupinách inteligence je ohromný. [...] Určitou roli hrají i slavjanofilské nálady, dosti silné v Československu.“¹⁰² Zatímco zájem o Sovětský svaz byl až do poloviny 30. let záležitostí především marxistické levice, vztah veřejnosti k němu se během první poloviny 30. let v důsledku hospodářské krize, ohrožení republiky a uzavření spojenecké smlouvy významným způsobem proměnil a prosovětské sympatie přestaly být vysloveně záležitostí komunistů. O růstu jeho popularity svědčí i fakt, že se zásluhy na uzavření spojenecké smlouvy staly předmětem politického boje.¹⁰³ Mnoho pozorovatelů, zejména intelektuálů, začalo v této atmosféře považovat Sovětský svaz za spřátelený stát, byť celkově byla situace složitější: „Orientace Československa na Sovětský svaz, podepřená smlouvou z roku 1935, vyvolala u značné části politiků, publicistů i umělců postoj oscilující mezi nekritickým obdivem, falešnými nadějemi a uctívou zdrženlivostí při kritice vnitřních sovětských poměrů.“¹⁰⁴

Sovětofilství však oslabovaly zprávy o moskevských procesech, které v období od srpna 1936 do března 1938 působily závažné spory zejména v prostředí levicové inteligence. Československá diplomacie sovětskou verzi s ohledem na klíčové spojení nezpochybňovala. Nekriticky se k přijetí procesů postavili především komunisté (Julius Fučík, Ladislav Štoll), byť v této souvislosti byla řada osob z komunistické strany vyloučena (trockisté Závěš Kalandra a Josef Guttman). Ostře kritické stanovisko zaujala i sociálnědemokratická levice a situaci dále komplikovala ambivalentní recepce procesů se starými bolševiky v prostředí nemarxistických levicových stran i mezi kritickými solitéry typu Jana Slavíka, Ferdinanda Peroutky či Františka Xavera Šaldy. Tyto kruhy procesy z mravního hlediska odsuzovaly, ale současně je

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 335–336.

¹⁰¹ Miloslav MOULIS, *O vztazích čs. lidu k SSSR na počátku 30. let*, Slovanský přehled 52, 1966, č. 5, s. 273–279.

¹⁰² Citováno podle Č. AMORT, *Přehled dějin československo-sovětských vztahů v údobí 1917/1939*, s. 49.

¹⁰³ Srov. Z. SLÁDEK, *Ženeva 9. června 1934*, s. 133–134.

¹⁰⁴ Ladislav CABADA, *Intelektuálové a idea komunismu v českých zemích 1900–1935*, Praha 2000, s. 165.

chápalý jak projev Stalinova rozchodu s koncepcí exportu revoluce a naopak prosazením socialismu v jedné zemi, s nímž spojovaly představu návratu původních ruských geopolitických zájmů a obnovování „národního Ruska“. Mnohým se tak procesy zdály být dokladem sovětského rozchodu s radikalismem a návratu k pragmatismu, a to zejména na poli mezinárodní politiky, kde Sovětský svaz vystupoval jako obránce míru a garant československé pozice vůči Německu. Hodnocení tak oscillovalo mezi póly nekritického přijetí a kritického odmítnutí, přičemž mezi oběma vyhraněnými pozicemi existovala pestrá paleta názorů lavírující mezi mravním a k zájmům státu loajálním stanoviskem.¹⁰⁵ Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem, stejně jako Nejedlý, zaujala v záležitosti procesů nekritické stanovisko a postavila se plně za oficiální sovětskou verzi s tím, že kritika moskevských procesů je záležitostí „trockistů“ a jejím účelem je posílení světového fašismu.¹⁰⁶ Řada intelektuálů si pod vlivem ohrožení republiky pochybnosti nepřipouštěla, v Sovětském svazu spatřovala oporu nebo dokonce věřila, že jde o cestu k jeho demokratizaci. Např. Karel Čapek, stejně jako mnoho dalších nekomunistických intelektuálů, v červenci 1936 přivítal „nejdemokratičtější“ sovětskou ústavu. Jako „Slovan-Evropan“ vyzdvihl její „západní ráz“, čímž navazuje na francouzskou tradici, takže Sovětský svaz tak v tom nejlepší slova smyslu směřuje do Evropy.¹⁰⁷

V kulturní rovině měla na růst popularity a zájmu o Sovětský svaz vliv dlouhodobá důvěra a obdiv levicových intelektuálních kruhů, jejich autentický a dlouhodobě propagovaný zájem o sovětskou kulturu projevovaný v tisku i na přednáškách příslušných spolků a organizací. V prostředí marxistické levice se od 20. let vytvářel „kanonický“ obraz Sovětského svazu jako „země zaslíbené“, ráje na zemi bez sociálních rozporů.¹⁰⁸ Tento pozitivní obraz, ponecháme-li bokem nekritické nadšení a idealismus jednotlivců,¹⁰⁹ spoluvytvářela sovětská propaganda, jejíž významný nástroj pro manipulaci s návštěvníky Sovětského svazu představovala cestovní kancelář Inturist a na kulturní spolky usilující o kulturní sblížení zaměřená Vsesvazová společnost pro kulturní spojení se zahraničím. Pozitivní, idealizované vnímání Sovětského svazu mohlo vést k příklonu k levicovým idejím, které symbolizoval.¹¹⁰ Přednášky na tato témata organizované nejen Společnostmi, ale např. i v Brně Levou frontou nenavštěvovali zdaleka jen komunisté, ale zejména pod vlivem hospodářské krize a později ohrožení Německem i osoby mimo marxistickou levici. Podle některých policejních

¹⁰⁵ Ivan PFAFF, *Česká levice proti Moskvě 1936–1938*, Praha 1993, s. 6–38; TÝŽ, *Krise české kultury po moskevských procesech 1936–1938*, Slovanský přehled 87, 2002, č. 1, s. 33–57.

¹⁰⁶ *K moskevskému procesu*, Praha-Moskva 1, 1936, č. 6, s. 203–206; Zdeněk NEJEDLÝ, *Druhý proces*, Praha-Moskva 2, 1937, č. 1, s. 24–26.

¹⁰⁷ *Čeští intelektuálové o nové ústavě Sovětského svazu*, Praha-Moskva 1, 1936, č. 4, s. 115.

¹⁰⁸ Srov. Jiří VÁVRA, *Říjnová revoluce a SSSR v československé publicistice a reportážích 1918–1929*, in: Příspěvky k dějinám česko-ruských kulturních styků 2, Praha 1969, s. 5–133.

¹⁰⁹ Srov. E. GOLDSTÜCKER, *Vzpomínky (1913–1945)*, s. 81–86.

¹¹⁰ Srov. Jan LOMÍČEK, *Časopis „SSSR na strojce“ jako pramen ke studiu témat sovětské meziválečné propagandy*, ČLOVĚK – Časopis pro humanitní a společenské vědy č. 13 (15. 12. 2008), http://clovek.ff.cuni.cz/pdf/lomicek_studie_13.pdf (přístup 20. 8. 2011); TÝŽ, *Světlem sovětů – k vlivu sovětské propagandy na utváření obrazu Sovětského svazu v meziválečném Československu ve dvacátých a třicátých letech 20. století*, in: Zdeněk Kárník – Jiří Kocián – Jaroslav Pažout – Jakub Rákosník (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu VI*, Praha 2009, s. 46–71.

hlášení mohli na těchto akcích být komunisté dokonce v menšině.¹¹¹ Tento idealizovaný obraz byl pochopitelně zcela odmítán v pravicovém tisku a narušován kritickými reportážemi.¹¹²

Zvyšování zájmu veřejnosti o Sovětský svaz lze od poloviny 30. let doložit i nárůstem počtu poboček Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s novým Ruskem. Do roku 1935 měla mimo Prahy pobočky pouze v Brně, Bratislavě a Kladně, ale od roku 1935 i v Olomouci, Kolíně, Uherském Brodě a od roku následujícího i v Plzni a Moravské Ostravě.¹¹³ O „zoficiálnění“ a rozšíření vztahů svědčí i v říjnu 1935 konaný Týden sovětské kultury. Pod protektorátem ministra zahraničí v jeho rámci probíhala řada kulturních akcí v Praze, Bratislavě a Olomouci.¹¹⁴ V posledně jmenovaném městě se konala pod záštitou místní městské rady, zúčastnilo se jí asi šest set osob a vystoupila na ní řada osobností veřejného života, např. zástupci Učitelské jednoty, olomoucké městské rady, Československé obce legionářské, Volné myšlenky či Dělnické akademie.¹¹⁵

Sympatie k nově objevené „mírové mocnosti“ se projevovaly růstem zájmu o sovětskou kulturní produkci, který přestal být politickým aktem a doménou komunistů či hrstky levicových intelektuálů. V roce 1937 se za vyloučení účasti představitelů ruské emigrace konaly zcela oficiální puškinské oslavy.¹¹⁶ V jejich rámci proběhly desítky kulturních akcí a přednášek, a to přímo pod záštitou prezidenta Beneše.¹¹⁷ V podobně oficiálním duchu se nesly i oslavy 20. výročí říjnové revoluce jako data vzniku spojeneckého a spřáteleného státu na podzim 1937, na nichž nechyběly tehdejší politické špičky.¹¹⁸ U této příležitosti Společnost vydala oficiálně laděný sborník projevů několika desítek osobností, politiků marxistické i demokratické levice, průmyslníků, ale i univerzitních profesorů, slavistů. Sovětský svaz v nich vystupoval nejen jako mezinárodní opora míru, demokracie a bezpečnosti, ale také jako demokratický stát sociálního a hospodářského pokroku, kterého se již dávno není třeba obávat. Národně socialistický poslanec Ferdinand Richter se dokonce vyjádřil, že „nás k Sovětskému svazu poutají i svazky citové, rasová příbuznost se slovanskými národy, jež tvoří většinu jeho obyvatelstva.“¹¹⁹

¹¹¹ MZA, fond Policejní ředitelství Brno, karton 2549, sign. 1697, Levá fronta, Relace o veřejné přednášce Levé fronty z 16. 4. 1931; Čestmír AMORT (ed.): *Velká víra a naděje. Dokumenty o vztazích československého lidu k národům SSSR v letech 1917–1945*, Praha 1970, s. 170, 225.

¹¹² Např. J. SEDLÁČEK – J. VÁVRA, *Pro zemi milovanou*, s. 204–205; František GLASER, *Co se cizinci za návštěvy Ruska neukazuje*, Přítomnost, 29. 8. 1934.

¹¹³ Praha-Moskva 2, 1937, č. 2, s. 71.

¹¹⁴ J. SEDLÁČEK – J. VÁVRA, *Pro zemi milovanou*, s. 376.

¹¹⁵ MZA, fond Zemský úřad Brno, karton 238, sign. 39720/35, Relace o veřejné přednášce organizované Společností pro hospodářské a kulturní styky s SSSR v Olomouci 30. 10. 1935.

¹¹⁶ J. KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý. *Politik a vědec v osamění*, s. 247–248.

¹¹⁷ Lubormír LINHART, *Oslavy A. S. Puškina v Československu*, Praha-Moskva 2, 1937, č. 1, s. 22–24, č. 2, s. 61–62.

¹¹⁸ *Oslava 20. výročí SSSR v Praze*, Praha-Moskva 2, 1937, č. 8, s. 253–276.

¹¹⁹ *Československo Sovětskému svazu k 20. výročí. Sborník projevů*, Praha 1937, s. 23.

Sovětské Rusko opět „slovanské“?

Pozitivní obraz, stejně jako přitakání spojenectví byly záležitostí především levice. Právice reprezentovaná národní demokracií a později Národním sjednocením Benešovu zahraniční politiku odmítala a na jaře 1934 dokonce vedla kampaň proti uznání Sovětského svazu. V pravicovém tisku se sice z nacionálních pozic psalo o „nástupu pangermanismu“, ale v kombinaci s důsledným antisovětismem jakoukoliv formu spolupráce se sovětským Ruskem odmítal a alternativu spatřoval ve vizi „slovanské federace“ s Polskem či orientace na fašistickou Itálii.¹²⁰ Vztah k Sovětskému svazu byl ve druhé polovině 30. let diskutovanou záležitostí i mezi mládeží. Poukazovalo se na to, že „poměr mladých lidí k Sovětskému svazu je u nás skoro bez výjimky kladný“, a to nejen mezi levicovou, ale i pravicovou mládeží. Mladé národovce na něm podle jednoho z přispěvatelů Peroutkovy *Přítomnosti* kromě obdivu k síle jako takové přitahovala i představa realizace „uvědoměle ruské“ národní politiky.¹²¹

Naděje vkládané do Sovětského svazu, ovšem často kontaminované národoveckými reminiscencemi, představovaly byť rozšířenou, tak pouze jednu z možných reakcí na rostoucí ohrožení republiky. Jak již bylo řečeno, na pravici, stejně jako v případě některých hlasů z katolických kruhů, byla slovanská opora proti tlaku nacistického Německa hledána nikoli v Sovětském svazu, ale ne zcela realisticky v Polsku, a to často za vyzdvihování historických paralel odkazujících na společný slovanský odpor proti německému tlaku na východ.¹²² Od roku 1933 se začaly objevovat výzvy ke slovanské spolupráci, „probouzení slovanského vědomí“ a sblížení s tím, že se slovanské národy a státy musí společně postavit snahám proti revizi versailleského statutu quo.¹²³ V souvislosti s Hitlerovým nástupem se také objevil větší zájem o Lužické Srby, kteří, tradičně platili za odstrašující příklad slovanské „národní poroby“. ¹²⁴

Zvýšený zájem o slovanské národy lze v tomto období sledovat také u tradicionalistického Sokola a tato tendence vyvrcholila X. sletem v létě 1938, který byl především ostentativní demonstrací odhodlání k obraně republiky.¹²⁵ Bez ohledu na nepřiliš vstřícné postoje vlády Jugoslávie v čele s ministerským předsedou Milanem

¹²⁰ Vladimír FIC, *Národní sjednocení v politickém sjednocení v politickém systému Československa 1930–1938. Příspěvek ke kritice českého buržoazního nacionalismu*, Praha 1983, s. 66, 69–71.

¹²¹ OCCIDENTALIS, *Co se mladým líbí a nelíbí na SSSR. Obdiv mladého fašisty*, *Přítomnost*, 6. 1. 1937.

¹²² Např. Jaroslav BIDLO, *Slované před 500 lety*, *Ročenka Slovanského ústavu* 5–7, 1932–1934, s. 234–242.

¹²³ Např. Bohumila SMOLAŘOVÁ-ČAPKOVÁ, *V jednotě je síla*, in: *Slovanská spolupráce. Informační přehled práce pro poznání a sblížení slovanských národů v Československu*, Praha 1933, s. 55–56; Štefan OSUSKÝ, *Postavení Slovanů v mezinárodní politice*, Mladá Boleslav 1933; Eduard PARMA, *Záblesky nové slovanské vzájemnosti*, *Slovanský přehled* 30, 1938, č. 5, s. 189–193.

¹²⁴ Josef PÁTA, *Lužická otázka*, *Naše doba* 43, 1935–1936, č. 5, s. 280–285, č. 6, s. 348–357; TÝŽ, *Lužice, Československo a Slovanstvo*, Praha 1935.

¹²⁵ Jan Boris UHLÍŘ, *X. všesokolský slet roku 1938 a podíl sokolstva na zápase na obranu republiky*, *Historie a vojenství* 46, 1997, č. 4, s. 47–70.

Stojadinovičem se sympatiím z české strany těšili především Jihoslované.¹²⁶ V souvislosti se sletem se také vzpomínalo na válečné události, na válku roznícenou „protislovanskou politikou“ Německa a Rakouska a na slovanský, sokolský odpor ztělesněný předválečným VI. všesokolským sletem.¹²⁷ Ale i v pravicovém a národoveckém prostředí se aspekty národní tradice ve vztahu k Sovětskému svazu objevovaly a se slovanskými reminiscencemi směrem k němu se setkáme např. v reprezentativní publikaci *Idea státu Československého* (1936).¹²⁸

Vraťme se však na levici, kde jeden z průvodních jevů sovětofilské atmosféry představovalo např. i sílící volání po rozšíření výuky ruského jazyka na středních školách.¹²⁹ Výuku ruštiny jako volitelného jazyka v posledním a předposledním ročníku reálných a reformních reálných gymnázií za určitých podmínek umožňoval výnos ministerstva školství z května 1936, který vstoupil v platnost od školního roku 1936–1937 a který doplňoval tehdy platné učební osnovy.¹³⁰ V jednom z komentářů v tiskovém orgánu Společnosti z roku 1936 se uvádělo, že ruština je jako „jazyk největšího slovanského národa“ velmi důležitá, pro domácí inteligenci důležitější než angličtina, ale je třeba dohlížet na to, aby se učila v duchu přátelského poměru mezi oběma státy a aby ji vyučovaly osoby nezatížené „emigrantskou mentalitou“.¹³¹ V květnu 1937 se pak objevilo prohlášení brněnských filologů o nutnosti zavedení výuky ruštiny na středních školách. Kromě jeho autorů, Bohuslava Havránka, Arne Nováka, Franka Wollmana a Františka Trávníčka, je podepsali i děkani všech fakult univerzity. V prohlášení se uvádělo, že ruština je nejen jako jazyk světový, ale i jako jazyk největšího slovanského kmene povolána k tomu, aby se stala dorozumívacím jazykem mezi Slovany. S ohledem na potřeby vědy i průmyslu se však její výuce nevěnuje dostatečná pozornost.¹³² Téhož roku, za schválení ministerstva školství a národní osvěty z roku 1936, vyšla i nová dětská učebnice ruštiny a od následujícího roku se zájemci mohli ruštinu začít učit dokonce „podle sovětských metod“.¹³³

Jak upozornil britský historik Eric Hobsbawm, v meziválečné Evropě se nacionalismu chopila zejména pravice a fašisté, kterým sloužil jako nástroj šíření revolučního hnutí spojovaného s internacionalismem. Je však třeba rozlišovat mezi „výlučným nacionalismem“ států a pravicových hnutí a „nesourodě namíchaným národním, respektive občanským a společenským vědomím“, kde národ a třídu nelze oddělit, čehož dokladem je i to, že právě levice ve 30. letech dominovala odporu proti nacis-

¹²⁶ Srov. Vladimír ZMEŠKAL, *Slovanské Sokolstvo na X. všesokolském sletě v Praze*, Praha 1938.

¹²⁷ Augustin OČENÁŠEK, *Význam všesokolských sletů*, in: Památník X. všesokolského sletu v Praze 1938, Praha, s. a., s. 21.

¹²⁸ Srov. Josef Eduard ŠROM, *Naše hospodářské úkoly ve Slovanstvu*, in: Jan Kapras – Bohumil Němec – František Soukup (red.): *Idea československého státu II*, Praha 1936, s. 331–338.

¹²⁹ Národní osvobození, 4. 7. 1934.

¹³⁰ *Výnos ministerstva školství a národní osvěty ze dne 4. května 1936, čís. 26.545–II, o povolování elektivních větví v VII. a VIII. třídě reálných gymnasií a reformních reálných gymnasií*, Věstník Ministerstva školství a národní osvěty 18, 1936, č. 5, s. 134–135.

¹³¹ *Ruština na čs. středních školách*, Praha-Moskva 1, 1936, č. 3, s. 107.

¹³² *Vyučování ruštině do středních škol!*, Praha-Moskva 2, 1937, č. 3, s. 75–76.

¹³³ Karel HANUŠ, *Učme se rusky! Dětská učebnice ruštiny. První díl. Pro 3. třídu měšťanské školy*, Praha 1937; Soňa ŠMERALOVÁ – Alexandr REJMAN, *Rusky pro školy i samouky podle sovětských metod*, Praha 1938.

tickému Německu.¹³⁴ Přestože se ideologie české marxistické levice oficiálně národních motivů zřikala, její síla citelně rostla ve chvílích spojení s nacionální ideologií, zejména v rámci odporu proti fašismu, kdy se komunisté postavili na obranu národního státu a demokratického zřízení. Právě v době, kdy strana začala projevovat zvýšenou vnímavost k národním věcem, se s ní definitivně identifikoval i Nejedlý.¹³⁵

Komunisté na státotvornou pozici přistoupili po roce 1935 v souladu se sovětskou zahraniční politikou a programem III. Internacionály, jejíž oficiální doktrínou se od léta 1935 stalo vytváření lidové protifašistické fronty a obrana demokracie před fašismem, v níž měli komunisté zaujímat ústřední pozici a posilovat tak svůj vliv na úkor demokratické levice.¹³⁶ Hesla obrany demokracie a národního státu, jakkoli s odstupem času sympatická, však byla především taktickou záležitostí. Podle Igora Lukeše moskevští ideologové vycházeli z představy, že po porážce nacismu přijde také porážka kapitalismu. Nacismus a boj proti němu měl posloužit jako katalyzátor revolucí v Evropě.¹³⁷ V souvislosti s mezinárodněpolitickým vývojem tak po roce 1935 došlo k nacionalizaci komunistických postojů, s nimiž souviselo i přijetí programu obrany Československa a symboliky odkazující na tradiční české nacionální motivy. Navíc tato nacionalizace souvisela i s vývojem ve stalinském Sovětském svazu, kde se opět ke slovu dostávala starší imperiální a nacionalistická schémata.¹³⁸ Komunisté se tak postavili na obranu republiky a zejména v roce 1938 se výrazně podíleli na odporu proti nacistické agresi, proti aktivitám Henleinovy Sudetendeutsche Partei a proti hlasům volajícím po dohodě s Německem.¹³⁹

Do této změny však byla komunistická rétorika důsledně anacionální, lpěla na třídním hledisku a na odmítání establishmentu „buržoazního“ Československa.¹⁴⁰ Dobrým příkladem je spis Stanislava Kostky Neumanna *Krise národa* (1930), jehož autor, byť uznával, že faktory jako národní zvyky, legendy a sdílené představy, které národní pospolitost drží pohromadě, nelze podceňovat, chápal třídní příslušnost a třídní boj jako principy jednoznačně nejdůležitější. Přes třídní rozdíly je podle něj národní pospolitost „uměle udržována a pěstěna právě po nejšpatnějších stránkách v zájmu vládnoucí třídy“. Krizi národa způsobuje nedostatečná socializace, což se projevuje vládou jedné třídy, buržoazie, nad masami. Česká národní krize podle Ne-

¹³⁴ Srov. Eric J. HOBSEBAWM, *Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita*, Brno 2000, s. 139–143.

¹³⁵ Jiří KŘEŠŤAN, *Intelektuálové bez rozumu? Učenec Zdeněk Nejedlý a fascinující půvab komunismu*, in: Zdeněk Kárník – Michal Kopeček (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu V*, Praha 2005, s. 29–31.

¹³⁶ J. RUPNIK, *Dějiny komunistické strany Československa*, s. 115–121; ke genezi myšlenky na spolupráci KSČ s ostatními levicovými stranami v meziválečném Československu srov. Vítězslav SOMMER, *Revoluce nebo spolupráce? KSČ a otázka sjednocení levice před VII. kongresem Kominterny*, in: Z. Kárník – J. Kocián – J. Pažout – J. Rákosník (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu VI*, s. 15–45.

¹³⁷ I. LUKEŠ, *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, s. 74–86.

¹³⁸ Vítězslav SOMMER, *KSČ a Kominterny. Náčrt vývoje nerovného partnerství*, in: Kevin McDermott – Jeremy Agnew (eds.), *Kominterny. Dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*, Praha 2011, s. 240–241.

¹³⁹ Srov. *Mnichov v dokumentech II. Zrada české a slovenské buržoazie na československém lidu*, Praha 1958, s. 61–108.

¹⁴⁰ Srov. Jiří KŘEŠŤAN, *K otázce českého národního komunismu*, in: Jan Kalous – Jiří Kocián (eds.), *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. Praha 2012, s. 300.

umanna spočívala ve vývoji od pokrokovosti, která byla znakem národních snah do roku 1918, k „orgiím reakce“ charakterizujícím stav po roce 1918. Největší zbraň v rukou vládnoucí buržoazie představuje heslo státotvornosti, ale stát je přitom vládou jedné třídy nad ostatními a toto heslo tak vyzývá k hájení vykořisťovatelského systému. Stejně falešné je i heslo demokracie, neboť nemůže být rovnosti politické bez rovnosti hospodářské. Republika se tak přidala na stranu světové reakce, v čemž také spočívá podstata krize českého národa.¹⁴¹ O otupování mas „vlasteneckými parádami“ a „vlastenecké demagogií“ ostatně psal např. i Julius Fučík.¹⁴²

Nový postoj komunistů ke státu je asi nejlépe patrný na změně jejich postoje k jeho symbolu, prezidentu Masarykovi, který v komunistické rétorice tradičně platil za ideologa „české buržoazie“. Naopak v nekrologu ze září 1937 se k němu Ladislav Štoll otevřeně přihlásil s tím, že český národ byl vždy „jen na straně pokroku – na levé posici“, což podle něj Masaryk chápal.¹⁴³ V obdobném duchu, uctivě a s důrazem na odkaz masarykovské humanity napsali svoje nekrology i Václav Kopecký, Karl Kreibich, Stanislav Kostka Neumann či Vladimír Clementis.¹⁴⁴ V létě 1938 psal Ladislav Štoll se sympatiemi dokonce už i o Sokolu. Přes vliv buržoazie v něm podle něj v poslední době vítězí jeho „lidová složka“ a důsledně se prosazuje odhodlání bránit republiku a demokracii, což je společný cíl Sokola a dělnické třídy.¹⁴⁵ V tomto duchu psal v červenci 1938 i Bohumír Šmeral své výroční stati o Palackém. Historik podle něj poukázal na význam českých zemí, přičemž zápas o ně, navazující na Bílou horu, pokračuje. Hitler, nacismus, protireformace a reakce představují jeden komplex a Palackého příběh českých dějin dále pokračuje.¹⁴⁶ V létě 1938 již komunističtí řečníci přicházeli kromě tezí o spolehlivosti východního spojence, o obraně státu a demokracie či o kvalitě Rudé armády také s důrazem na nutnost postavit se pangermánskému Drang nach Osten.¹⁴⁷ S bezprostředním pocitem ohrožení republiky v létě 1938 také dramaticky rostl zájem veřejnosti o Sovětský svaz. Např. veřejné schůze lidu organizované Svazem v červenci 1938 v Brně se zúčastnilo 1 200 osob a jen během přestávky mezi přednáškami se přihlásilo 109 nových členů.¹⁴⁸ Tyto sympatie pak mohly mít vliv i na volební úspěch KSČ v komunálních volbách, které proběhly na přelomu května a června 1938 a které pravicový tisk vysvětloval tím, že se komunisté jen „svezli“ na stále silném rusofilství („široké masy našeho lidu byly, jsou

¹⁴¹ Stanislav Kostka NEUMANN, *Krise národa*, Praha 1930, s. 10–17, 26–33, 66–67.

¹⁴² Julius FUČÍK, *O uvědoměném češství*, in: TÝŽ, *Politické články a polemiky I. 1925–1934*, Praha 1953, s. 406–410.

¹⁴³ Ladislav ŠTOLL, *O Masarykovu tradici*, *Tvorba*, 24. 9. 1937.

¹⁴⁴ Tamtéž.

¹⁴⁵ TÝŽ: *Sokolové a dělníci*, *Tvorba*, 1. 7. 1938; Josef NOVOTNÝ – Gustav BAREŠ – Mila LVOVÁ (eds.): *Chtěli jsme bojovat. Dokumenty o boji KSČ a lidu na obranu Československa 1938 II*, Praha 1963, s. 34–36.

¹⁴⁶ Srov. Bohumír ŠMERAL, *Palacký a naše doba*, in: TÝŽ, *Historické práce 1908–1940*, Praha 1961, s. 240–259.

¹⁴⁷ Zdeněk KONEČNÝ, *Revoluční hnutí v Československu a jeho vztahy k SSSR*, Praha 1960, s. 275–276, 280–281; Klement GOTTWALD, *Deset let. Sborník statí a projevů 1936–1946*, Praha 1948, s. 119; J. KOLEJKA, *Idea slovanské solidarity v období mezi dvěma světovými válkami*, s. 44–45.

¹⁴⁸ MZA, fond Zemský úřad Brno, karton 284, sign. 13279/38, Relace o veřejné schůzi lidu z 15. 7. 1938 v Brně organizované Svazem přátel SSSR v Československu.

a patrně dlouho zůstanou vášnivě rusofilské“) a naznačoval, že lidé nevolili je, ale Rusko.¹⁴⁹

S přistoupením na národní dikci se i v komunistickém prostředí objevovala argumentace slovanstvím, které komunisté po celá 20. léta odmítali jako nemístný projev zpátečnického nacionalismu.¹⁵⁰ Přesto se lze i tehdy s představami kontaminujícími levicová, marxistická hlediska národní tradicí, podobně jako u Nejedlého, setkat. Česká marxistická levice se ve 20. letech pokoušela využívat všeobecně rozšířeného lidového rusofilství. Proto se zejména v prvních letech po revoluci mluvilo o „Novém Rusku“. Opření o tradiční rusofilství mohlo levici pomoci získávat sympatie dosud nerozhodnutých.¹⁵¹ Např. v dopise otištěném na stránkách *Nového Ruska* jeden z nových členů spolku uváděl: „Existuje-li reakcionářské slovanství či rusofilství, jsme nuceni a máme právo čelit mu třeba socialistickým slovanstvím, resp. rusofilstvím, v němž je dle mého názoru již obsažen náš zdravý hospodářský zájem...“¹⁵² V listopadu 1926 tajemník strany v Přerově zase uváděl, že „Národ český ať podá Rusku ruku, aby byl vytvořen velký slovanský stát jako opora všeho Slovanstva.“¹⁵³

Slovanské a rusofilské reminiscence se pak v prostředí Svazu objevovaly i po roce 1935. Na schůzi v listopadu 1935 v Brně se jeden z přítomných vyjádřil: „S nadšením jsem uvítal politiku min. zahr. věcí Dra. Beneše a jsem šťasten, že mohu naši mladou republ. tak těžce vydobytou krví našich legionářů spolubudovati a upevňovati. Máme všichni příležitost upevňovat styky a přátelství s bratrským národem ruským a utužit takto slovanské styky mezi Ruskem a Čsl rep. jako národy slovanskou krví spřízněné.“¹⁵⁴ Podobně se označení Sovětského svazu jako „slovanského státu“ společně s důrazem na státotvornost a úctu k Masarykovi a Benešovi objevilo na manifestační schůzi Svazu v Brně z listopadu 1935.¹⁵⁵ Teze o smlouvě se Sovětským svazem jako o svazku na slovanském základě se dokonce objevila v oficiální interní platformě Svazu: „Je to svazek, podložený pocity národní příbuznosti, neboť právě tak jako Československo je Sovětský Svaz státem s velikou převahou slovanského obyvatelstva...“ Vyzdvihován byl kontrast k německému fašismu a Henleinovcům: „Spojení se Sovětským Svazem je pro slovanské národy Československa i pro jeho národnostní menšiny nejen zárukou, že Sovětský Svaz v případě napadení Československa poskytne mu věrně a účinně celou svou pomoc a ochranu...“¹⁵⁶

¹⁴⁹ „Rus je s námi!“, Polední list, 24. 5. 1938.

¹⁵⁰ Např. Miloslav MATOUŠEK, *Ztroskotaný kongres slovanského studentstva*, Var, 15. 1. 1923; *O rusko-českém překladatelství slovanofilské éry*, Nové Rusko 2, 1925, č. 5, s. 142–145; J. JANDA, *Slovanství a bolševismus*, Var 15. 4. 1927.

¹⁵¹ Vladislav ŠTASTNÝ, *Slovanství a proletářský internacionalismus*, in: *Slovanské historické studie* 7, 1968, s. 119–120.

¹⁵² Nové Rusko 1, 1925, č. 1, s. 32.

¹⁵³ Z. KONEČNÝ, *Revoluční hnutí v Československu a jeho vztahy k SSSR*, s. 160.

¹⁵⁴ MZA, fond Policejní ředitelství Brno, karton 2585, číslo jednací 75344, Relace z ustavující valné hromady Svazu přátel SSSR, odbočka na Starém Brně z 16. 11. 1935.

¹⁵⁵ MZA, fond Zemský úřad Brno, karton 239, sign. 40503/35, Relace z manifestačního projevu kulturního přátelství se Sovětským svazem v Brně z 10. 11. 1935.

¹⁵⁶ Jiří KOŤÁTKO, *Pakt se Sovětským svazem – základnou naší zahraniční politiky!*, Funkcionář Svazu přátel SSSR v Československu 2, 1937, č. 2, s. 1–3.

Vrchol této důvěry pak představovaly události roku 1938.¹⁵⁷ Vztah k Sovětskému svazu v těchto měsících dobře charakterizovala otázka „pomůže nám SSSR?“, předmět řady článků, přednášek a knih.¹⁵⁸ Jejich autoři vkládali důvěru zejména v „neporazitelnou“ Rudou armádu („nejsme sami“), jejíž sílu propagoval nejen *Svět Sovětů* či *Rudé právo*.¹⁵⁹ O popularitě spojení vypovídá i oběžník vydavatelství *Světa Sovětů* z června 1938. V něm se uvádí, že jak květnové, tak i červnové číslo časopisu vydané v nákladech 35 a 25 tisíc kusů bylo vyprodáno a poptávka nebyla zdaleka uspokojena.¹⁶⁰ Během léta se také důvěra v Rusko objevovala v lidových projevech a v letácích. Na shromážděních se opět zpívalo „Hej Slované“.¹⁶¹ Podle policejního hlášení z května 1938 byly v pohraničí „poslouchány české řeči v moskevském rozhlase a v užších kroužcích jest o nich debatováno“.¹⁶² V létě 1938 se pak šířily protiněmecké písně s rusofilskými motivy: „Na našich hranicích stojí ruská stráž, nečekej, Adolfe, nás se nedočkáš [...] pak bude celá mocná říše koukat, jak umí Rusko bojovat.“¹⁶³ Reakcí na vypjatost situace bylo i heslo „Rus je s námi“: „Dnes je s námi opravdu a není s námi jen on, stejný jako byl vždycky, nevypočitatelný, ale obávaný, nýbrž také Francouz, který je s námi věrně, neboť jsme jeho poslední věrnou oporou na východ od Rýna.“¹⁶⁴

Po pádu „zradě Západu“ a pádu Hodžovy vlády 1938 se už pozornost veřejnosti upírala vysloveně na východ.¹⁶⁵ Už 17. září Alexandrovskij 1938 do Moskvy hlásil, že „Češi nikterak nepochybují o naší pomoci“,“¹⁶⁶ a o několik dní později zase psal: „V Praze dochází k otřesným scénám. Vyslanectví je obklíčeno policejním kordónem. Přesto davy demonstrantů za zjevných sympatií policie přicházejí k vyslanectví, vysílají delegace a žádají rozhovor s vyslancem. Davy zpívají národní hymnu a do-

¹⁵⁷ K „zápasu o Československo“ a mnichovské krizi srov. např. Věra OLIVOVÁ, *Zápas o Československo 1938*, Praha 1996; I. LUKEŠ, *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, s. 115–267; Václav KURAL – František VAŠEK, *Hitlerova odložená válka za zničení ČSR*, Praha 2008; Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011; Josef TOMEŠ – Richard VAŠEK, *Mnichov ve vzpomínkách pamětníků*, Praha 2012.

¹⁵⁸ Např. J. NOVOTNÝ – G. BAREŠ – M. LVOVÁ (eds.): *Chtěli jsme bojovat*, s. 334–335; Julius FUČÍK, *Přijde Rudá armáda na pomoc?*, Praha 1938.

¹⁵⁹ *Bratr poslanec David o sovětské armádě*, Národní osvobození 29. 5. 1938.

¹⁶⁰ *Protifašistický a národně osvobozenecský boj českého a slovenského lidu 1938–1945. Edice dokumentů. Díl 1. Svazek 1. Sešit 2*, Praha 1979, s. 111.

¹⁶¹ Např. *Protifašistický a národně osvobozenecský boj českého a slovenského lidu 1938–1945. Edice dokumentů. Díl 1. Svazek 2. Sešit 1*, Praha 1980, s. 40–41; *Protifašistický a národně osvobozenecský boj českého a slovenského lidu 1938–1945. Edice dokumentů. Díl 1. Svazek 1. Sešit 3*, Praha 1979, s. 19.

¹⁶² MZA, fond Zemský úřad Brno, karton 292, sign. 17650/38, Situační zprávy o poměrech v Československu i zahraničí 11. 5. 1938.

¹⁶³ *Protifašistický a národně osvobozenecský boj českého a slovenského lidu 1938–1945. Edice dokumentů. Díl 1. Svazek 1. Sešit 2*, Praha 1979, s. 148.

¹⁶⁴ Zdeněk REHLE, *Dostavme republiku*, *Tak*, 16. 6. 1938.

¹⁶⁵ Např. J. NOVOTNÝ – G. BAREŠ – M. LVOVÁ (eds.), *Chtěli jsme bojovat*, s. 280–281, 293–294, 327.

¹⁶⁶ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů III červen 1934 – březen 1939*, Praha 1979, s. 338–339.

slova pláčí.“¹⁶⁷ Na schůzi předsednictva národních socialistů se v kritických zářijových dnech objevovaly hlasy, že je třeba „obrátit svou tvář k Východu.“ Pražský primátor Petr Zenkl zase upozorňoval: „Venku nejsou jen manifestace, nýbrž i demonstrace. Nevolá se jen po silné armádě. Volá se také: Ani píd' země Hitlerovi, radši všechno Stalinovi!“¹⁶⁸

Sovětský vyslanec se českým sympatiím k Moskvě věnoval i ve svém zhodnocení událostí předcházejících Mnichovu z října 1938. „Lidové masy Československa“ podle něj „nesrovnatelně více věřily SSSR a jeho slovu než všem ostatním, tzv. přátelům Československa“ a vyzdvihoval také význam článků Huberta Ripky, které podle jeho mínění měly velký vliv na veřejné mínění a na posilování důvěry v SSSR.¹⁶⁹ Celkově pak český vztah k Sovětskému svazu během krize hodnotil: „Musím konstatovat, že ve chvílích nejvyššího napětí jsem se všude, včetně proletářského prostředí, včetně komunistické strany, v první řadě setkával s téměř animálním rusofilstvím. V posledních dnech září 1938 ustoupil u Čechů Sovětský svaz před sovětským, nicméně RUSKEM. Když jsem se snažil politicky dostatečně zkušeným lidem říkat, že řeč není o Rusku, ale že existuje a mír chrání Svaz sovětských socialistických republik, odpovídali mi, že to je sice správné, že s tím počítají, ale že před nimi dnes stojí otázka existence a života jejich národa a že před touto skutečností problém dělení tohoto národa na třídy ustupuje. To, co národ říká a myslí o Rusku, krajním vyjádřením toho, jak si uvědomuje přímé ohrožení své existence jako národa a poznáním, že toto nebezpečí vychází z německé strany.“ K tomu dodával, že v největší míře se s těmito postoji lze setkat v „maloburžoazních vrstvách“, kam řadil i Beneše, a že jakmile nejhorší pomine, nacionální hrot se nepochybně oslabí a ve vztahu k SSSR se opět stane rozhodující třídní hledisko.¹⁷⁰ O všeobecných sympatiích k Sovětskému svazu psal ve svých vzpomínkách např. i Hubert Ripka.¹⁷¹

Důvěra v Sovětský svaz opřená o tradiční aspekty české nacionální ideologie se projevovala i po mnichovských událostech, kdy se začínal formovat jeho obraz jako jediné mocnosti, která „nezradila“. Slovy agrárníka Ladislava Feierabenda: „Po Mnichově byla změna smýšlení vůči Francii a Velké Británii všeobecná. Na místo sympatie a přátelství nastoupilo pohrdání a zloba. Co Západ na sympatii ztratil, získal Sovětský svaz. Mezi lidem se pevně věřilo, že Rusko bylo ochotno nám vojensky pomoci a že by si bylo dovedlo nalézt k nám cestu. Mnozí byli pevně přesvědčeni, že jsme už před Mnichovem dostali ruskou leteckou pomoc a že nám už několik týdnů před národním neštěstím přiletěly na pomoc ruské bombardéry. V národě přímo nápadně vzrostla sympatie k Sovětskému svazu a mnozí v něm viděli jen slovanské Rusko, a neviděli komunismus.“¹⁷² To potvrzuje např. pasáž z jednoho z kolektivních dopisů prezidentu Benešovi z počátku října 1938: „Bolest naše je tak veliká, že dnes voláme všichni jednomyslně a svorně o sbratření se sovětským Ruskem, neboť jsou to naši bratři – Jsou to Slované!“¹⁷³ Z mnichovské krize tak Sovětský svaz v českých

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 570.

¹⁶⁸ Václav KRÁL (ed.), *Politické strany a Mnichov. Dokumenty*, Praha 1961, s. 141, 149.

¹⁶⁹ V. K., *Nové sovětské dokumenty k Mnichovu*, in: *Historické studie* 12, červen 1989, s. 73–74.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 79–80.

¹⁷¹ Hubert RIPKA, *Munich. Before and After*, London 1939, s. 146.

¹⁷² Ladislav FEIERABEND, *Politické vzpomínky I*, Brno 1994, s. 28.

¹⁷³ J. NOVOTNÝ – G. BAREŠ – M. LVOVÁ (eds.), *Chtěli jsme bojovat*, s. 385.

očích vyšel na rozdíl od Západu jako skutečný spojenec, který nezradil, a právě v událostech ze září 1938 tak lze jednu z příčin jeho popularity u nás v letech druhé světové války a po ní.¹⁷⁴

Závěry

Lze tedy shrnout, že se od poloviny 30. let v důsledku vývoje mezinárodní situace začal do obrazu Ruska, resp. Sovětského svazu (oba názvy se po celé meziválečné období používaly poměrně promiskuitně) vracet národní moment. Tento spojenecký stát tak vystupoval jako opora demokracie, republiky a národního státu proti fašismu, což, jak se mimo prostředí marxistické levice zdůrazňovalo, neznamenal přitakání bolševismu. Tyto postoje úzce souvisely s postupem československé diplomacie a nesly i demonstrativní rozměr: příklonem k Sovětskému svazu, který v propagandistické rovině usiloval o vytváření vlastního obrazu jako obránce demokracie a míru, bylo možné vyjádřit antifašistické postoje. Nezanedbatelný význam měl Stalinův ideologický odklon od konceptu exportu revoluce a návratu k ruským tradicím, v jehož důsledku se prosadil názor, že se již není třeba obávat revoluce a bolševismu. Přes pochybnosti související se stalinskými čistkami byl v této změně spatřován návrat národního Ruska jako tradiční mocnosti se zájmem o střední Evropu. Slovy publicisty katolické orientace Rudolfa Iny Malého: „Sovětské Rusko přestalo být pouhou socialistickou abstrakcí bez hranic i patriotismu a stalo se znova zase především konkrétním ruským státem, který má své zvláštní potřeby i úkoly a své zvláštní a zcela určité místo mezi ostatními národy a státy světa.“¹⁷⁵ Tento pohled představoval základní předpoklad pro návrat tradičního pohledu na Rusko jako opory národního kolektivu, resp. státu. Souvislost mezi vzhledem k Sovětskému svazu, slovanskými reminiscencemi a pocitem ohrožení národního kolektivu, resp. státu je nabíledni. Tak jako za Velké války v něm byla spatřována opora proti Německu, kterou, podobně jako tehdy německý „strašák panslavismu“, stimulovala otevřeně rasistická propaganda nacistů a stejně jako ve vztahu k Rusku carskému nebyly docenovány sovětské mocenské zájmy a především povaha tamního režimu.¹⁷⁶ Nešlo tedy ani tak o Rusko samotné jako spíše o společenskou funkci jeho obrazu a naděje do něj vkládané, což si ale zřejmě uvědomovali i hlavní protagonisté tehdejších událostí. V souvislosti se svojí návštěvou u Beneše 25. září Alexandrovskij vzpomínal, že se jej prezident dotazoval na podrobnosti případného sovětského vojenského výsadku v Československu, ovšem nikoli z vojenských důvodů, ale „spíše k povzbuzení nálady lidových mas.“¹⁷⁷

Rusofilská tradice, vědomí slovanské příbuznosti stimulované obavami z otevřeně rasistické propagandy nacistického Německa a geopolitické úvahy („zaklínění v německém prostoru“) představovaly jeden z průvodních jevů návratu sovětského Ruska do českých kalkulací jak v rovině mezinárodně politické projevené

¹⁷⁴ Václav KURAL – František VAŠEK, *Hitlerova odložená válka za zničení ČSR*, Praha 2008, s. 198.

¹⁷⁵ Rudolf Ina MALÝ, *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*, Praha 1935, s. 143.

¹⁷⁶ A. BRUMMER, *Rusko a „naše osvobození“*. Význam válečného rusofilství a vztahu k carskému Rusku za Velké války a v meziválečném období, s. 468–469, 482–487.

¹⁷⁷ V. K., *Nové sovětské dokumenty k Mnichovu*, s. 77.

zejména spojeneckou smlouvou, tak v rovině představ, snů a stereotypů reprezentované zejména nadějami do něj vkládanými, ovšem bez ohledu na povahu tamního režimu, na jeho skutečné záměry a zájmy či na jeho ochotu a reálnou možnost v září 1938 pomoci. Ve skutečnosti totiž sovětská diplomacie usilovala především o to, zůstat mimo případný konflikt, ale přitom si zachovat tvář a nenarušit principy dohody z roku 1935.¹⁷⁸

Obraz sovětského Ruska v české společnosti se tak vrátil ke své původní funkci, vystupoval jako psychologická opora v okamžicích národního ohrožení, což odkazuje k funkci českého rusofilství jako součásti české národní identity, ideologie a tradice. Také v tomto případě tak projevy českého rusofilství kopírovaly erupce projevů české národní identity, k nimž docházelo vždy v okamžicích dějinných zlomů a chvílích pociťovaných jako národní ohrožení, kdy v největší míře docházelo k vyzdvihování a redefinici tradic, k ožívání historických reminiscencí, stereotypů a národních mýtů. Jak uvádí antropolog Ladislav Holý: „... v některých obdobích zůstává český nacionalismus neartikulován a může vznikat dojem, že silný pocit národní identity není přítomen. Jindy je naopak jasně vyjádřen. Národní ideologie nabírá na síle v situacích, které jsou vnímány jako národní krize, nebo v situacích, kdy mají Češi pocit, že jejich způsob života je ohrožen „těmi druhými“.“¹⁷⁹

Ve srovnání s rusofilstvím druhé poloviny 19. století rozdíl spočíval zejména v tom, že zatímco tehdy šlo především o záležitost české středostavovské národně orientované politiky a pro sociální demokracii bylo Rusko s ohledem na svůj politický režim nepřijatelné, ve druhé polovině 30. let se prosovětské sympatie, za nimiž však prosvítal vliv české národní tradice, staly záležitostí především levice jako celku, která právě v nacistickém Německu spatřovala hlavní nebezpečí pro republiku a demokracii. Politicky představovala opozici proti sovětské orientaci zejména národní demokracie, slovenští lůdáci, fašisté, praví agráři a SdP přičemž zásadní událostí těsně rozhodující o zahraničněpolitické orientaci státu byla prezidentská volba v prosinci 1935, v níž se nakonec na stranu Beneše přiklonili i komunisté. V této konstelaci spojené s příznivým postojem státu se otevíral prostor pro návrat tradičních českých představ o Rusku jako spřízněné velmoci.

V prostředí marxistické levice, která se od národní tradice distancovala, vědomí slovanské příbuznosti nesehrálo větší roli, byť se v některých reflexích Sovětského svazu, zejména ve druhé polovině 30. let, účelové odkazy na něj objevovaly. Namísto nacionálně podmíněného rusofilství zde nastoupilo internacionalistické sovětofilství, které se od projevů národoveckého tradicionalismu distancovalo, ale jak je vidět na příkladu okruhu levicového intelektuála Zdeňka Nejedlého, ani zde nebyl vliv národní tradice zcela zanedbatelný. V tomto ohledu příznačné pak bylo ve 20. letech psaní o „novém Rusku“, „česko-ruské vzájemnosti“ či o „slovanství“. Zdůrazňována nebyla internacionální povaha sovětského režimu, ale spíše fakt, že se jedná o novou podobu Ruska, akcentována byla kontinuita ruských dějin, česko-ruských vztahů a českého rusofilství: „Průmyslníci a ostatní podnikatelé proklouzli tedy již dávno záplavou křiklavých zpráv a našli k Rusku svou cestu. K tomu Rusku, k němuž

¹⁷⁸ J. KUKLÍK – J. NĚMEČEK – J. ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, s. 62–67.

¹⁷⁹ Ladislav HOLÝ, *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*, Praha 2001, s. 123.

již desetiletí před válkou hnal nás přirozený pud sebezáchrany a nutil k poznávání duševních a mocenských sil největšího slovanského státu. Tento vývoj byl uměle přerušen strachem z vlivu ruského ducha, který jsme oslavovali, ale jehož jsme neznali. Čekali jsme záchranu národa v Rusku, ale utekli jsme, sotva nám ukázali svou tvář.“¹⁸⁰

Sympatie k Sovětskému svazu, který vystupoval jako opora národního státu proti Německu a demokracie proti fašismu, tak ve 30. letech nevyrůstaly pouze z politických preferencí či obav o osud národního státu, ale úzce také souvisely s českou národní tradicí a rusofilstvím.

SUMMARY

As a result of the development of the international situation and in particular of the pressure from Nazi Germany in the 1930s, the image of the Soviet Union in Czech society began to return to its traditional form; that is, the idea of Russia as a bulwark against Germany. The formation of this positive image was connected with a wide range of factors. Besides the systematic activities of leftist intellectuals the most important impulse came from a change in the position of Czechoslovak foreign policy; that is, of de jure recognition of the USSR and the signing of a treaty of alliance with them. The Soviet Union no longer appeared as a dangerous experiment and source of revolutionary instability, but now as an ally, so the Czechoslovak state began to co-operate with the Soviets on creating conditions for their promotion in Czech society. Stalin's departing from the concept of exporting revolution and his return to the Russian imperial tradition (which implicated the conception of Russia as a power that had had a traditional interest in Central Europe) also played a significant role. Just like in the relationship with Czarist Russia, where the country's power ambitions were not taken adequately into account, here too Soviet power ambitions and above all else, the nature of the regime there were also too little appreciated. The turnaround in apprehension was not so much about Russia itself, but rather a social function that used its image as a place to lay up hopes. During the years of the First World War, promulgation of the idea of Russia as a bulwark against Germany stimulated the Germans to produce virulent nationalistic rhetoric, and likewise in the 1930s the openly racist Nazi propaganda worked the other way.

The Russophilic tradition, awareness of Slavic kinship stimulated by fear of the openly racist propaganda of Nazi Germany, and geopolitical considerations represented significant aspects of the return of Soviet Russia into Czech calculations, both at the level of what would be exhibited at an international political level; namely, a treaty of alliance, as well as the level of fantasies, dreams and stereotypes representing in particular the hopes that were placed in it, naturally without regard for its true intentions and interests or to its willingness and the realistic possibilities in September 1938 that it could really do something to help. The image of Soviet Russia in Czech society in this period returned to its original role of providing psychological

¹⁸⁰ František O. NAVRÁTIL, *Nové Rusko*, Var, 15. 6. 1924.

support in moments of national imperilment, which indicates the function of Czech Russophilia as a part of the Czech national identity, ideology and tradition. The intensity of Czech Russophilia in history has always matched eruptive demonstrations of Czech national identity, which came at moments of radical historic change and moments of perceived national imperilment, when traditions would be emphasized and redefined, and when historic reminiscences, stereotypes and national myths would be revitalized. Politically, there were some differences between the Russophilia of the second half of the long 19th century and the later version. Most significantly, in the earlier era it had mostly been a matter of the Czech national discourse as represented by bourgeois politics, and for the Social Democrats Russia was unacceptable on account of its political regime. By contrast, in the second half of the 1930s pro-Soviet sympathy had become a concern of the left as a whole, though the influence of the Czech national tradition could still be seen shining through.

The sympathy toward a Soviet Union that stood out as a bulwark of the national state against Germany and of democracy against fascism, in the 1930s did not grow up only as a matter of political preferences or due to fears over the fate of the national state, but was closely connected with the Czech national tradition and its Russophilia.

Etnicko-jazyková situace Aromunů v Makedonii

Kruševo: mládež jako indikátor etnické identity a vztahu k jazyku

Leoš Šatava

The Ethnolinguistic Situation of Aromanians in Macedonia. Kruševo: Youth as an Indicator of Ethnic Identity and Relationship to Language

The text presents the findings of a sociolinguistic survey conducted in questionnaire form among the pupils attending lessons in the Aromanian (Vlach) language at a primary school in Kruševo (Macedonia). The survey focused on: the rate of use of Aromanian in individual language domains; the proportion of Aromanian in the overall framework of speaking activities; the reception of Aromanian culture and active participation in this culture; subjective ethnic, linguistic and cultural attitudes and assessments. According to the current situation of the Aromanian language, the questionnaire detected decisive differences among individual respondents concerning the “native tongues of their parents”, gender, and other factors. Computing the (non)homogeneity of the answers (standard deviation) proved highly relevant as well.

Key words: Aromanians (Vlachs), Macedonia, Kruševo, youth, ethnolinguistic situation, sociolinguistics

1. Úvod

Aromuni (Arumuni)¹ – zvaní v závislosti na teritoriu, jazyce či době i Vlaši, Kucov(a)laši,² Pindovlaši, Cincari, Makedorumuni, Arvanitovlahi, Çoben aj. – žijí

¹ V (nečetné) české společenskovední produkci, zaměřené na toto etnikum, je možno setkat se s oběma uvedenými formami etnonyma. Vzhledem k dříve silnému vlivu němčiny, užívající téměř výhradně výraz „Aromunen“ (poprvé zřejmě Gustav WEIGAND, *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren, Bd. 1, Land und Leute*, Leipzig 1895, s. VII, 273), převážila v češtině ve 20. století postupně nad staršími názvy Kucov(a)laši, Cincari aj. spíše forma „Aromuni“. V novější době naopak – jak pod vlivem angličtiny, užívající vedle pojmu „Aromanians“ i tvaru „Arumanians“, tak i tendenci přizpůsobit se etnonymu „Rumuni“ – sílí užití varianty „Arumuni“. Ta je použita i v práci *Arumunština*, jež je prvním a (prozatím) jediným původním obsažnějším českým monografickým textem o aromunštině a aromunském písemnictví; Lucie GRAMELOVÁ – Jarmila HORÁKOVÁ – Martina KOPPOVÁ – Lenka PALAGOVÁ – Václav BLAŽEK, *Arumunština*, Praha 2012.

² Např. český publicista a popularizátor balkánské problematiky z počátku 20. století Vladimír Sís užívá termínu „Kucovalaši“; Vladimír SÍS, *Makedonie*, Praha 1914, s. 94–96. Folklorista Ludvík Kuba uvádí o něco později pojmy „Cincari“, „Aromuni“ i „Kucovalaši“; Ludvík KUBA,

v současnosti rozptýleni ve všech balkánských zemích. Nalezneme je zejména na severu Řecka a v jižní Albánii; dále také v Makedonii, Bulharsku, Srbsku, a coby přesídlence i v Rumunsku (zejména při pobřeží Černého moře a v Bukurešti).³ Uvést – alepoň přibližně – celkový počet příslušníků etnika je mimořádně nesnadné.⁴ Reálné odhady hovoří o několika stovkách tisíc, maximalisticky nadsazené dokonce o jednom až dvou milionech.⁵ Počet osob „aromunského původu“⁶ je bezpochyby relativně značný – protože se však u aromunské populace výrazněji nevytvořilo moderní (novodobé) etnické vědomí, srovnatelné s identitou plně zformovaných a stabilizovaných evropských národů,⁷ je třeba brát statistická data s mimořádnou opatrností a rezervou.⁸

Ani otázka původu etnika a jeho jazyka není dosud jednoznačně objasněna.⁹ Je možno se setkat se dvěma hlavními teoriemi: první z nich hledá původ Aromunů a aromunštiny v kontextu a interakci s jazykově a kulturně blízce příbuznými (Dáko)rumuny, sídlícími severně od Dunaje;¹⁰ zastánci druhé teorie se domnívají, že se jedná o autochtonní trácké, ilyrské i jiné obyvatelstvo jižního Balkánu, romanizované v době vlády Římského impéria na Balkáně.¹¹ Vzhledem k výrazné blízkosti s rumunštinou pohlíží také část lingvistů na aromunštinu jako na pouhý dialekt rumunštiny (v daném kontextu jde především o rumunskou interpretaci). Osobitý historicko-politický vývoj Aromunů a teritoriální vzdálenost od Rumunska však hovoří spíše pro

Čtení o Makedonii, Praha 1932, s. 33, 130, 132. Ve stejné době hovoří zoolog a botanik Julius Komárek o „Rumunech“ neboli „Cincarech“; Julius KOMÁREK, *Neznámá Makedonie*, Praha 1941², s. 89–91.

³ Zejména v prvních dvou desetiletích 20. století probíhala i silná aromunská emigrace do zámoří, zejména do USA a také Austrálie; později i do západní Evropy. U řady potomků těchto vystěhovalců je dnes vědomí aromunského původu a identity paradoxně silnější nežli u populací v balkánských zemích; to mnohdy platí i o jejich jazykové vitalitě a ochotě angažovat se za aromunské kulturní a národní cíle. V daném kontextu je překvapivé, že obsažná příručka *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* neobsahuje kapitulu týkající se Aromunů v USA; Stephan THERNSTROM (ed.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge – Massachusetts 1980.

⁴ Srov. Leoš ŠATAVA, *Kolik je Čechů, Velšanů, Kalmyků...? K problematice početních údajů o etnicitě*, *Studia Ethnologica Pragensia*, 2011, č. 1, s. 27–36.

⁵ Srov. L. GRAMELOVÁ a kol., *Arumunština*, s. 18–19.

⁶ Při vědomí mimořádné vágnosti tohoto pojmu; srov. Eugen E. ROOSENS, *Creating Ethnicity. The Process of Ethnogenesis*, Newbury Park – London – New Delhi 1989, s. 160.

⁷ Tato skutečnost se ovšem v rozličné intenzitě týká i řady dalších etnických populací Evropy (např. Bretonců ve Francii, Severních a Východních Frísů v Německu či severoitalských Ladinů a Friulů).

⁸ K problematice stigmatizace, distanciaci, resp. mimikri a „neviditelnosti“ aromunského etnika srov. podrobněji dále v odd. 2 – Chameleoni či „sníh na horách“?

⁹ Helena BOČKOVÁ, *Vlaši na Balkáně. Geneze, historie a kultura minority. Příspěvek k otázce etnokulturní tradice*, *Ethnologia Europae Centralis* 7, 2005, s. 73–90; Matilda CARAGIU MARIOȚEANU, *Definition einer Volksgruppe. Glotta und Ethnos der Aromunen*, *Österreichische Osthefte* 2, 1971, s. 140–151.

¹⁰ (Hypotetickou) společnou existenci obou populací kladou rozličné teorie do období mezi 5. až 10. stoletím. Nejpozději od druhého tisíciletí se již obě větve vyvíjely jazykově a etnicky odděleně.

¹¹ <<http://www.timediver.de/aromunen.html>> (2. 6. 2013).

jejich vymezení jako samostatného etnika a pojmání aromunštiny jako specifického jazyka.¹²

Život Aromunů byl po staletí těsně spjat zejména se sezónním polonomádkým pastevectvím (transhumance),¹³ ve městech pak s drobným, později však i rozsáhlejším obchodem včetně dálkového.¹⁴ Zejména na pomezí Epiru, Albánie a jihozápadní Makedonie vznikla i aromunská sídla městského typu – např. Moskopole¹⁵ – resp. „urbanizované vesnice“.¹⁶ I když v prvních stoletích osmanského panství lze jen sotva hovořit o vědomém „etnickém“ cítění velké části Aromunů, jejich jazyk a kultura přetrvávaly. Po církevní stránce byli Aromuni příslušníky řeckého ortodoxního ritu; vlivem toho byli často grekizováni a mnohdy se stávali i nositeli panhelénských myšlenek v neřeckém (především slovanském) prostředí Makedonie.¹⁷ Postupně se

¹² Petar ATANASOV, *Aromunisch*, in: Miloš Okuka – Gerald Krenn (eds.), *Lexikon der Sprachen des Europäischen Ostens*. Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens, Band 10, Klagenfurt 2002, s. 77 (heslo); Lenka MIKEŠOVÁ, *Arumuni a arumunština*, Praha 2007 (diplomová práce na Ústavu románských studií FF UK), s. 16–27; L. GRAMELOVÁ a kol., *Arumunština*, s. 5, 65–66.

¹³ H. BOČKOVÁ, *Vlaši na Balkáně*; Ján PODOLÁK, *Poznatky z etnografických výzkumov pastierstva v Macedónii*, in: Ivan Dorovský (ed.), *Studia Balcanica Bohemoslovaca* 3, Brno 1987, s. 288–294. Stereotypní asociování aromunské populace s „pasteveckými tradicemi“ má v současnosti negativní vliv na sebenahlížení a sebevědomí příslušníků etnika; Thede KAHL, *Does the Aromanians have a chance of survival? Some thoughts about the loss of language and language preservation*, in: Biljana Sikimić – Tijana Ašić (eds.), *The Romance Balkans*, Belgrade 2008, s. 131–132.

¹⁴ Mezi lety 1600–1850 byla údajně většina bohatých obchodníků Balkánu aromunského původu; Max Demeter PEYFUSS, *Die aromunische Frage. Ihre Entwicklung von der Ursprungen bis zum Frieden von Bukarest 1913 und die Haltung Österreich-Ungarns*, Wien – Köln – Graz 1974, s. 11–17 – cit. dle Johannes KRAMER, *De tweetaligheid der Aromoenen in Griekenland*, in: Peter Hans Nelde (ed.), *Sprachkontakt und Sprachkonflikt*, XI, Wiesbaden 1980, s. 255. V 19. století se řada Aromunů obchodně i jinak prosadila i ve Vídni, Budě/Pešti a dalších centrech střední Evropy, stejně jako v řadách městských elit (Bělehrad, Bukurešť) mladých balkánských států; Dušan J. POPOVIĆ, *O Cincarima*, Beograd 1937, s. 34–56, 82–87, 255–263; Thede KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa* (Münstersche geographische Arbeiten, 43), Münster 1999, s. 84.

¹⁵ Moskopole (arom. Moscopole či Moscopolea, alb. Voskopojë) v dnešní jižní Albánii, bylo významným kulturním a hospodářským centrem, prosperujícím zejména v polovině 18. století (mj. tiskárna řeckých a aromunských knih). Poté však bylo téměř zničeno albánskými a osmanskými nájezdy a aromunskou populací opuštěno. Moskopole je dodnes Aromuny vnímáno jako národní a kultovní symbol – „aromunská Atlantida“ (např. v srpnu 2010 se zde konalo bohatě zastoupené mezinárodní „celoaromunské“ setkání). Blíže srov. Markéta VAŇKOVÁ, *Město Moskopole v paměti bulharských Aromunů. Mýtus, paměť, identity*, in: Blanka Soukupová – Hedvika Novotná – Zuzana Jurková – Andrzej Stawarz, *Evropské město. Identita, symbol, mýtus*, Bratislava 2010, s. 227–246.

¹⁶ K tomuto pojmu srov. popis z pera Jovana Cvijiće v publikaci: H. BOČKOVÁ, *Vlaši na Balkáně*, s. 76.

¹⁷ To našlo svůj odraz i v celkovém, mnohdy předsudečném negativním vztahu slovanské populace Makedonie vůči Aromunům. Tuto skutečnost zrcadlí mj. i beletrie, např. v makedonském prostředí se odehrávající romány bulharského spisovatele Dimitra Taleva, z nichž dva vyšly i v českém překladu: Dimitr TALEV, *Železný kahan*, Praha 1961; TÝŽ, *Prespánské zvony*, Praha 1961. Protiaromunská kliše a stereotypy lze nalézt např. v *Železném kahanu* na s. 245 nn, 351 aj. Český, proslovansky orientovaný folklorista L. Kuba se ve svých textech z jihoslovanského prostředí zmi-

mezi nimi vydělila řada skupin, nazývaných zejména podle teritoriálního původu¹⁸ či způsobu života a kultury.¹⁹

Po roce 1800 dochází k určitému sebeuvědomování Aromunů. Výrazněji se však tyto prvky projevují teprve od 60. let 19. století, kdy jsou cíleně povzbuzovány a často i přímo vycházejí zvenčí – ze strany nově vzniklého rumunského státu, který především v rámci svých zahraničněpolitických snah projevoval o tyto své „spolubratry“ značný zájem. Pro aromunskou populaci byly od roku 1864 zakládány školy (jako první v obci Trnovo na jihozápadě dnešní samostatné Makedonie) s výukou v rumunštině (resp. aromunštině), financované z Rumunska; jazyk byl užíván i při bohoslužbách.²⁰ Tyto politicky motivované snahy narážely na odpor řeckého i slovanského obyvatelstva, přesto ale – nejvýrazněji ve městech střední Makedonie (Bitola, Ochrid, Struga, v dnešním Řecku pak Veroia, Édessa...) – došlo ke vzniku určité vrstvy „národně uvědomělého“ aromunského obyvatelstva. V roce 1905 byli Aromuni uznáni tureckou vládou za zvláštní „millet“, tj. administrativní církevně pojímanou „národnost“ s určitými jazykovými, kulturními a politickými právy.²¹ Po skončení balkánských válek a teritoriálním rozdělení Balkánu mezi řadu zemí v roce 1913 se většina aromunské populace ocitla na území Řecka a Srbska (později Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, resp. Jugoslávie); značná část žila i v jižní Albánii a jihozápadním Bulharsku. V žádné ze svých nových „mateřských zemí“ se však Aromuni nemohli vyvíjet jako národnostní menšina s určitými právy. V meziválečném období došlo k likvidaci možností užití aromunského jazyka ve školní výuce či v rámci bohoslužeb. Uskutečnil se také organizovaný přesun třiceti až čtyřiceti tisíc příslušníků

ňuje o Aromunech až překvapivě málo – ve stručném výčtu etnik Makedonie a jejich oděvních a fyzických charakteristik je pouze zmínka o „zakrslých Cincarech“; L. KUBA, *Čtení o Makedonii*, s. 132. Paradoxně více pozornosti věnuje Aromunům na biologické vědy zaměřený J. Komárek – oproti L. Kubovi je líčí jako „zdravé, urostlé lidi“ a pouští se i do laických „etnografických“ konstruktů o jejich původu; J. Komárek, *Neznámá Makedonie*, s. 89–91.

¹⁸ Nejvýznamější jsou čtyři skupiny: 1/ Gramosteani (Gramošteani) – populace ze severního Řecka, v současnosti také ve východní Makedonii a jihozápadním Bulharsku; 2/ dále (celkově nejpočetnější) Pindeani z pohoří Pindos a okolí Olympu; 3/ Faršer(i)oti – původem ze severního Řecka, nyní hlavně v jižní a jihovýchodní Albánii (řecky zvaní Arvanitovlahi, tj. „albánští Vlaši“); a 4/ méně početní Moskopoleni v jihovýchodní Albánii a jihozápadní Makedonii – blíže srov. L. GRAMELOVÁ a kol., *Arumunština*, s. 17–18; Wikipedia: Aromanian language – <http://en.wikipedia.org/wiki/Aromanian_language> (2. 6. 2013).

¹⁹ Např. Karag(o)uni – převážně černě (turecky „kara“ – „černý“) oblečení pastevci s letními sídly ve vyšších polohách pohoří Pindos; Gustav WEIGAND, *Ethnographie von Makedonien*, Leipzig 1924, s. 49. V bulharské internetové verzi: TÝŽ, *Etnografija na Makedonija*, <http://www.promacedonia.org/gw/gw_index.html> (2. 6. 2013).

²⁰ Na počátku 20. století existovalo v Makedonii a Epiru 106 „rumunských“ škol se zhruba čtyřmi tisíci žáky a třemi sty učiteli. Vedle toho působilo i sto „rumunských“ kostelů; Thede KAHL, *The Ethnicity of Aromanians after 1990: the Identity of a Minority that Behaves like a Majority*, *Ethnologia Balkanica* 6, 2002, s. 148.

²¹ Výročí podepsání tohoto ediktu (turecky Irade, aromunsky Iradeo) dne 22. 5. 1905 je ve většině Aromuny obývaných zemí (kromě Řecka a USA) slaveno jako aromunský národní den – v Makedonii je dnes dokonce jedním z oficiálních svátečních dnů; Gail KARA – Phillip GUDDEMI, *The Spark and the New Leaf: The Aromanians of Macedonia*, *The Newsletter of the Society Farsarotul XIV*, Issue 1, 2000 & XIV, Issue 2, 2001 – combined; <http://www.farsarotul.org/nl23_1.htm> (2. 6. 2013).

etnika na území Rumunska, především do jižní Dobrudže při pobřeží Černého moře, odkud byli po její ztrátě ve prospěch Bulharska v roce 1940 přesídlení dále k severu do okolí města Constanța a také do Banátu. Disperzní charakter usídlení v několika (v řadě případů i navzájem nepřátelských) státech znemožnil vytvoření jednotné aromunské identity a (spolu s mnohdy i násilnými asimilačními tlaky) vyústil ve stále silnější identifikaci Aromunů s majoritními populacemi a loajalitu k jimi obývaným státním útvarům. Je však třeba připomenout, že s názory o „brzkém úplném zániku“ Aromunů a jejich jazyka se můžeme setkat již před rokem 1900 – do dnešní doby se však nestal skutečností.²²

V souvislosti s poklesem významu sezónního polonomádkého pastevectví a celkovou modernizací způsobu života (včetně vyliďňování horských vesnic a odchodu do měst) již dříve znatelné asimilační trendy ještě zesílily.²³ K tomu výrazně přistoupily i nové (mnohdy násilné) tlaky ze strany jednotlivých států. V souvislosti s tím došlo k postupnému „zapomínání“ samotné existence aromunské populace jako jednoho z evropských etnik v obecném povědomí. Na této skutečnosti nemohly nic změnit ani nereálné vize o aromunském samosprávném státním útvaru po obou světových válkách – zejména loutkové „knížectví Pindos“²⁴ pod italským protektorátem s „vládou“ Alchiviada Diamandiho²⁵ v letech 1941–1944. Faktický nedostatek národního vědomí (jen málo se pojícího s užívaným jazykem a kulturními specifiky) vedla k výše uvedené běžné identifikaci se „státními národy“ a tudíž i absenci „reálných“ číselných údajů o počtu Aromunů.²⁶

²² Takovouto prognózu nalezneme již u Gustava Weiganda v roce 1895: „Pokud bude za dalších padesát let používat aromunštinu jako jazyk běžného styku ještě sto tisíc osob, bude to hodně.“; G. WEIGAND, *Die Aromunen*, 1. díl, s. 298–299. Ze stejné práce (s. 312) pochází i text: „Sociální, kulturní a ba i politické okolnosti vedou s neodvratnou jistotou k tomu, že Aromuni, jako i jiní malí národové před nimi, přetopí se v druhé národy Balkánského poloostrova.“ – cit. dle V. SÍS, *Makedonie*, s. 95–96. D. J. Popović považoval již ve 30. letech 20. století „cincarskou otázku“ za kabinetní a šance Aromunů na přetrvání odhadoval na maximálně 40–50 let; D. J. POPOVIĆ, *O Cincarima*, s. 290. (Obdobně již Martin Luther hovořil v 16. století o nepotřebnosti překladu Bible do lužické srbštiny, neboť tato řeč v dohledné době zanikne.) K aktuálním šancím Aromunů na etnické a jazykové přetrvání srov. T. KAHL, *Does the Aromanians have a chance of survival?*.

²³ Giorgis EXARCHOS, *Transformation und Modernisierung von aromunischen Viehzuchtsgemeinden im nordgriechischen Bergland*, Europa Ethnica 64, 2007, č. 3–4, s. 98–103.

²⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Principality_of_the_Pindus> (2. 6. 2013).

²⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Alchiviad_Diamandi_di_Samarina> (2. 6. 2013).

²⁶ T. KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*, s. 66–89.

2. Chameleoni či „sníh na horách“? Aromunská populace v jednotlivých balkánských státech²⁷

Zmíněná – v novodobém evropském kontextu spíše méně běžná – schopnost a ochota pružně, „situacionisticky“²⁸ či až „oportunisticky“ přizpůsobovat svou (etnickou) identitu momentální (geo)politické a společenské situaci vynesla Aromunům – spolu s nevraživostí na jejich ekonomickou zdatnost – nepříliš lichotivý přídomek „chameleoni Balkánu“.²⁹ Je toto etnikum skutečně „zrozero k asimilaci“,³⁰ i když nikdy nedosáhlo „etnické identity“?³¹ Anebo může za jejich neuspokojivou národní situaci – jak se již před více než stoletím vyjádřil jeden z informátorů německého lingvisty Gustava Weiganda (1860–1930), zakladatele aromunských studií – „prostě špatná hvězda, pod kterou byli Aromuni zrozeni“?³² Jinde jsou Aromuni přirovnáváni ke sněhu: „Dokud jsou na horách, existují, jakmile se dostanou do nížiny, je s nimi konec. Roztají a rozpustí se v tamních národech.“³³

Určitou distanciaci, „mimikry“ a následnou skrytost či neviditelnost („fantómovost“)³⁴ Aromunů je možno vedle politických kontextů dát do souvislosti i s jejich obchodními aktivitami, pro něž byli nazýváni „Židé Balkánu“ (a mnohdy rovněž stigmatizováni a očerňováni).³⁵ Celkově lze na situaci Aromunů v řadě kontextů apli-

²⁷ K problematice Aromunů v jednotlivých evropských státech srov. také hesla „Aromuni“ v publikaci: Leoš ŠATAVA, *Národnostní menšiny v Evropě. Encyklopedická příručka*, Praha 1994, s. 29, 42, 139–140, 183, 260–261 a zejména 264–266.

²⁸ Fredrik BARTH, *Introduction*, in: Fredrik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Bergen – Oslo 1969, s. 9–38.

²⁹ Irina NICOLAU, *Les caméléons des Balkans*, in: *Civilisations en quête d'identité* XLII, 2, Bruxelles 1993, s. 175–178. Srov. Thede KAHL, *Aromanians in Greece: Minority or Vlach-Speaking Greeks?*, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* (JGKS) 5, 2003, s. 205–219; dostupné také na: <http://www.farsarotul.org/nl27_1.htm> (2. 6. 2013).

³⁰ Nicholas S. BALAMACI, *The Balkan Vlachs: Born to Assimilate?*, in: *Cultural Survival Quarterly* (Summer 1995); dostupné také na: <www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/albania/balkan-vlachs-born-assimilate> (2. 6. 2013).

³¹ Tom J. WINNIFRITH, *The Vlachs of the Balkans: A Rural Minority Which Never Achieved Ethnic Identity*, in: David Howell (ed.), *Roots of Rural Ethnic Mobilisation: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe 1850–1940*, New York 1992, s. 58–73.

³² G. WEIGAND, *Die Aromunen*, 1. díl, s. 312.

³³ L. MIKEŠOVÁ, *Arumuni a arumunština*, s. 13 – parafráze slov balkanisty aromunského původu N. Ș. Tanașoc v rámci přednášky „Aromânii: Identitate și destin istoric“ (Aromuni: identita a historický úděl), přednesené v bukurešťském Národním divadle 5. 11. 2006.

³⁴ Srov. Christian VOSS, *Language use and language attitudes of a phantom minority. Bilingual Northern Greece and the concept of “hidden minorities”*, in: Biljana Sikimić (ed.), *Skrivene manjine na Balkanu*, Beograd 2004, s. 51–65; dostupné také na: <<http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1075733088324>> (2. 6. 2013).

³⁵ U řady balkánských etnik nalezneme předsudečné příběhy o hamižnosti Aromunů, v nichž sehrávají obdobnou stereotypní roli jako Skotové na evropském Západě. Podle slov J. Cvijiće: „Vykopisující práce cincarských a řeckých krčmářů a hokynářů, kteří jsou kromě toho i skrblici, byly hlavní příčinou antagonismu, který se vyvinul mezi širokými slovanskými masami, srbskými i bulharskými, a mezi Řeky a Cincary.“; Jovan CVIJIC, *Balkánské otázky*, Praha 1924, s. 108. Srov. pozn. 17.

kovat zjištění a teze Ervinga Goffmana o působení stigmatizace a reakci na ni.³⁶ Aromuni se navíc (na rozdíl od řady jiných evropských etnik) tradičně vyznačovali výraznou vícejazyčností – paralelní užití více jazyků a jejich střídání bylo pro mnohé z nich spíše běžnou normou než zvláštností. I po příchodu moderních nacionalismů na Balkán také nadále cítili výrazně teritoriálně, tj. zejména „makedonsky“ (v úze-
mním smyslu slova).³⁷

Vlivem historických okolností tak Aromuni v 19. století takřka neprošli fází „obrození malých evropských národů“³⁸ a nestali se tak „standardním etnikem“. To, spolu s jejich vnitřní různorodostí a rozptýleností v řadě zemí, přispívalo a dodnes přispívá k určité amorfности, mimořádně ztěžující pokusy o vymezení, analýzu a interpretaci etnicity Aromunů³⁹ a jejich vztahu k aromunskému jazyku.

1/ Oblastí s největším počtem Aromunů – reálné odhady hovoří o tři sta tisících, z toho je však jen zhruba sto tisíc aktivních uživatelů jazyka – je severní Řecko.⁴⁰ Tato země je také místem nejkompaktnějšího, sevřeného a místy dosud většinového usídlení aromunského etnika – řada oblastí Makedonie, Thesálie a Epiru, především pak pohoří Pindos v okolí města Metsovo(n) (arom. Aminciú) a pohoří Gram(m)os. Je však třeba mít na paměti fakt, že Aromuni (zvaní Koutsovlachoi/Koutsoblachoi) jsou v této zemi považováni spíše za specifickou skupinu řeckého národa („romanofonní Řekové“)⁴¹ a sami se s tradičním kulturním začleňováním do kontextu „helénství“ z velké většiny ztotožňují.⁴² Vedle praktické nemožnosti rozvinout vlastní školství, média a kulturně-politické aktivity na oficiální bázi bylo přetrvávání aromunské materiální a duchovní kultury narušeno i příchodem velkého počtu (údaje 1,2–1,5 milionu) řeckých přesídlenců z Malé Asie aj. po roce 1923 (tzv. Lausannská smlouva s Tureckem o výměně obyvatel), z nichž zhruba polovina byla usazena právě v severním Řecku (Makedonie). Nověji se v tomto smyslu nepříznivě projevil již zmíněný rozpad tradičního modelu pastevectví, dále i rozvoj dopravy a s ním spojené zpřístupnění dříve odlehlých a izolovaných, dnes již do značné míry vylidněných oblastí. Dlouhodobá krajně odmítavá až otevřeně nepřátel-

³⁶ Erving GOFFMAN, *Stigma*, Praha 2003.

³⁷ Toto pojetí „makedonství“ v teritoriálním (nikoli etnickém!) smyslu může v Makedonii dodnes výrazně limitovat počet Aromunů v neprospěch deklarování se v úředních cenzech jako „Vlaši“; Alexandru GICA, *The Recent History of the Aromanians in Southeastern Europe*, The Newsletter of the Society Farsarotul XXIV, Issues 1 & 2, 2009/2010 & XXV, Issues 1 & 2, 2010/2011 – combined; <http://www.farsarotul.org/NL31_2.htm> (2. 6. 2013).

³⁸ Miroslav HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století*, Praha 1986.

³⁹ K tomu blíže: T. KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*; kap. Zur Ethnizität von Aromunen aus der Innenperspektive, s. 51–65.

⁴⁰ T. KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*, s. 67; T. KAHL, *Aromanians in Greece* (pozn. 1 daného textu); Thede KAHL, *Zwischen Kulturpflege und Sprachverdrängung: Aromunen (Vlachen)*, Pogrom 31, 2001, č. 2, s. 20–21.

⁴¹ Stejně tak se v Řecku můžeme setkat s kategorizací tamních Makedonců a Bulharů coby „slavofonních Řeků“.

⁴² Této skutečnosti si již na začátku 20. století povšimla při svých cestách po Řecku i anglická spisovatelka Virginia Woolfová; Jan MORRIS (ed.), *Virginia Woolf on Greece (1906)*, in: *Travels with Virginia Woolf*, London 1993, s. 208–213; výňatky na:

<<http://www.macedoniantruth.org/forum/archive/index.php/t-470.html>> (2. 6. 2013).

ská politika řeckých státních orgánů vůči všem etnickým menšinám v zemi⁴³ (zejména v období vojenského režimu mezi lety 1967–1974 hrozily za užívání jiných jazyků než řečtiny na veřejnosti výrazné postihy včetně vězení!)⁴⁴ se výrazně projevila i v kontextu etnicko-jazykové asimilace aromunské populace. V daném kontextu jsou jen málo četné (a také zřídka objektivní) odborné práce řecké provenience věnované problematice a postavení tohoto etnika.⁴⁵ Po roce 2000 sice došlo (mj. i pod tlakem mezinárodních evropských institucí) k jistým náznakům uvolnění a také nárůstu aromunských kulturních aktivit; ty jsou však často i nadále (také mnohými Aromuny) chápány jako specifický projev řecké (resp. „helénské“) kultury.⁴⁶

2/ V Albánii byli do roku 1990 Aromuni (zvaní zde Rëmer, Çoben) oficiálně považováni za romanizované obyvatelstvo stejného etnického původu jako Albánci a o jejich situaci bylo díky politické izolovanosti země jen minimum zpráv. Přes silnou albanizaci však dosud (zejména na jihu) představují výraznou složku populace (odhady podle užitých kritérií kolísají mezi padesáti a dvěma sty tisíci osob).⁴⁷ Albánie je tak po Řecku státem s druhou nejpočetnější aromunskou populací (která je současně nejpočetnější etnickou menšinou v zemi). Prestiž aromunštiny je v této zemi (ve srovnání s Řeckem) výrazně vyšší.⁴⁸ Od roku 1990 sílí aromunské aktivity a kontakty s Aromuny v okolních zemích i s Rumunskem.⁴⁹ Na území jihovýchodní Albánie leží již zmíněné „kultovní“, historické centrum Aromunů Moskopole (albánsky Voskopojë)⁵⁰ – část albánských Aromunů bývá proto zvána i Moskopoleni.

3/ Další zemí s relativně výraznou (cca 15–20 tisíc osob, z hlediska „původu“ výrazně více)⁵¹ aromunskou populací je v roce 1991 vzniklá republika Makedonie.

⁴³ Richard CLOGG (ed.), *Minorities in Greece, Aspects of a Plural Society*, London 2002 (autorem kapitoly „Vlachs“ na s. 112–121 je T. J. Winniffrith). Do jisté míry jsou v Řecku státem akceptováni Turci, od roku 1983 registrovaní (spolu s Pomaky a islamizovanými Romy) na náboženském principu jako muslimové. V řadě škol řecké Trákie se přitom zčásti vyučuje v turečtině.

⁴⁴ Ještě v roce 2001 došlo k procesu s aromunským aktivistou Sotirisem Bletsasem, jenž byl za šíření materiálů o situaci jazykových menšin v Řecku obžalován a souzen pro „šíření nepravdivých informací“. Rozsudek byl zrušen teprve po zásahu mezinárodních organizací na obranu lidských práv. Blíže srov.: <http://en.wikipedia.org/wiki/Sotiris_Bletsas> (2. 6. 2013).

⁴⁵ Ty je třeba hledat spíše mimo Řecko – např. T. KAHL, *Aromanians in Greece* – anebo na internetu. Pozitivní výjimkou je obsáhlá (přes 500 stran!) práce: Asterios I. KOUKOUDIS, *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*, Thessaloniki 2003.

⁴⁶ Zmíněná problematika je o to komplikovanější, že mnozí řečtí Aromuni rozlišují mezi pojmy „helénský“, k němuž se hlásí, a „řecký“, s nímž se případně neztotožňují; T. KAHL, *Aromanians in Greece*, s. 213–214. A. I. Koukoudis také v kontextu fenoménu „aromunství“ coby výrazného dichotomizujícího politika upozornil na skutečnost, že v obcích, kde v minulosti nevznikly „agitační“ rumunské školy, je dnes paradoxně aromunština lépe zachována; A. GICA, *The Recent History of the Aromanians in Southeastern Europe*.

⁴⁷ Stephanie SCHWANDNER-SIEVERS, *The Albanian Aromanians' Awakening: Identity Politics and Conflicts in Post-Communist Albania*, ECMI Working Paper # 3, Flensburg 1999, s. 2. Je ovšem nesnadné specifikovat, nakolik zmíněná čísla zahrnují osoby „aromunského původu“, aktivní uživatele jazyka či etnicky uvědomělou složku.

⁴⁸ T. KAHL, *Does the Aromanians have a chance of survival?*, s. 131.

⁴⁹ S. SCHWANDNER-SIEVERS, *The Albanian Aromanians' Awakening*, s. 7.

⁵⁰ Srov. pozn. 15.

⁵¹ L. GRAMELOVÁ et al., *Arumunština*, s. 14. Podle oficiálního makedonského censu z roku 2002 se na území Makedonie přihlásilo k aromunské národnosti 9 695 osob. (Maximalistické) údaje zdejších aromunských organizací však hovoří i o více než sto tisících příslušníků etnika,

Na její území přišli Aromuni poměrně nedávno (ve druhé polovině 18. a na počátku 19. století) z jihu a jihozápadu. Byli koncentrováni převážně v Bitole a západně od ní. Převážně aromunským městem bylo Kruševo na jihozápadě země, osídlené uprchlíky z Moskopole; dnes zde toto etnikum představuje stále výraznou (a v rámci země zřejmě nejkompaktnější) část populace.⁵² Vedle této usedlé složky se ve východomakedonských pohořích Ogražden, Belasica a Plačkovica pohybovaly skupiny aromunských pastevců. Právě na jihozápadě dnešní samostatné Makedonie došlo na konci 19. století v kontextu rumunských školních a kulturních aktivit a „národní“ agitace ke vzniku určité „národně uvědomělé“ aromunské vrstvy. Od první světové války docházelo k rozpadu tradičních sídelních struktur a odchodu Aromunů do velkých měst Makedonie i mimo ni.

V rámci bývalé socialistické Jugoslávie bylo na „Vlachy“ nahlíženo (na rozdíl od oficiálně vymezených šesti „národů“ a deseti „národností“)⁵³ pouze jako na „etnickou skupinu“ s prakticky nulovými možnostmi jazykového či kulturního rozvoje. Aromunské etnojazykové aktivity ožily teprve v rámci nově vzniklého samostatného makedonského státu. Je to také především Makedonie, která (vedle specifického případu Rumunska) oficiálně umožňuje a financuje aromunské kulturní projevy (výuka jazyka v několika školách, publikační činnost, rozhlasové a televizní vysílání, plány na výuku jazyka na univerzitě ve Skopji aj.).⁵⁴ V daném kontextu je tak do jisté míry možno hovořit o jazykovém plánování, resp. o etnojazykové revitalizaci; praxe je však i zde v řadě případů diskutabilní a pro „arumunskou věc“ méně optimistická.⁵⁵ Vedle limitovaných finančních zdrojů či mnohdy jen formálního uplatňování nově nabytých práv chybí i výraznější projevy „dobré vůle“ ze strany státních orgánů. Např. ani po osmdesáti letech od nucené slavizace úředních jmen a příjmení se Aromuni nemohou navrátit k jejich původní podobě.⁵⁶ Stejně tak nedošlo k navrácení bu-

kteří by tak tvořili cca 5 % populace země. Blíže srov. Ewa NOWICKA, *Nasz język rozumieją aniołowie. Arumuni we współczesnym świecie*, Kraków 2011, s. 80–83.

⁵² Srov. blíže odd. 3. „Kruševo: historické, etnické a jazykové pozadí“.

⁵³ Jako „národy“ byli deklarováni Černohorci, Chorvati, Makedonci, Muslimové, Slovinci a Srbové; statutem „národností“ disponovali Albánci, Bulhaři, Češi, Italové, Maďaři, Rumuni, Rusíni, Slováci, Turci a Ukrajinci. Aromuni, označovaní jako „etnická skupina“, tedy spadali (společně s Romy!) do „nejnižší“ skupiny této vágní triády etnické hierarchie.

V rámci jugoslávských censů a dalších úředních údajů byla ovšem s Aromuny (zvanými „Vlahi“) směřována i stejně nazývaná etnická a jazykově blízká populace v kraji Timok ve východním Srbsku, chápána většinou jako větev Rumunů. V celé Jugoslávii tak bylo podle censu v roce 1981 vykazováno 32 071 „Vlachů“.

⁵⁴ G. KARA – P. GUDDERI, *The Spark and the New Leaf*.

⁵⁵ Victor A. FRIEDMAN, *The Vlach Minority in Macedonia: Language, Identity, Dialectology and Standardization*, in: Juhani Nuorluoto – Martti Leiwo – Jussi Halla-aho (eds.), *Selected Papers in Slavic, Baltic, and Balkan Studies*, Slavica Helsingiensia 21, Helsinki 2001, s. 26–50. Na popularizační rovině se zmíněnou problematikou v žurnalisticky zjednodušené až travestizující formě zabývá práce: Karl-Markus GAUB, *Vymírající Evropané*, Praha 2003, s. 153–192 (kapitola „Zmizelý národ – mezi Aromuny v Makedonii“).

⁵⁶ Např. přední aromunský aktivista v Makedonii Dina Cuvata se úředně jmenuje Dima Dimčev. Srov. Birgül DEMIRTAŞ-COŞKUN, *The Vlachs. A Forgotten Minority in the Balkans*, London – Portland 2001, s. 45–46; A. GICA, *The Recent History of the Aromanians in Southeastern Europe*; Lluís Maria de PUIG, *Report on the Aromanians*, Report (1), Doc 7728, Parliamentary Assembly, Council of Europe, 17 January 1997;

dov bývalých aromunských škol etnickým organizacím či zajištění liturgických služeb v aromunštině.⁵⁷ Pro praxi a šance aromunské revitalizace je však ještě výraznější překážkou skutečnost, že hnutí je spíše než do budoucnosti „obráceno do minulosti“ (akcent na folklór, starší literaturu v jazyce, památná místa a chvíle historie...) a je jen málo atraktivní pro mládež.⁵⁸ Fakt mimořádně vysokého podílu etnických menšin v zemi (dosahující 35 %) navíc činí národnostní fenomén v Makedonii vysoce citlivým politikem.

4/ Oproti tomu v Bulharsku dnes nepředstavuje rozptýlená aromunská⁵⁹ populace významnější fenomén (pouze dva až tři tisíce osob)⁶⁰ a je již značně asimilována. Menší skupiny nalezneme dosud v horských oblastech na jihozápadě země (Pirin, západní Rodopy, Rila); značný počet osob aromunského původu však sídlí i ve velkých bulharských městech (sídlem centrální etnické organizace je Sofia). Přes svůj malý počet a výraznou jazykovou asimilaci však v posledních dvou dekáдах projevují rovněž bulharští Aromuni markantní revitalizační snahy. Tato populace bývá někdy směřována s Karakačany, pro něž byl typický obdobný pastevecký způsob života, avšak jejich tradičním jazykem je (resp. byla) řečtina.⁶¹

5/ V Srbsku jsou Aromuni rozptýleni; již v 18.–19. století, zejména pak v době existence Jugoslávie se usadili v řadě především větších center (Bělehrad, v němž se prosadili i coby část srbských elit, bývá někdy označován jako „největší aromunské město“). Výrazná skupina aromunských usídlenců žije také ve Vojvodině na severu země. Od roku 1990 sílí i v Srbsku aromunské aktivity (vedle Bělehradu např. i Pančevo). Z dnes udávaného počtu 15 tisíc příslušníků etnika v zemi však již většina

<<http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=7661&Language=EN>> (2. 6. 2013).

⁵⁷ A. GICA, *The Recent History of the Aromanians in Southeastern Europe*; Ll. M. de PUIG, *Report on the Aromanians*, Report (1), Doc 7728, Parliamentary Assembly, Council of Europe, 17 January 1997;

<<http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=7661&Language=EN>> (2. 6. 2013)

⁵⁸ V nedávné době vyšly v Makedonii např. překlady Homérových eposů, Vergilia, Písně o Cidovi a dalších klasických děl do aromunštiny – to vše při zcela zásadním nedostatku významnější soudobé literatury (ať již původní či překladové) v tomto jazyce!

⁵⁹ Srov. Antoni SWIANIEWICZ, *Być Vlachem w Macedonii*, in: Karolina Bielenin-Lenczowska – Katarzyna Paczóska (eds.), *Sąsiedztwo w obliczu konfliktu. Relacje społeczne i etniczne w zachodniej Macedonii – refleksje antropologiczne*, Warszawa 2009, s. 205–219.

⁶⁰ T. Kahl uvádí (na základě údajů bulharské etnoložky S. Rakšievvy) kolem 3 tisíc Aromunů. T. KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*, s. 79. K tématu srov. také Thede KAHL, *Wandlung von ethnischen Identitätsmustern bei den Aromunen Bulgariens und ihre Folgen*, in: Cay Lienau – Ludwig Steindorff (eds.), *Ethnizität, Identität and Nationalität in Südosteuropa*, *Südosteuropa-Studien* 64, München 2000, s. 19–47, bulharský překlad *Promjana na etničeskite modeli na identičnost ot bǎlgarskite armăni (vlasi) i nejnite posledstvija*, *Bǎlgarska etnologija* 27, 2001, č. 1, s. 5–25. Srov. údaj „kolem 2 000–2 500“ Aromunů v Bulharsku v práci: Markéta VAŇKOVÁ, *Bulgarian Aromanian elites and identity politics in cross-border networks*, in: Ewa Nowicka, *The Politics of Culture. Perspectives of stateless nationalities/ethnic groups*, Warszawa 2012, s. 47.

⁶¹ Gabriela FATKOVÁ, *Karakačani v Bulharsku – pastevecká historie*, *Lidé města* 13, 2011, č. 1, s. 51–72; TÁŽ, *Bulharští Karakačani dnes*, *Lidé města* 13, 2011, č. 3, s. 467–490.

aromunsky nehovoří.⁶² S „pravými“ Aromuny bývají často spojováni „Vlaši“, žijící ve východosrbském regionu Timok.⁶³

6/ Specifickou skupinu představují aromunští přesídlenci a jejich potomci žijící v počtu několika desítek tisíc osob v Rumunsku (především Dobrudža, dále i Banát, Bukurešť). Přes působení asimilačních vlivů v jazykově a kulturně velmi blízkém rumunském prostředí⁶⁴ se zde dosud v překvapivě silné míře udrželo vědomí osobitého původu a prvky aromunské materiální a duchovní kultury. Přes podporu na kulturním poli však rumunský stát Aromunům status etnické menšiny nepřiznává. Ani mezi rumunskými Aromuny samotnými však nepanuje shoda v tom, zda se mají deklarovat jako výrazná etnografická (sub)skupina rumunského národa (starší, folklórně orientovaná představa) nebo jako svébytné etnikum (tento směr zřetelně sílí od 90. let 20. století; řada aktivit v kontextu celoaromunského „obrození“). Oba zmíněné tábory jsou navzájem v antagonistickém vztahu (bojkot akcí druhé strany apod.)⁶⁵

Socialistické Rumunsko na systematický zájem o Aromuny v ostatních balkánských zemích (z politických důvodů) nenavázalo. V této epoše však byly v zemi publikovány sborníky aromunské lidové poezie a prózy a přetiskována starší literární díla psaná v aromunštině.⁶⁶ Od 90. let pak v nových podmínkách sílí trend osobité etnické sebeidentifikace rumunských Aromunů. Vedle produkce periodik a knih existuje také rozhlasové a (limitované) televizní vysílání v aromunštině. Došlo i k navázání v předchozích desetiletích zpretrhaných kontaktů s ostatními větvemi rozptýlené populace, chápáné mnohdy jako „jižní větev rumunského národa“. Rumunský stát také uděluje studijní stipendia mladým Aromunům ze zahraničí.⁶⁷

7/ Významnou složkou aromunských aktivit je pak „diaspora“ – tj. aromunští emigranti a jejich potomci žijící v Německu, Francii, USA, Kanadě, Austrálii aj.⁶⁸ Paradoxně se právě u příslušníků těchto skupin uchovalo/vytvořilo aromunské vědomí mnohdy ve větší míře, nežli v „mateřských“ balkánských zemích.

8/ V neposlední řadě lze jako „aromunská centra“ chápat i některé katedry romanistiky na univerzitách mimo Balkán. Mimořádně významnou roli na tomto poli sehrála od poloviny 80. let především univerzita v německém Freiburgu,⁶⁹ soustředě-

⁶² <<http://www.thefullwiki.org/Aromanians>> (2. 6. 2013).

⁶³ Otázka jejich příslušnosti k Rumunům, resp. Aromunům není jednoznačně objasněna. Většina etnologů a lingvistů se kloní k první možnosti, někteří však ke druhé – např. H. BOČKO-VÁ, *Vlaši na Balkáně*, s. 82. Srov. také Miroslav RUŽICA, *The Balkan Vlachs/Aromanians Awakening, National Policies, Assimilation*, Dokumenti 5, 2008, č. 2 (18), s. 17–18; dostupné také na: <http://dokumenta.scd-lunjina.org/free/The_Balkan_Vlachs-Aromanians.pdf> (2. 6. 2013).

⁶⁴ Marina CIOLAC, *Sociolingvistică scolară*, București 1997 – cit. dle Lucie GRAMELO-VÁ et al., *Arumunština*, s. 16.

⁶⁵ A. GICA, *The Recent History of the Aromanians in Romania*.

⁶⁶ V Rumunsku byla v nedávné době vydána i přehledná historie Aromunů z pera renomovaného německého balkanologa: Thede KAHL, *Istoria Aromânilor*, București 2006.

⁶⁷ L. MIKEŠOVÁ, *Arumuni a arumunština*, s. 27, 32.

⁶⁸ Situace mimoevropské aromunské diaspory je zachycena v práci: Tom J. WINNIFRITH, *Shattered Eagles. Balkan Fragments*, London 1995.

⁶⁹ V letech 1984–2003 zde bylo (pod vedením Vasila Barby) čtvrtletně publikováno periodikum v aromunštině a němčině *Zborlu a nostru* (Naše slovo), jež se stalo mimořádně významným informačním zdrojem a sjednocujícím činitelem aromunské diaspory (zejména v Německu a USA) a působilo i na dění v balkánských zemích. Zástupci všech rozptýlených větví etnika, včetně evrop-

jící snahy aromunské inteligence a sympatizantů z řad jiných národů. V současnosti přebraly funkci společné aromunské platformy některé internetové aktivity.⁷⁰

Pokud jde o celkovou etnopolitickou orientaci Aromunů, je možno vydělit tři hlavní linie:

a/ Sebeidentifikace jako svébytné etnikum je celkově slabá; její míra ovšem výrazně teritoriálně kolísá. Např. v Řecku je ojedinělá; u části makedonských Aromunů relativně silná.

b/ Stále výrazná je mnohde představa jednoty s rumunským národem a jazykem, posilovaná v minulosti (zčásti i v současnosti) z Rumunska. Právě v této zemi však paradoxně mezi částí aromunských přesídlenců došlo i k výraznému etnickému sebeuvědomování.

c/ Dříve významná kulturní „helénská“, tj. prořecká orientace (Aromuni pojmání coby „Řekové svébytného jazyka“ – posilováno i řečtinou jako jazykem církve) je dodnes zčásti patrná i mimo Řecko (Albánie, Makedonie) a politicky stále ožehavá.⁷¹

* * *

Koncem 20. století tak došlo k situaci, kdy Aromuni coby živoucí etnická entita takřka vymizeli z vědomí Evropy. I na katedrách romanistiky renomovaných univerzit je sice možno dozvědět se leccos o aromunském lexiku, gramatice či hláskosloví, ale jen málo o současné etnické či sociolingvistické situaci a problematice tohoto etnika.

Počet společenskovedných textů věnovaných aromunské problematice je přitom relativně značný. Ze starší produkce je stále vysoce ceněna klíčová zakladatelská práce, „úhelný kámen“ aromunských studií: Gustav WEIGAND, *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, Bd. 1, *Land und Leute*, Leipzig 1895, Bd. 2, *Volksliteratur der Aromunen*, Leipzig 1894, stejně jako Aromunům věnované kapitoly z práce: Gustav WEIGAND, *Ethnographie von Makedonien*, Leipzig 1924 (s. 35–36; 48–52; 63–67; 83); dále Jovan CVIJIĆ, *Aromuni ili Cincari u zapadnoj Makedoniji*, Pregled, č. 1–3, Sarajevo 1911; Alan J. WACE – Maurice THOMPSON, *Nomads of the Balkans: An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*, London 1913; Dušan J. POPOVIĆ, *O Cincarima*, Beograd 1937; Theodor CAPIDAN, *Die Mazedorumänen*, Bucharest 1941.

Z novějších textů je jako zásadnější možno uvést: Max Demeter PEYFUSS, *Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns*, Wien – Köln – Graz 1974; Tom J. WINNIFRITH, *The Vlachs. The History of a Balkan People*, London 1987, v rozšířené formě in: TÝŽ, *Shattered Eagles. Balkan Frag-*

ské a zámořské (USA, Austrálie) emigrace se sešli na kongresech v Mannheimu (1985) a Freiburgu (1988, 1993), jejichž jednání si dala za cíl zařadit Aromuny opětovně viditelně po bok ostatních evropských národů. Byla projednána řada konkrétních kroků: od vytvoření komise pro vypracování jednotné aromunštiny a spory o typ písma (latinka versus abeceda) přes plány na použití jazyka ve školství či při bohoslužbách, přijetí národních symbolů až po apel na vrcholné evropské orgány zařadit aromunskou otázku do souhrnu sledovaných problémů; Hugh POULTON, *Minorities in the Balkans*, The Minority Rights Group, Report No. 82, 1989, s. 35.

⁷⁰ Např. webové stránky The Society Farsarotul: <<http://www.farsarotul.org>> (2. 6. 2013).

⁷¹ A. GICA, *The Recent History of the Aromanians in Southeastern Europe*. Podle údaje aromunského informátora (2011 – výzkum L. Š.) byl v Makedonii jugoslávské epochy nápis v abecedě problémem.

ments, London 1995; Thede KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*, Münster 1999; Birgül DEMIRTAŞ-COŞKUN, *The Vlachs. A Forgotten Minority in the Balkans*, London – Portland 2001; Nicolae SARAMANDU, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța 2003; Nicolas TRIFON, *Les Aroumains: un peuple qui s'en va*, Vienne 2005; Thede KAHL, *Istoria Aromânilor*, București 2006; Ewa NOWICKA, *Nasz język rozumieją aniołowie. Arumuni we współczesnym świecie*, Kraków 2011. Ve srovnání s knižní a časopiseckou produkcí je také stále aktuálnějším zdrojem informací internet – srov. pozn. 70.

* * *

Vzhledem ke zmíněnému přístupu všech „mateřských“ států k aromunské otázce se tak donedávna zdálo, že rychlá a úplná asimilace je již neodvratná. Vzhledem k praktické neexistenci vrstvy aromunské, národně orientované inteligence tak zájem o přetrvávání a další rozvoj aromunského jazyka a kultury (publikace, snaha o vytvoření spisovného jazyka) paradoxně nevycházel z Balkánu, ale z jiných zemí (Německo, Francie, USA, dokonce i Austrálie...), resp. orgánů Evropské unie či některých nevládních organizací.⁷² Teprve od roku 1990 došlo k výraznějším změnám i v jednotlivých „mateřských“ zemích etnika. „Obrozenecké“ revitalizační hnutí je však roztržštěné; mnohdy stále spíše v počátečním stádiu a limitovaném rozsahu. Vedle finančních omezení a komplikovaných vztahů k příslušným státním orgánům (kde – především v Řecku – naráží i na protitlak), se potýká i s nedostatečným zájmem mnoha Aromunů samých. Ve všech zemích s tradičním aromunským osídlením na Balkáně (nejzřetelněji zřejmě v Makedonii a v Albánii) však přesto v uplynulých dvou dekádách došlo k určitému posunu směrem k etnické sebeidentifikaci. Ten je patrný i u řady rodin aromunských přesídlenců v Rumunsku, i když zde je otázka jejich specifické etnicity předmětem diskusí. Pokud jde o Řecko, dlouhodobá, vůči národnostním menšinám antagonistická státní politika v praxi nadále trvá; i poté, co Rada Evropy v roce 1997 zařadila Aromuny mezi „kulturní a jazykové menšiny“, se tento stát coby člen Evropské unie a signatář Rámcové úmluvy o ochraně národnostních menšin staví k aromunské problematice (stejně jako k otázkám práv dalších etnických minorit) odmítavě či vyhýbavě.

O nadějích vlastenecky orientovaných Aromunů vypovídá jeden z jejich současných symbolů – pařez pokáceného stromu a z něj rašící výhonek s mladým lístkem a připojeným nápisem: „Aromânlu nu keare“ („Aromuni nezahynou“).⁷⁴

⁷² Významnou roli (zejména v řeckém kontextu) sehrála především nevládní organizace EBLUL (European Bureau for Lesser Used Languages).

⁷³ L. MIKEŠOVÁ, *Arumuni a arumunština*, s. 27.

⁷⁴ Srov. titul textu G. KARA – P. GUDDEMI, *The Spark and the New Leaf*.

3. Kruševo: historické, etnické a jazykové pozadí

V předchozím textu zmíněná fakta o absenci výraznějšího aromunského etnického vědomí a praktické absenci politických aktivit se výrazně projevila na současné situaci aromunského jazyka na celém Balkáně. Ten je nadále – přes dílčí úspěchy revitalizačních snah probíhajících od 80. let 20. století – vystaven silné asimilaci a na stálém ústupu. Aromunština má nepříliš dobrou image a nízkou prestiž; v současnosti je jazykem socializace a každodenního života pouze pro minimum dětí a mládeže. Ze sociolingvistického hlediska dochází k ochuzování jazyka a jeho stažení se do několika málo izolovaných domén (zejména domácí a sousedské). Na tomto poli nelze v nejbližší budoucnosti zřejmě očekávat výraznější změny.⁷⁵

Uvedená obecná fakta platí i o situaci aromunské populace a jejího jazyka v Makedonii.⁷⁶ V této zemi však dosud nalezneme několik enkláv, ve kterých je aromunština (alespoň zčásti a v některých doménách) stále jazykem běžné komunikace.

Zřejmě nejvýraznější z nich je městečko Kruševo (aromunsky *Crushuva*, *Cruşuva*) s více než pěti tisíci obyvateli, ležící v jihozápadní Makedonii. Jde o nejvyšší (kolem 1250 m.n.m.) položené městské sídlo v zemi, vzhledem ke strategické poloze na prudkém úbočí⁷⁷ ne nepodobné kavkazským aulům. Aromunští přesídlenci sem přišli ke konci 18. století ve dvou vlnách (1769, 1788) po opuštění zničeného prosperujícího města Moskopole a vsí v jeho okolí (v dnešní jihovýchodní Albánii);⁷⁸ v letech 1812–1821 byly tyto migrační vlny doplněny ještě přesídlenci z pohoří Grammos.⁷⁹ Dříve nevýznamné pastevecké sídliště⁸⁰ se díky nově přichozím stalo prosperujícím řemeslnickým a obchodním centrem, které získalo spíše městský nežli

⁷⁵ V kontextu „přežilosti“ a „neužitečnosti“ zanikající řeči došlo od 90. let v severním Řecku k pozoruhodné paradoxní situaci. Stigmatizovaná a přehlížená aromunština totiž byla v některých situacích jediným jazykem, známým na obou stranách hranice, kterým se mohli domluvit „vlachofonní“ přichozí z Albánie, hledající práci v Řecku, s tamními obyvateli; Andromahi KOUFOGIORGOU, *When a dying language becomes a lingua franca*, Multilingua. Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication 27, 2008, s. 231–253 – cit. dle A. GICA, *The Recent History of the Aromanians in Southeast Europe*.

⁷⁶ Mnohé děti aromunsky hovořících rodičů považují za svůj rodný jazyk makedonštinu (srov. blíže odd. 4.1). Signifikantní je rovněž srovnání míry užití aromunštiny ve vztahu k prarodičům a k sourozencům (odd. 4.2.1). Na druhé straně je však možno setkat se i s příklady sílící hrdosti části mládeže v Kruševu na aromunštinu; E. NOWICKA, *Nasz język rozumieją aniołowie*, s. 194.

⁷⁷ T. J. Winnifrith zmiňuje podobnost polohy Kruševa s jeho „mateřským“ městem Moskopole; T. J. WINNIFRITH, *The Vlachs: The History of a Balkan People*, s. 131.

⁷⁸ Jako jedni z mála, ze všech aromunských skupin, nevedli polokočovný způsob života, ale byli řemeslníky a obchodníky.

⁷⁹ A. I. KOUKLOUDIS, *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*, s. 354–355. První vlna aromunských přesídlenců, kteří vtiskli Kruševu jeho ráz obchodního centra, byli přesídlenci z obce Nikolicë (dnes v jihozápadní Albánii v blízkosti Korčë a Moskopole); Vangel J. TRPKOSKI-TRPKU, *Vlasite na Balkanot*, Skopje 1986, s. 78–79; Zbigniew GOŁĄB, *The Arumanian Dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*, Skopje 1984, s. 19; Jovan F. TRIFUNOSKI, *Varošica Kruševo*, Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka IV–VI, 1955–1957, s. 193–194.

⁸⁰ Aleksandar MATKOVSKI – Krste BITOSKI – Krum TOMOVSKI – Kosta BALABANOV, *Istorija na Kruševo i Kruševsko*, Kruševo 1987, s. 329.

venkovský charakter.⁸¹ Pro polovinu 19. století je ve městě udáváno dvanáct i více kostelů.⁸² Vedle škol s vyučovacím jazykem řeckým a bulharským zde od roku 1876 působily i rumunské školy.⁸³ Přesto zde však byli „aromunsky uvědomělí“ i v době vrcholu rumunské propagandy na konci 19. století v menšině (na rozdíl od některých jiných aromunských sídel v jihozápadní Makedonii – např. Ochridu, Malovište nebo Gopeše); velmi silná zde byla prořecká orientace.⁸⁴ Přes vznik samostatného aromunského kostela s bohoslužbami v rumunštině přetrvával v církevní oblasti silný řecký vliv, prosadila se i bulharština.⁸⁵

Kruševo získalo i značný symbolický význam jako svého druhu „náhrada Moskopole“ coby „vlašského duchovního centra“;⁸⁶ ten si do značné míry v kontextu aromunské „národní mytologie“ a atributů uchovává (i v očích Nearomunů) dodnes.⁸⁷ Město však zaujímá mimořádně významné místo i v rámci makedonských dějin.⁸⁸ Do obecného povědomí vešlo především s protiosmanským, tzv. Ilindenským povstáním roku 1903,⁸⁹ které je v kontextu makedonské historiografie a národní symboliky či paměti mimořádně vysoce ceněno.⁹⁰ Tehdejší deset dní existující „Kruševskou republiku“ připomíná mohutný betonový památník nad obcí z jugoslávské epochy; dnes je však již (pokud jde o návštěvnický zájem) zastiňován nedalekým muzeem makedonské (resp. celobalkánské), v mládí předčasně zemřelé popové hvězdy Toše

⁸¹ Koncem 19. století mj. město zaměstnávalo dva kurýry (pro styk s Rumunskem a Istanbulem), takže např. finanční obnosy nebylo třeba svěřovat poště; G. WEIGAND, *Die Aromunen*, 1. díl, s. 33.

⁸² J. F. TRIFUNOSKI, *Varošica Kruševo*, s. 187–188.

⁸³ G. Weigand k roku 1889 pro Kruševo udává dvě rumunské školy z celkově 200 žáky; dále řeckou školu s 900 žáky (z toho 550 Aromunů) a bulharskou školu s 250 žáky. Vzhledem ke konkurenci bylo podle něj vybavení škol v evropském kontextu nadstandární a vyrovnalo se i německým školám; G. WEIGAND, *Die Aromunen*, 1. díl, s. 306–308.

⁸⁴ G. WEIGAND, *Die Aromunen*, 1. díl, s. 41, 309. Vedle řecké a rumunské působily ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století na místní etnicky ne plně vyhraněné obyvatelstvo intenzivně i bulharská a srbská propaganda; A. MATKOVSKI et al., *Istorija na Kruševo i Kruševsko*, s. 333.

⁸⁵ A. MATKOVSKI et al., *Istorija na Kruševo i Kruševsko*, s. 331–333. Boje o církevní jazyk v Makedonii jsou zachyceny i ve zmíněných beletristických dílech D. Taleva – zejména v závěru románu *Železný kahan* (srov. pozn. 17).

⁸⁶ D. J. Popović hovoří dokonce o obyvatelích Moskopole jako o svého druhu „aromunské aristokracii“; D. J. POPOVIĆ, *O Cincarima*, s. 149.

⁸⁷ E. NOWICKA, *Nasz język rozumieją aniołowie*, s. 229–230.

⁸⁸ Srov. A. MATKOVSKI et al., *Istorija na Kruševo i Kruševsko*, s. 97.

⁸⁹ Tj. na den svátku sv. Jiljí (2. srpna).

⁹⁰ Při opomíjení významu jiných významných center „Ilindenského povstání“ – např. Nevesky (od r. 1926 Nymphaio) či Klis(s)oury (dříve Vlahoklisura) – ležících dnes na území Řecka; Tom J. WINNIFRITH, *The Vlachs of Macedonia*, The Newsletter of the Society Farsarotul XI, Spring 1997, Issue 1; srov. pozn. 17; <http://www.farsarotul.org/nl20_1.htm> (2. 6. 2013). Po vzniku samostatné Makedonie v roce 1991 význam Kruševa jako národního symbolu bezpochyby ještě vzrostl – k tomu (včetně postojů aromunské složky obyvatel města) blíže Keith BROWN, *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, Princeton – Oxford 2003; makedonský překlad TÝŽ, *Minatoto pod prašanje: moderna Makedonija i neizvesnostite na nacijata*, Skopje 2010.

Proeskiho.⁹¹ Připočteme-li roli Kruševa jako centra zimních sportů, je toto místo již po delší dobu jednou z předních destinací domácího turistického ruchu v Makedonii; tradiční charakter obce je v současnosti touto skutečností výrazně ovlivňován. V roce 2010 byl navíc zahájen projekt „Etno-grad“, jehož cílem je vytvářet v Kruševu každoročně (mj. při rekonstrukci ilindenského povstání v rámci letních festivalů) atmosféru připomínající stav na počátku 20. století – město by se podle těchto plánů mělo ještě významnějším turistickým magnetem.

Kontext obou zmíněných památných míst Kruševa je výrazně využíván i v aromunské národní propagandě. Mezi vůdčími osobnostmi a hrdinskými postavami Ilindenského povstání byli i Aromuni (Pitu Guli, Nikola Karev).⁹² Pokud jde o T. Proeskiho, bývá často zdůrazňován jeho údajný aromunský původ, resp. píseň v aromunštině, přednesená při jeho prvním vystoupení v roce 1992.⁹³ Na druhé straně je ovšem jisté možno spekulovat i o tom, nakolik mohou mít pravidelné komemorace ilindenského povstání a zdůrazňování významu lokality v makedonském národním diskurzu vliv na příklon kruševské aromunské populace k mnohem prestižnější makedonské identitě.⁹⁴

Údaje o počtu i podílu Aromunů na populaci Kruševa v průběhu minulých 150 let jsou proměnlivé a pravděpodobně ne vždy zcela plně validní; podíl původně majoritních Aromunů se však zřejmě postupně spíše snižoval. Stefan I. Verković k roku 1868 konstatoval 8 108 (tj. 73,8 %) Aromunů z celkových 10 984 obyvatel Kruševa).⁹⁵ Místní učitel Ivan Šumkov udává k roku 1870, že z 2 500 rodin žijících ve městě je 1 900 aromunských (průměr příslušníků jedné rodiny je odhadován na pět).⁹⁶ Podle Gustava Weiganda bylo v době jeho návštěvy Kruševa (1889) z 12 000 obyvatel 7 000 Aromunů.⁹⁷ Detailní statistika Vasil Kănčov z roku 1900 zaznamenává 4 000 Aromunů z celkových 9 350 obyvatel Kruševa.⁹⁸ Ve 20. století, po devastaci města při Ilindenském povstání, se ale zejména vlivem izolovanosti od moderních železničních a silničních dopravních tras počet obyvatel výrazně snížil (v roce 1921 pouze 3 862 obyvatel); důsledkem poklesu významu Kruševa bylo i přenesení zdejší

⁹¹ Stánky s „vlasteneckými“ a dalšími suvenýry na prostranství mezi oběma muzei již obsahují výrazné prvky „disneylandizace“ místa.

⁹² Aromuni v Kruševu se v současnosti s touto osvobozeneco-revoluční tradicí identifikují. Na počátku 20. století bylo však paradoxně velkou část etnika údajně možno označit za politicky spíše proosmanskou a proburžoazní; T. J. WINNIFRITH, *The Vlachs of Macedonia*.

⁹³ <<http://www.youtube.com/watch?v=998-t5Zmwgw>> (2. 6. 2013).

Aromunští patrioti se při hledání symbolických „slavných rodáků“ pohybují po mimořádně široké škále – od Alexandra Makedonského či „pastušky“ zpívající Ježíškovi přes Alexise Zorbase až po Matku Terezu, Herberta von Karajana či Michaela Dukakise...; Markéta VAŇKOVÁ, *Prozpěvovali pastuškové Ježíškovi aromunsky?*, <<http://www.biograf.org/konference/program.htm>> (2. 6. 2013).

⁹⁴ K. BROWN, *The Past in Question*.

⁹⁵ Stefan I. VERKOVIĆ, *Topografičesko-etnografičeskij očerk Makedonii*, S. Petersburg 1889; cit dle Z. GOŁĄB, *The Arumanian Dialect of Kruševo*, s. 20.

⁹⁶ A. MATKOVSKI et al., *Istorija na Kruševo i Kruševsko*, s. 331.

⁹⁷ G. WEIGAND, *Die Aromunen*, 1. díl, s. 33, 287.

⁹⁸ Vasil KĂNČOV, *Makedonija. Etnografija i statistika*, Sofija 1900, s. 240; dostupné také na: <<http://www.promacedonia.org/vk/index.html>> (2. 6. 2013).

ších administrativních úřadů do Prilepu v roce 1952.⁹⁹ K roku 1937 odhadoval Dušan J. Popović počet kruševských Aromunů kolem 1 500.¹⁰⁰ Sčítání z roku 1947 vykazuje ve městě 2 328 Makedonců a 1 312 „Vlachů“.¹⁰¹ Osobní pozorování Jovana F. Trifunoskeho z 50. let hovoří o zhruba 260 aromunských rodinách ve městě.¹⁰² Polský lingvista Zbigniew Gołąb odhadl krátce nato počet Aromunů na „nejméně polovinu“ populace města.¹⁰³ Thede Kahl pak ve svém detailním statistickém přehledu aromunských obcí označil pozici Aromunů v Kruševu v rubrikách „vysoký podíl“ a „nejméně 50 %“ (ve druhé z nich však zmiňuje asimilaci v průběhu 19.–20. století a odliv části populace).¹⁰⁴

Zejména v průběhu 20. století se postupně také velký počet (celkový údaj 11 000–12 000)¹⁰⁵ obyvatel Kruševa vystěhoval do řady balkánských zemí i do zámoří.

Nejnověji, podle oficiálního cenzu z roku 2002, mělo Kruševo 5 330 obyvatel (tedy zhruba polovinu stavu kolem roku 1900), z nichž se 1 020 (19,1 %) deklarovalo jako „Vlasi“ (Vlaši, tj. Aromuni). Obec je tak místem s nejvyšším podílem tohoto etnika v zemi.¹⁰⁶ Je však možno se domnívat, že nejen počet a podíl osob aromunského původu, ale i počet obyvatel Kruševa aktivně užívajících aromunštinu či alespoň částečně (resp. latentně či za jistých okolností) se identifikujících s „aromunstvím“ bude ještě výrazně vyšší.¹⁰⁷ Tato skutečnost se odrazila také v tom, že v roce 2005 byla aromunština v Kruševu (jako na jediném místě na světě!) vyhlášena za úřední jazyk (vedle makedonštiny a albánštiny).¹⁰⁸ Město bývá tradičně označováno za „aromunskou baštu“;¹⁰⁹ přesto je však při porovnání jen několik desetiletí starých údajů zřejmé,¹¹⁰ že i zde v současnosti dochází k výraznému ústupu užití aromunštiny jako

⁹⁹ J. F. TRIFUNOSKI, *Varošica Kruševo*, s. 188, 199.

¹⁰⁰ D. J. POPOVIĆ, *O Cincarima*, s. 290.

¹⁰¹ J. F. TRIFUNOSKI, *Varošica Kruševo*, s. 192.

¹⁰² Jovan F. TRIFUNOSKI, *Die Aromunen in Mazedonien*, Balcanica II, Beograd 1971, s. 343; (srbochorvatská verze *Cincarska naselja u Makedoniji*, Geografski horizont, 3, 1959, s. 24).

¹⁰³ Z. GOŁĄB, *The Arumanian Dialect of Kruševo*, s. 24.

¹⁰⁴ T. KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*, s. 147.

¹⁰⁵ Detailně srov. D. J. POPOVIĆ, *O Cincarima*, s. 298–300.

¹⁰⁶ I když administrativními okrsky s největším počtem „Vlachů“ jsou dle cenzu z roku 2002 více než půlmilionová Skopje (2 557 přihlášených, tj. 0,5 %) a dále východomakedonský Štip (2 074 z celkově 47 796 obyvatel, tj. 4,3 %).

¹⁰⁷ Současný (2011 – výzkum L. Š.) odhad informátora z Kruševa hovoří o 25 % podílu. Vedle asimilace vedoucí k makedonizaci jsou dosud někteří (starší) aromunsky hovořící obyvatelé Kruševa ovlivněni i proeckou kulturní identifikací; A. GICA, *The Recent history of the Aromanians in Southeastern Europe*; Nikola MINOV, *Aromanians in Macedonia and their alter egos: the past and the present*, in: E. Nowicka (ed.), *The Politics of Culture*, s. 58.

¹⁰⁸ N. MINOV, *Aromanians in Macedonia and their alter egos*, s. 62.

¹⁰⁹ Jako nejvýznamnější z aromunských sídlišť v Jugoslávii označil Kruševo v dnes již klasické práci *O Cincarima* D. J. Popović – coby jediné z Aromuny obývaných obcí mu věnoval samostatnou kapitulu; D. J. POPOVIĆ, *O Cincarima*, s. 289, 291–300.

¹¹⁰ Z. Gołąb před půlstoletím napsal, že většinu obyvatel Kruševa tvoří „... aromunské rodiny, používající aromunský dialekt v každodenním kontaktu všech generací“ a vyjádřil domněnku, že v Kruševu bude jako na jediném místě v Makedonii aromunština ještě dlouho odolávat asimilačnímu procesu; Zbigniew GOŁĄB, *Szkic dialektu Arumunów macedońskich*, *Zezsyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego*, *Prace językoznawcze* 37, 1961, č. 4 (Filologia č. 3), s. 177. Podle

jazyka běžné komunikace (je již užívána především osobami nad čtyřicet let věku) z řady domén a jazykové erozi. V kontextu již jen zřídka předávání jazyka dětem – zejména v důsledku nízké prestiže aromunštiny – je možno v současnosti hovořit o jazykovém posunu/směně („language shift“).¹¹¹ Tato skutečnost je umocňována pouze výjimečnou existencí mladých endogamních aromunských manželství,¹¹² jejichž význam prakticky není příslušníky etnika pocíťován. To vše přispívá ke skutečnosti, že socializace dnešní mladé generace aromunských rodin v Kruševu tak probíhá takřka plně při užití makedonštiny a (v intencích „barthovského situacionismu“)¹¹³ vede k „fluidní, kontinuálně reformované identitě“¹¹⁴ a následnému příklonu k makedonské etnické orientaci.

Aromunský substrát v Kruševu je dnes jen málo viditelný; na první pohled působí město čistě „makedonsky“. V kontextu vizuální „jazykové krajiny“ (linguistic landscape)¹¹⁵ se zde prakticky nesetkáme s nápisy v aromunštině.¹¹⁶ „Aromunskost“ navíc není v Kruševu z pohledu majority (ale i velké části zdejších Aromunů samotných) definována výrazně „dichotomicky“, tj. v opozici k „makedonskosti“ – v běžné rovině je mnohdy nahlížena spíše jen jako jakýsi alternativní kulturní projev druhého ze zmíněných jevů (např. ve formě prezentace aromunských písní na lokálních slavnostech). Do značné míry tak můžeme hovořit o „skryté menšině“ (hidden minority).¹¹⁷ Přes existenci řady entuziastických aromunských aktivistů a působení kulturních spolků v místě tak může blíž nepoučený návštěvník navštívit Kruševo, aniž by nutně (i po delším pobytu) musel zaznamenat přítomnost jeho aromunské složky. Uvedená skutečnost vypovídá o slábnoucí etnojazykové vitalitě aromunské části obce.¹¹⁸

vyjádření jednoho z informátorů v Kruševu (2011 – výzkum L. Š.) zde ještě kolem roku 1975 „...i psi štěkali aromunsky.“

¹¹¹ Joshua A. FISHMAN, *Language maintenance and language shift as a fields of inquiry*, *Linguistics* 9, 1964, s. 32–70.

¹¹² Etnicky smíšená (exogamní) manželství Aromunů byla přitom ještě v jugoslávském období málo běžná; N. MINOV, *Aromanians in Macedonia and their alter egos*, s. 59.

¹¹³ F. BARTH, *Introduction*. Aromunský aktivista Nikola Minov (původem z Kruševa) uvádí, že při cenzu v roce 2002 čtyři pětiny členů jeho nejužší rodiny deklarovaly aromunskou národnost, zatímco nejmladší rodinní příslušníci se již zaregistrovali jako Makedonci; N. MINOV, *Aromanians in Macedonia and their alter egos*, s. 60. Tuto tendenci jednoznačně potvrdily i výsledky dotazníkového průzkumu mezi mládeží v Kruševu – srov. subkapitola „Jazykový (resp. etnický) původ respondentů“ v odd. 4.1.

¹¹⁴ Adam HORÁLEK, *Tři přístupy k pupkům národů, Primordialisticko-modernistický diskurz prizmatem aktivity a objektivitu etnicity*, *Český lid* 99, 2012, č. 1, s. 37.

¹¹⁵ Rodrigue LANDRY – Richard Y. BOURHIS, *Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study*, *Journal of Language and Social Psychology* 16, 1997, č. 1, s. 23–49; *Minority Languages in the Linguistic Landscape*, Durk Gorter – Heiko F. Marten – Luk Van Mensel (eds.), Basingstoke 2012.

¹¹⁶ Výjimkou jsou některé starší nápisy na náhrobních kamenech a dva dvojjazyčné (makedonsko-aromunské) nápisy z nedávné doby (2012), instalované při příležitosti mezinárodního setkání Aromunů na „Vlašském kostele“ sv. Jana a na hrobě Pitu Guliho. (Za informací děkuji N. Minovovi.)

¹¹⁷ Ch. VOSS, *Language use and language attitudes of a phantom minority*.

¹¹⁸ V intencích konceptu Henryho Gilese a jeho následovníků; Richard Y. BOURHIS – Henry GILES – Doreen ROSENTHAL (1981), *Notes on the Construction of a ‘Subjective Vitality* 550

Základem aromunského dialektu v Kruševu je moskopolská nářeční varianta, doplněná i o pozdější gramosteanské vlivy; v Makedonii spíše málo rozšířená.¹¹⁹ Přes její vyšší prestiž (v kontextu „městskosti“ a tradice literární produkce) se však dnes v této zemi v rámci snah o aromunskou „revitalizaci“ prosazuje – i vzhledem k počtu mluvčích a některým výrazným osobnostem – spíše gramosteanská verze, běžná zejména na východě (Štip a Sveti Nikole), ale i v některých místech jihozápadu země (mezi Ochridem a Bitolou).¹²⁰ Od roku 1997 sice existuje do jisté míry kompromisní, standardizovaná forma aromunštiny;¹²¹ jednotlivá nářečí a lokální varianty jsou však stále živé a uplatňují se i v mediální produkci a školní výuce.¹²²

4. Domény užití aromunštiny, jazykové postoje a recepce aromunské kultury u mládeže v Kruševu

4.1 Základní informace a metody výzkumu

V novější době sice vznikly jazykovědné texty, zabývající se aromunštinou obecně či v jednotlivých zemích jejího rozšíření včetně Makedonie;¹²³ aktuální sociolingvistické studie, týkající se situace a užití aromunštiny v této zemi, však prakticky neexistují.¹²⁴ V červnu (školní rok 2010–2011), resp. listopadu 2011 (školní rok 2011–2012) uskutečnil autor (dotazníkové) sociolingvistické výzkumy mezi žáky 8. třídy (ve věku 14–15 let), podílejícími se na výuce aromunštiny na základní škole „Nikola Karev“ v Kruševu.¹²⁵ Tato obec je v současnosti zřejmě místem nejvyšší

Questionnaire' for Ethnolinguistic Groups, Journal of Multilingual and Multicultural Development 2, 1981, č. 2, s. 145–155.

¹¹⁹ Z. GOŁĄB, *The Arumanian Dialect of Kruševo*.

¹²⁰ V. A. FRIEDMAN, *The Vlah Minority in Macedonia*, s. 43. Např. čelný kodifikátor makedonské aromunštiny Dina Cuvata (Dimo Dimčev) pochází z obce Dobrošani u Štipu. Štípská (gramosteanská) aromunština má silnou pozici i v aromunském vysílání státní makedonské televize. Srov. G. KARA – P. GUDDEMI, *The Spark and the New Leaf*.

¹²¹ Iancu IANACHIESCHI-VLAHU, *Gramatica armânească simplă și practică*, Crushuva 1993, 1997; Tiberius CUNIA, *On the Standardization of the Aromanian System of Writing*, Rivista di Litiratură și Studii Armăni 14, 1999, s. 65–83; dostupné také na: The Newsletter of the Society Farsarotul XIV, Spring 2001, Issue 2 & XIV, Fall 2000, Issue 1 – combined; <http://www.farsarotul.org/nl23_3.htm> (2. 6. 2013).

¹²² Rozdíl mezi oběma variantami není natolik velký, aby výrazně komplikoval dorozumění. Zásadnější překážkou užití jazyka při setkání neznámých Aromunů může být obecná tendence použití makedonštiny jako v sociálním kontextu „vhodnějšího“ jazyka.

¹²³ Zde např. Z. GOŁĄB, *The Arumanian Dialect*; Marjan MARKOVIK', *Aromanskiot i makedonskiot govor od ohridsko-struškiot region (vo balkanski kontekst)*, Skopje 2007; TÝŽ, *About some Aromanian-Albanian parallelisms in nominal and verbal system (Areal linguistic approach)*, Prilozi XXXII, 1 (Referati na makedonskite učesnici za IX-ot Meždunaroden kongres na Ju-goistočna Evropa, Tirana, 30 avgust – 3 septemvri 2004 g.), Skopje 2008 (MANU), s. 51–57.

¹²⁴ Informaci poskytl (2011) přední makedonský lingvista Marjan Markovik'. Do jisté míry jsou sociolingvistické aspekty situace aromunštiny v Makedonii obsaženy ve studii: V. A. FRIEDMAN, *The Vlah Minority in Macedonia*.

¹²⁵ Ve školním roce 2008/2009 udalo z celkově 207 505 žáků základních škol v Makedonii 307 (tj. 0,15 %) aromunskou národnost. Ze 14 189 učitelů deklarovalo aromunskou národnost 45 (0,32 %). Na výuce aromunštiny se v zemi podílelo celkově sedm učitelů. Metodické vzdělávání pedagogů a jejich vybavenost učebnicemi a dalšími učebními pomůckami jsou na nevyhovující

koncentrace aromunsky hovořící a s aromunským (etnicko-kulturním) původem alespoň zčásti se identifikující mladé generace v Makedonii. Zmíněná věková kohorta byla zvolena především z důvodu skutečnosti, že aromunština jako jazyk běžné komunikace se v současnosti nachází v přelomovém období. V řadě rodin již došlo k jazykovému posunu směrem k makedonštině; v jiných je k němu blízko. Zjištění, dosažená na základě odpovědi dospívajících mladých respondentů, jsou tak chápána jako průkazný doklad současného stavu vitality a perspektiv aromunského jazyka v Kruševu (resp. Makedonii).¹²⁶

Ve školním roce 2010–2011 absolvovalo v Kruševu výuku aromunštiny celkem 135 z cca 800 žáků zdejší školy. Třídy s výukou aromunštiny existují i v jiných městech (Skopje, Štip, Bitola); podle získaných údajů je v nich však mnohdy výuka pouze formální a také vztah žáků k aromunštině je zde podstatně vlažnější nežli v Kruševu (ne-li přímo odtažitý až odmítavý). O tom vypovídají i současná (2011) sondážní zjištění z výuky aromunštiny v základní škole ve východomakedonském Štipu.¹²⁷ Na rozdíl od Kruševa tamní žáci při této příležitosti ostentativně prezentovali nezájem o aromunský jazyk a demonstrativně se prohlašovali za Makedonce.

Hlavním cílem výzkumu bylo (při současné převaze kvalitativně zaměřených společenskovedných studií k aromunské problematice)¹²⁸ získání kvantitativních „pevných dat“, o něž by bylo možno se v rámci analýzy a interpretace opřít a z nichž by se dalo vycházet i v budoucnu. Žáci nebyli o konkrétnějších cílech výzkumu blíže informováni; pravděpodobnost jejich ovlivnění směrem k pomyslným „ne/žádoucím“ odpovědím je malá. Jazykem dotazníků byla (vzhledem k neustálenosti písemné formy aromunštiny a rozdílnému jazykovému zázemí i znalostem žáků) makedonština. Reakce respondentů při vyplňování byly vstřícné.

Sledovány byly zejména následující tematické roviny:

- 1/ míra a podíl užití aromunštiny v jednotlivých jazykových doménách a v rámci celkové aktivity mluveného slova;
- 2/ recepce aromunské kultury a aktivní podílení se na ní;
- 3/ fenomény etnického vědomí, kulturních vazeb, subjektivní znalosti aromunštiny, resp. makedonštiny (a vztahu/postoje k nim); hodnocení celkové situace Aromunů v Makedonii.

úrovni. *Current State of Primary Education of Students belonging to Ethnic Communities in the Republic of Macedonia*, Skopje 2010, s. 40–46.

¹²⁶ Velšský sociolinguista Heini Gruffudd v dané souvislosti uvádí: „... jazyková volba u dvojazyčné mládeže je pravděpodobně přesnějším ukazatelem stavu vitality ohroženého jazyka nežli statistické údaje o schopnosti hovořit jazykem.“; Heini GRUFFUDD, *Planning for the Use of Welsh by Young People*, in: Colin H. Williams (ed.), *Language Revitalization. Policy and Planning in Wales*, Cardiff 2000, s. 176–178 – parafráze dle: Colin H. WILLIAMS, *On Recognition, Resolution and Revitalization*, in: C. H. Williams (ed.), *Language Revitalization*, Cardiff 2000, s. 37.

¹²⁷ Za zprostředkování děkuji Tijaně Radeské.

¹²⁸ Jednou z výjimek jsou důkladné statistické přílohy v práci: T. KAHL, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*, s. 128–153.

Zkratky:

A	– aromunština; aromunský jazykový původ; aromunský fenomén
M	– makedonština; makedonský jazykový původ; makedonský fenomén
A/M	– jazykově/etnicky smíšená skupina; aromunsko/makedonský fenomén
AI	– aromunská identita
MI	– makedonská identita
n	– počet žáků
CH	– chlapci
D	– dívky
ø	– průměr
SD	– směrodatná odchylka

Respondentské skupiny:

Jednalo se o výběr žáků 8. tříd, navštěvujících (od 4. třídy) společně výuku aromunštiny jako nepovinného volitelného předmětu v rozsahu dvou hodin týdně. V rámci žákovské skupiny bylo možno vysledovat výraznější rozdíly, pokud jde o úroveň znalosti aromunštiny a frekvenci jejího užití (srov. Tabulka 4). Tyto rozdíly souvisejí mj. s domácím jazykovým zázemím žáků (srov. Diagram na s. 555). Vedle současné (od roku 1997) standardizované (makedonské) formy aromunštiny je při výuce široce používán i lokální dialekt.¹²⁹ Učiteli byli v době výzkumu tři místní rodilí mluvčí.¹³⁰ Výuka jazyka je komplikována výrazným nedostatkem učebnic a dalších učebních materiálů.

Dotazníkový výzkum byl realizován ve dvou termínech a skupinách (celkem 68 osob).

1/ Dotazník I (duben 2011) – 17 osob;¹³¹

2/ Dotazník II (listopad 2011) – 51 osob.¹³²

Jazykový (resp. etnický) původ respondentů:

Vzhledem k nízkému statusu aromunštiny a silnému společenskému tlaku na příslušníky méně početných etnických menšin země deklarovat se jako Makedonec¹³³ nebyla přímá otázka po „národnosti“ v dotaznících pokládána; jedna z otázek však byla zaměřena na míru aromunské identity.

Dotaz týkající se „mateřského jazyka“ zodpověděli takřka všichni respondenti slovem „makedonský“. Jedinou výjimku představují dva respondenti v Dotazníku 1, kteří udali termín „vlaški“ (tj. „aromunský“).

¹²⁹ Z. GOŁĄB, *The Arumanian Dialect*; E. NOWICKA, *Nasz język rozumieją aniołowie*, s. 200.

¹³⁰ Dle neověřené informace zbyl v roce 2012 pouze jeden z nich.

¹³¹ Vyplňováno na místě ve škole za přítomnosti výzkumníka.

¹³² Zasláno poštou a vyplněno prostřednictvím učitele.

¹³³ Tomuto trendu však odolávají Albánci, tvořící v současnosti přibližně čtvrtinu populace Makedonie. Tato etnická složka země si v uplynulých dvou desetiletích vymohla řadu zcela zásadních práv na politické i jazykové rovině.

Hlavním zdrojem určení „jazykového pozadí“ respondentů jsou tak deklarované údaje o „mateřském jazyce/jazycích“¹³⁴ jejich rodičů. Zde se již údaj o aromunštině objevuje mnohem častěji. Rozlišeny byly tři skupiny: 1/ aromunský původ (oba rodiče A); 2/ smíšený aromunsko-makedonský původ (A/M);¹³⁵ 3/ makedonský původ (oba rodiče M).¹³⁶

Je symptomatické, že i žáci, kteří udali aromunštinu jako rodný jazyk obou rodičů, označili za svůj rodný jazyk makedonštinu (sic!).¹³⁷ V daném kontextu by bylo ještě třeba blíže analyzovat, nakolik se zde již projevuje „mezigenerační jazykový posun“, resp. nakolik se jedná spíše (či také) o demonstrativní odklon od aromunské tradice a příklon k mnohem prestižnější makedonské etnojazykové rovině. Celkově je sice možno předpokládat, že podíl žáků s aromunskými jazykovými/kulturními „kořeny“ je vyšší nežli data uvedená v Diagramu 1; mnohé ze zjištěných údajů však jasně hovoří o výrazném oslabení jejich aromunského vědomí směrem k „soft-identity“ a rovněž o jejich neochotě identifikovat se s jazykem s nízkou prestiží a image. I když je tak vymezení některých skupin nutné – zejména „aromunského“ (A) a „smíšeného“ (A/M) jazykového pozadí – brát s výraznou rezervou, přesto jejich komparace a analýza přinesla cenné a s vysokou pravděpodobností do značné míry validní výsledky.

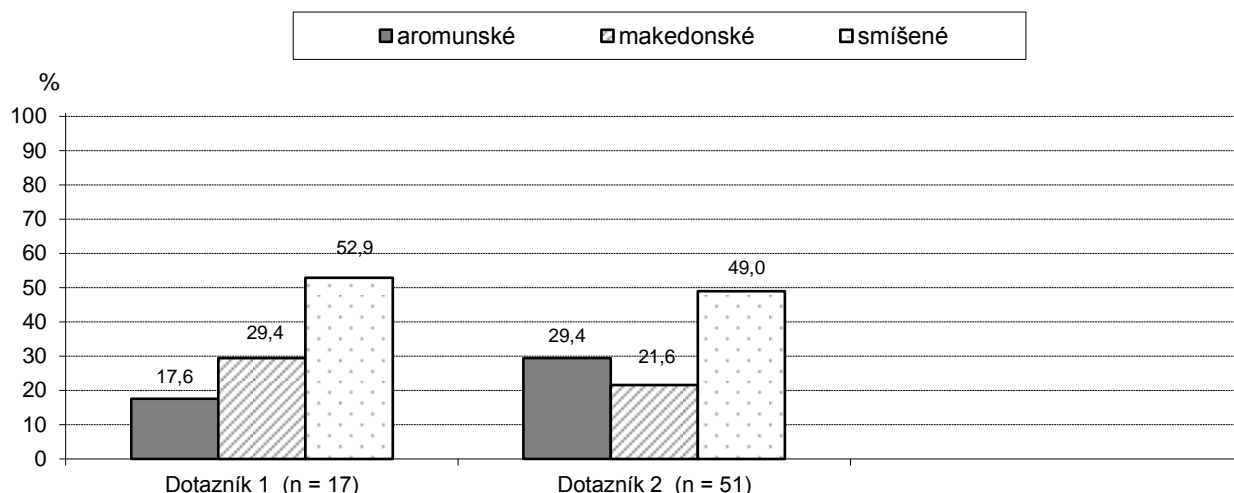
¹³⁴ I tato kategorie však je – vzhledem ke značným rozdílům ve stupni ovládnání aromunštiny u jednotlivých mluvčích a také možnostech jejího užití – do značné míry vágní; srov. T. J. WINNIFRITH, *The Vlachs of Macedonia*.

¹³⁵ V této kategorii je možno zaznamenat výrazný nepoměr: zatímco 22 z celkově 37 aromunských otců se oženilo s Makedonkami, byla manželství makedonských mužů prakticky endogamní (pouze jediný z 11 měl za ženu Aromunku).

¹³⁶ Zjištění, dosažená v této skupině, negativně ovlivňují celkové výsledky v neprospěch „aromunskosti“. Je však také vysoce pravděpodobné, že i mnozí žáci tohoto segmentu jsou určitým způsobem spjatí s aromunskými tradicemi. Výhledově by bylo třeba zaměřit se blíže na otázku, proč v Kruševu řada žáků, deklarujících makedonskou identitu a původ, vlastně na (nepovinnou) výuku aromunštiny dochází (rodinné tradice?; rozhodnutí rodičů?; vliv přátel? aj.). K nepoměru mezi počty žáků předmětu „aromunština“ a deklarovanou etnicitou srov. blíže: *Current State of Primary Education*, s. 43.

¹³⁷ Lze se domnívat, že jde o obranu vůči stigmatizaci v intencích E. Goffmana (srov. pozn. 36).

Diagram: Jazykové pozadí žáků – dle udaného mateřského jazyka matky/otce (v %)

Tematické zaměření:

Realizovány byly dva dotazníkové průzkumy:

Dotazník 1 (květen 2011):

(sedmibodová Likertova škála);

- Subjektivní etnicko-jazykové a kulturní postoje a hodnocení – 6 dotazů (etnická identita – A, M; zájem o zachování aromunštiny a aromunské kultury; jazyková kompetence /autostereotyp/ – A, M; hodnocení národní situace Aromunů)

Dotazník 2 (listopad 2011):

(pěti–, resp. sedmibodová Likertova škála);

- Míra užití aromunštiny v jednotlivých jazykových doménách – 15 dotazů;
- Podíl aromunštiny v celkovém rámci aktivit mluveného slova;
- Recepce aromunské kultury a aktivní podílení se na ní – 15 dotazů;
- Subjektivní etnicko-jazykové a kulturní postoje a hodnocení – 6 dotazů s vyšší mírou abstrakce (etnická identita – A, M; zájem o zachování aromunštiny a aromunské kultury; jazyková kompetence /autostereotyp/ – A, M; hodnocení národní situace Aromunů)

Zpracování:

Udané postoje byly následně ohodnoceny číslicemi 1–5 (resp. 1–7), přičemž hodnota 1 označuje nulovou „aromunskou“ aktivitu/recepci, hodnota 5 (7) aktivitu/recepci maximální a hodnoty 2, 3, 4 (resp. 5, 6) adekvátní mezistupně mezi těmito dvěma krajními polohami.

Pro každé ze sledovaných témat (otázek) byly jak v rámci celku, tak i dílčích skupin vypočítány jak statistický průměr, tak i směrodatná odchylka (SD – standard

deviation)¹³⁸ a medián.¹³⁹ Odpovědi respondentů byly dále komparovány v souvislosti s jejich pohlavím, dále jazykovým pozadím a údaji o mateřském jazyce (jazycích) matky/otce.¹⁴⁰

4.2.1 Užití aromunštiny v jednotlivých jazykových doménách¹⁴¹ (Dotazník 2, listopad 2011)

Jedním z cílů výzkumu bylo sledování míry a podílu užití aromunštiny (resp. makedonštiny) v různých (privátních i společenských) situacích – tzv. jazykových doménách. Pozornost byla věnována i aplikovatelnosti obou jazyků v různých situacích, jejich prestiži a hodnotové roli.

V kontextu aromunské populace v Kruševu je možno hovořit o „dvoj-jazyčnosti“. V souladu se sociolingvistickými koncepcemi¹⁴² je však třeba rozlišovat mezi dvěma podobami tohoto fenoménu. Na jedné straně se jedná o dvojjazyčnost ve smyslu individuální znalosti dvou jazyků, užívaných v každodenní praxi – tedy makedonštiny a aromunštiny – určitou částí populace. (Tato dvojjazyčnost se týká především aromunské složky obyvatel.) Na druhé straně se zde pak – stejně jako v mnoha jiných menšinových oblastech světa – setkáme s diglosií, tj. užitím jazyků v závislosti na společenském kontextu.¹⁴³ Aromuni – z ryze praktických, ale i dalších příčin¹⁴⁴ – oba jazykové kódy užívají a střídají v souvislosti s funkční distribucí – rozlišováním specifických jazykových funkcí.¹⁴⁵

¹³⁸ Směrodatná (standardní) odchylka (standard deviation /SD/) statisticky udává míru rozptylu odpovědí od aritmetického průměru, který může být v některých případech zavádějící. Pokud přičteme hodnotu SD k průměru a poté ji od něj odečteme, nachází se mezi oběma krajními body uvedeného rozpětí cca 68 % odpovědí.

Čím menší je hodnota SD (samozřejmě v souvislosti s hodnotou průměru!), tím větší je „jednohlasnost“ odpovědí respondentů. Pokud je SD větší než 50 % průměru, jedná se již o výrazně heterogenní (nejednotný) celek.

¹³⁹ Medián je číslo, které leží uprostřed podle velikosti uspořádaného souboru čísel. Polovina čísel má tedy hodnotu, která je větší nebo rovna mediánu a polovina čísel má hodnotu, která je menší nebo rovna mediánu.

¹⁴⁰ Nízký počet respondentů v některých skupinách může být na překážku plně statistické validity výsledků; celkový trend je z nich však zřejmý.

¹⁴¹ Koncept dotazníku se mj. opírá o sociolingvistické výzkumy mezi velšsky hovořícími ve Walesu; Derrick SHARP – Beryl THOMAS – Eurwen PRICE – Gareth FRANCIS – Iwan DAVIES, *Attitudes to Welsh and English in the Schools of Wales*, Basingstoke – London 1973 a obdobný výzkum mezi gaelskou populací ve Skotsku; Nancy DORIAN, *Language Death*, Philadelphia 1981, s. 179.

¹⁴² Charles FERGUSON, *Diglossia*, *Word* 15, 1959, s. 325–340; Joshua A. FISHMAN, *Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism*, *Journal of Social Issues* 23, 1967, No. 2, s. 29–38.

¹⁴³ Jiří NEKVAPIL, *Sociolingvistika v systému encyklopedických hesel*, *Češtinář* 11, 2000–2001, č. 1, s. 15–24.

¹⁴⁴ Ralph FASOLD, *The Sociolinguistics of Society. Introduction to Sociolinguistics*, Vol. I, Oxford – Cambridge (Mass.), 1992⁵ (1984), s. 183.

¹⁴⁵ Bilingvismus může existovat bez diglosie a naopak. Známý jsou i případy (dlouhodobě) dvojjazyčných a současně diglosických společenství – např. Paraguay a role španělštiny a guaraní v této zemi; R. FASOLD, *The Sociolinguistics of Society*, s. 13–19, 34–60.

„Diglosická komunita“ tak může být definována jako „sociální jednotka, sdílející (ve smyslu prestiže) stejné H (tj. ‚high‘ – ‚vysoké‘) a L (‚low‘ – ‚nízké‘) varianty užití jazyka.“¹⁴⁶ V daném kontextu je dnes aromunština v Kruševu jednoznačně jazykem v „nízké“ pozici.

V souvislosti se sledováním tzv. jazykových nik¹⁴⁷ či komunikačních domén¹⁴⁸ – tedy sfér praktického užití jazyka a četnosti (míry) této skutečnosti, je možno rozlišit větší či menší škálu stanovených kontextů. V čím větším počtu komunikačních sfér je jazyk užíván, tím „normálnějším“ prostředkem komunikace je, a jako takový je i vnímán.

Např. Kenneth MacKinnon vymezuje v souvislosti s galskou populací v severním Skotsku pět komunikačních domén užití jazyka: 1/ „osobní“ (např. snění, kleání, modlení se); 2/ „rodinnou“ (mluvní interakce s partnerem a dalšími členy rodiny); 3/ „komunální“ (obecní či církevní záležitosti), 4/ „transakční“ (obchodní interakce) a 5/ „oficiální“ (místní úřední styk, komunikace s učiteli aj.).¹⁴⁹ S. V. Parasher vymezuje v daném kontextu sedm typů: 1/ rodina; 2/ přátelé; 3/ blízké okolí; 4/ obchod; 5/ vzdělávání; 6/ úřední styk; 7/ pracovní sféra.¹⁵⁰

U menšinových jazyků se jako nejsilnější nejčastěji ukazuje „rodinná“ doména, dále pak doména „komunální“ – srov. obdobná zjištění např. u Západních Frísů v Nizozemsku¹⁵¹ či z Lužice.¹⁵²

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 34–60.

¹⁴⁷ Fredrik BARTH (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Boston 1969, s. 19.

¹⁴⁸ Joshua A. FISHMAN, *Language maintenance and language shift as fields of inquiry*, *Linguistics* 9, 1964, s. 32–70; TÝŽ, *Who speaks what language to whom and when?*, *Linguistics* 2, 1965, s. 67–68.

¹⁴⁹ Kenneth MacKINNON, *Language, education and social processes in a Gaelic community*, London 1977 – dle N. DORIAN, *Language Death*, s. 164–165; Kenneth MacKINNON, *Scottish Gaelic Today: Social History and Contemporary Status*, in: Martin J. Ball (ed.), *The Celtic Languages*, London – New York 1994, s. 491–535.

¹⁵⁰ S. V. PARASHER, *Mother-tongue – English diglossia: a case study of educated Indian bilinguals' language use*, *Anthropological Linguistics* 22, 1980, č. 4, s. 151–168; dle R. FASOLD, *The Sociolinguistics of Society*, s. 184.

¹⁵¹ Pieter H. Van der PLANK, *Frisian Language use and ethnic identity*, *International Journal of the Sociology of Language* 64, 1987, s. 16–17.

¹⁵² Peter H. NELDE – Peter J. WEBER, *Das Euromosaic-Projekt zu den weniger verbreiteten Sprachen in der EU – ausgewählte Ergebnisse der Umfrage zum Sprachgebrauch der Sorben*, *Lětopis* 43, 1996, č. 2, s. 60; Leoš ŠATAVA, *Sprachverhalten und ethnische Identität. Sorbische Schüler an der Jahrtausendwende*, Bautzen 2005, s. 44–45, 134–138.

TABULKA 1: „V následujících situacích hovořím...“
(pětibodová škála – průměr)¹⁵³

1 vždy makedonsky	2 převážně makedonsky	3 aromunsky a makedonsky ve stejně míře	4 převážně aromunsky	5 vždy aromunsky
----------------------	-----------------------------	--	----------------------------	---------------------

				jazykové pozadí			matka		otec	
	celek	muži	ženy	A	A/M	M	A	M	A	M
n (celkem)	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
n	50	19	28	14	25	11	15	35	36	11
1/ s matkou	2,36	2,26	2,43	3,29	2,36	1,18	3,13	2,03	2,83	1,18
SD	1,26	1,24	1,32	0,91	1,22	0,60	1,06	1,20	1,13	0,60
medián	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	1,00	3,00	1,00	3,00	1,00
n	50	18	29	15	24	11	15	34	36	11
2/ s otcem	2,98	2,83	3,00	4,07	3,08	1,27	3,87	2,56	3,64	1,27
SD	1,46	1,34	1,56	0,59	1,41	0,65	0,99	1,48	1,13	0,65
medián	3,00	3,00	3,00	4,00	3,00	1,00	4,00	3,00	4,00	1,00
n	48	19	26	14	23	11	14	33	34	11
3/ s prarodiči	3,36	3,50	3,15	4,43	3,63	1,36	4,36	2,95	4,13	1,36
SD	1,54	1,52	1,57	0,94	1,17	0,67	1,15	1,47	0,92	0,67
medián	4,00	4,00	4,00	5,00	4,00	1,00	5,00	3,00	4,00	1,00
n	47	18	26	13	23	11	14	33	34	11
4/ se sourozenci	2,04	2,22	1,88	2,62	2,22	1,00	2,50	1,85	2,44	1,00
SD	0,95	1,00	0,91	0,65	0,95	–	0,76	0,97	0,82	–
medián	2,00	2,50	2,00	3,00	2,00	1,00	3,00	1,00	3,00	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
5/ se spolužáky ve škole	1,97	1,87	2,03	2,47	1,98	1,27	2,47	1,79	2,23	1,27
SD	0,95	0,88	1,02	0,92	0,96	0,471	0,92	0,902	0,96	0,47
medián	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	,00	2,00	,00	2,00	1,00
n	50	18	29	14	25	11	14	35	36	11
6/ se spolužáky mimo školu	2,26	2,22	2,24	2,71	2,32	1,55	2,71	2,11	2,53	1,55
SD	0,96	1,00	0,91	1,14	0,80	0,69	1,14	0,83	0,91	0,69
medián	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00	1,00	3,00	2,00	2,50	1,00
n	50	19	29	14	25	11	14	35	36	11
7/ s přáteli v místě bydliště	2,38	2,58	2,28	2,86	2,60	1,27	2,86	2,23	2,83	1,27
SD	1,16	1,07	1,22	1,03	1,15	0,47	1,03	1,17	1,03	0,47
medián	3,00	3,00	2,00	3,00	3,00	1,00	3,00	2,00	3,00	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
8/ se sousedy	2,63	2,95	2,45	2,80	2,80	2,00	2,80	2,60	2,89	2,00
SD	1,09	1,13	1,06	1,08	0,96	1,26	1,08	1,09	0,94	1,26
medián	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	1,00	3,00	3,00	3,00	1,00
n	50	19	29	14	25	11	14	35	36	11
9/ s učiteli	1,91	2,16	1,78	2,11	1,92	1,64	2,11	1,86	2,04	1,45
SD	0,84	0,69	0,92	0,84	0,86	0,81	0,84	0,85	0,85	0,69
medián	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,00	2,00	2,00	2,00	1,00
n	50	19	29	14	25	11	14	35	36	11
10/ s úředníky (v místě bydliště)	1,78	1,74	1,82	2,29	1,80	1,09	2,29	1,60	2,06	1,09
SD	0,95	0,99	0,98	0,99	0,96	0,30	0,99	0,88	0,98	0,30
medián	2,00	1,00	2,00	2,00	2,00	1,00	2,00	1,00	2,00	1,00
n	50	19	28	14	25	11	14	35	36	11
11/ v obchodech/hostincích (v místě bydliště)	1,95	2,21	1,77	2,29	2,10	1,19	2,29	1,84	2,21	1,18
SD	0,93	0,90	0,94	0,99	0,90	0,40	0,99	0,89	0,91	0,40

¹⁵³ Čím větší hodnota průměru, tím vyšší užití aromunštiny.

medián	2,00	2,00	1,00	2,50	2,00	1,00	2,50	2,00	2,00	1,00
n	39	16	20	13	18	11	13	25	29	8
12/ když se zlobím, nadávám	2,18	2,63	1,90	2,23	2,50	1,38	2,23	2,20	2,48	1,38
SD	1,10	1,09	1,02	0,93	1,20	0,74	0,93	1,19	1,06	0,74
medián	2,00	3,00	1,50	3,00	3,00	1,00	3,00	2,00	3,00	1,00
n	41	15	23	14	18	9	15	26	30	9
13/ s domácími zvířaty/mazlíčky	2,46	2,67	2,35	2,71	2,78	1,44	2,60	2,38	2,87	1,44
SD	1,14	1,11	1,10	0,91	1,26	0,53	0,99	1,24	1,04	0,53
medián	3,00	3,00	2,00	3,00	3,00	1,00	3,00	2,50	3,00	1,00
n	34	15	18	9	17	8	9	24	23	8
14/ když přemýšlím	2,35	2,47	2,33	2,22	2,76	1,63	2,22	2,46	2,78	1,63
SD	1,39	1,25	1,53	1,20	1,39	1,41	1,20	1,47	1,28	1,41
medián	2,00	2,00	2,00	2,00	3,00	1,00	2,00	2,00	3,00	1,00
n	36	15	20	10	17	9	10	25	24	9
15/ když sním	2,19	2,33	2,15	2,10	2,53	1,67	2,10	2,28	2,54	1,67
SD	1,31	1,11	1,46	1,20	1,50	0,87	1,20	1,37	1,39	0,87
medián	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,00	2,00	2,00	2,00	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
16/ celek	2,32	2,44	2,24	2,78	2,47	1,39	2,73	2,17	2,70	1,37
SD	1,20	1,16	1,23	1,14	1,19	0,73	1,16	1,18	1,15	0,72
medián	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00	1,00	3,00	2,00	3,00	1,00

Pouhý mechanický výčet udané míry užití aromunštiny v jednotlivých komunikačních doménách nemůže sám o sobě vést k plnohodnotným závěrům. Je třeba věnovat pozornost i sociálně-psychologickým aspektům a kontextům.

Např. Simon N. Herman hovoří v souvislosti s volbou jazykového kódu (language choice) o třech psychologických polohách, ve kterých se dvojjazyčná osoba současně nachází. Na jedné straně se jedná o rovinu osobních potřeb (personal needs), na druhé straně o další situační aspekty, spjaté se sociálním sdružováním: o bezprostřední situaci (immediate situation), ale i o situační pozadí (background situation). V rámci toho, jak se tento potenciální konflikt rozřeší a která z uvedených psychologických poloh převáží, může být právě „situační pozadí“ mimořádně významným, volbu (minoritního) jazykového kódu ovlivňujícím fenoménem – v souvislosti s tím, zda konkrétní osoba chce nebo nechce demonstrovat svoji příslušnost k „širšímu sociálnímu milieu, jež se nepodílí na bezprostřední situaci.“¹⁵⁴

V rámci testování postoje/vztahu k jazyku je možno vymezit tři psychologické dimenze: způsobilost (competence), osobní integritu (personal integrity) a společenskou atraktivitu (social attractiveness). První z nich má – v intencích termínů Einara Haugena – vztah ke statutu jazyka (language status), druhé dvě jsou spjaté s intimní sférou a společenskými vazbami (language intimacy).¹⁵⁵

Různé projevy toho, jak je tento potenciální konflikt řešen, najdeme bezpochyby i v každodenní jazykové praxi aromunské populace v Kruševu.

¹⁵⁴ Simon N. HERMAN, *Explorations in the social psychology of language choice*, in: J. Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague 1968, s. 494–495 – cit. dle R. FASOLD, *The Sociolinguistics of Society*, s. 187.

¹⁵⁵ John R. EDWARDS, *Language, Society and Identity*, Oxford – New York 1985; Einar HAUGEN, *The Ecology of Language*, Stanford 1972.

Shrnutí:

Bližší vyhodnocení pěti nejvýše a pěti nejnižše udávaných pozic užití A v rámci 15 sledovaných jazykových domén/situací (za jednotlivé subskupiny zvlášť) přineslo přehledná zjištění (srov. Tabulka 2, Tabulka 3). Tento způsob prezentace je vhodný právě vzhledem k problematičnosti validnosti (resp. nereliabilnosti) při přímém matematickém srovnávání číselných údajů¹⁵⁶ zjištěných u jednotlivých skupin. Výrazně při něm vynikly shodnost či až „monolitnost“ receptce aromunštiny v rámci některých domén; na druhé straně ale i rozdíly ve výsledcích jednotlivých skupin. Některé z 15 domén se tedy (zdánlivě paradoxně) mohou objevit jak mezi „nejvýše“, tak i „nejnížše“ recipovanými. Daná zjištění je tak možno chápat i jako průkazný verifikační činitel.¹⁵⁷

Aby bylo eliminováno zkreslení, vzniklé začleněním výsledků „makedonských“ žáků do celkového průměru, byla v rámci nejvýše, resp. nejnižše udávaných pozic užití A navíc vyhodnocena i data pro skupiny A a A/M (tedy hypoteticky „nejaromunštější“), rozdělená dále ještě podle pohlaví (CH/D). Cenné srovnávací údaje přináší i celkové shrnutí všech 15 otázek v rámci jednotlivých skupin (spodní řádky 16 v Tabulkách 1 a 5).

TABULKA 2: Pět nejvýše udávaných situačních domén užití aromunštiny

								původ		původ pohlaví	
		celek	muži	ženy	A	A/M	M	A CH	A D	A/M CH	A/M D
n		51	19	29	15	25	11	6	8	9	14
otázky, ø	1/ matka			2,43	3,29			3,17	3,43		
	2/ otec	2,98	2,83	3,00	4,07	3,08		4,00	4,13		3,29
	3/ prarodiče	3,36	3,50	3,15	4,43	3,63		4,67	4,14	3,72	3,58
	6/ spolužáci (mimo školu)						1,55		2,63		
	7/ přátelé	2,38			2,86			3,00	2,75	2,89	
	8/ sousedé	2,63	2,95	2,45	2,80	2,80	2,00	3,17		3,11	2,71
	9/ učitelé						1,64				
	12/ nadávky		2,63								
	13/ zvířata	2,46	2,67	2,35		2,78				3,00	2,78
	14/ přemýšlení					2,76	1,63			3,13	2,63
	15/ snění						1,67				

Jazykové domény s nejvyšším užitím aromunštiny:

Pokud jde o podíl užití A v různých situacích, potvrdil se vcelku jednoznačný předpoklad, že hlavní doménou jazyka je „domácí sféra“, tj. komunikace v rámci rodiny (avšak s výjimkou sourozenců!). Stejně jako jiné evropské menšinové jazyky, je i aromunština užívána především v soukromých a rodinných vztahových relacích; ve veřejné komunikaci plní pouze druhotnou roli. Celkově bylo zdaleka nejvyšších hodnot dosaženo v mluvním styku s prarodiči (průměr 3,36; medián 4,00; u skupiny

¹⁵⁶ Miroslav DISMAN, *Jak se vyrábí sociologická znalost*, Praha 1993, s. 63.

¹⁵⁷ Např. odpovědi žáků aromunského původu (A) dosáhly takřka u všech položek značně vyšších číselných hodnot nežli údaje jiných skupin. Pokud však jde o stanovení „vysoce“ a „nízce“ hodnocených domén, údaje většiny skupin se do značné míry shodují.

15 žáků „aromunského původu“ hodnota 4,43, medián dokonce 5,00!) Tato doména je tak v kontextu intergeneračního uchovávání aromunštiny jednoznačně zdaleka nejvýznamější.¹⁵⁸ Znatelně nižší hodnoty již vykázal kontakt s rodiči – zde je přitom výrazný rozdíl mezi komunikací s otcem (2,98)¹⁵⁹ a s matkou (2,36). U skupiny žáků A původu ovšem dané hodnoty znatelně vzrostly na 4,07, resp. 3,29. Poměrně vysoká je i hodnota komunikace „se sousedy“ (2,63); ta vzhledem k „nahodilosti“ této situační domény spolu s aromunským původem výrazně nevzrůstá. Až nečekaně nízký je pak mluvní kontakt v A se sourozenci (2,04), a to i u žáků plně „aromunského“ původu (2,62). K „rodinné sféře“ je do jisté míry možno přiřadit hovor na domácí zvířata (2,46).

Do jisté míry překvapivě bylo spíše pouze nižších či průměrných hodnot (průměr 2,35, maximální hodnota 2,76 u skupiny A/M) dosaženo i v soukromých sférách, jako jsou exaktně obtížně postižitelné, subtilní roviny „přemýšlení“ či „snění“. Tato skutečnost by mohla být potvrzením předpokladu o malém významu aromunštiny při socializaci sledovaného vzorku mládeže (srov. Tabulka 3).

Podle očekávání byly nejvyšší hodnoty užití A zjištěny u žáků plně aromunského původu v kontextu rodinné domény – např. hovor žáků mužského pohlaví (A–CH) s prarodiči 4,67 je vůbec nejvyšším udaným údajem celého dotazníku)! Pokud jde o hovor se sourozenci, udali však i oni nečekaně nízké hodnoty (A–CH 2,83; A–D 2,33). Tato skutečnost dokumentuje trend asimilace nejmladší generace, vnímající „aromunštinu“ jako jazyk málo vhodný pro komunikaci v jejím rámci.

O něco nižší celkové hodnoty přinesly odpovědi respondentů ze smíšených manželství a zcela specifickou skupinu pak tvořili žáci, kteří udali „makedonské“¹⁶⁰ jazykové pozadí – zde se jejich preference užití A logicky objevují ve zcela jiných doménách a kontextech, mj. i coby „tajný jazyk“ (srov. blíže Tabulka 2).

Údaje, dosažené v souvislosti s rodinnou či sousedskou komunikací však nelze zcela mechanicky srovnávat. Je totiž třeba brát v potaz existenci etnicky (a tedy i „jazykově“) smíšených manželství, ve kterých může komunikace s „mateřskou“ či „otcovskou“ stranou probíhat v rozdílných jazycích, resp. v obou jazycích (s různou mírou kvantity i kvality). Vzhledem k relativně malému počtu respondentů tak hraje významnou roli prvek náhody, výrazný např. i v (ne)možnosti sousedské komunikace.

¹⁵⁸ Pro nejstarší generace kruševských Aromunů byla ještě aromunština plně jazykem jejich socializace.

¹⁵⁹ „Aromunských otců“ bylo 37; „aromunských matek“ pouze 15.

¹⁶⁰ V řadě případů se mohlo jednat o rodiny aromunského původu, asimilující se do makedonského etnického kolektivu.

TABULKA 3: Pět nejnižše udávaných situačních domén užití aromunštiny

		celek	muži	ženy	původ			původ / pohlaví			
					A	A/M	M	A CH	A D	A/M CH	A/M D
n		51	19	29	15	25	11	6	8	9	14
otázky, ø	1/ matka						1,18			2,22	
	2/ otec						1,27				
	4/ sourozenci	2,04	2,22	1,18		2,22	1,00		2,33	2,38	2,15
	5/ spolužáci (ve škole)¹⁶¹	1,97	1,87			1,98		2,50		1,83	2,14
	6/ spolužáci (mimo školu)		2,22								
	9/ učitelé	1,91	2,16	1,78	2,11	1,92		2,50	1,81	2,11	1,86
	10/ úředníci	1,78	1,74	1,82	2,29	1,80	1,09	2,00		1,89	1,79
	11/ obchody	1,95	2,21	1,77	2,29	2,10	1,18	2,50	2,00		1,89
	12/ nadávky			1,90	2,23				1,83		
	14/ přemýšlení				2,22			2,00			
	15/ snění				2,10			2,00	2,17		

Jazykové domény s nejnižším užitím aromunštiny:

Při vyhodnocování situací s nízkým užitím A a příčin této skutečnosti je třeba jasně odlišit dva faktory: objektivní (např. původ ze smíšené či „makedonské“ rodiny; sousedé Makedonci apod.) a subjektivní (nízká hladina národního vědomí, ostych či strach hovořit aromunsky v určitých situacích, pocit, že makedonština je v řadě situací vhodnější, nedostatečná slovní zásoba v A aj.).

V prvním případě se jedná o praktickou nemožnost užívat A (zvláště markantní v případě úřadů, služeb, při komunikaci s makedonskými mluvčími...). Subjektivní faktor však může oslabit míru užití A i tam, kde by bylo z čistě komunikačního hlediska její užití možné (rovina přemýšlení).

Zjištění jasně demonstrují slabou pozici aromunštiny ve veřejné sféře. Jedny z nejnižších hodnot užití A vykazují údaje týkající se komunální a úřední sféry. Jde o úřední styk (1,78) či hovor v obchodech (1,95) v místě bydliště. Hodnota SD je v uvedených případech dosti vysoká. Nízký je i údaj týkající se mluvního kontaktu s učiteli (1,91); zde je však homogenita odpovědí naopak vysoká.

Dosud uvedené roviny nízkého užití A jsou ve značné míře ovlivňovány zmíněnými „objektivními“ faktory. Překvapivě nízké údaje se však vztahují i k komunikaci se sourozenci a také „privátní“ oblasti „přemýšlení“ a „snění“ (dokonce i u podskupiny žáků aromunského původu pouze 2,22 a 2,10). Na relativně nízkých pozicích se pak A nachází i v rámci užití při hněvu a klení (zejména u dívek).

Pokud jde o komparaci vzhledem k pohlaví respondentů: i když rozdíly nejsou v rámci všech 15 otázek zcela průkazné, v 10 otázkách z 15 a také celkově udali vyšší míru užití aromunštiny chlapci. Největší rozdíl byl zjištěn u otázky 14 (hněv, klení) – CH: 2,61; D: 1,90). Pozoruhodná je i vyšší míra užití aromunštiny v hovoru s prarodiči u chlapců – nejvýše u žáků aromunského původu (CH: 4,67, D: 4,14).

¹⁶¹ „Mimo školu“ více – průměr 2,26 (!); tento posun lze zaznamenat u všech sledovaných skupin.

Při porovnání jazykového pozadí respondentů jsou údaje získané od žáků z A, resp. A/M rodin v řadě domén logicky nejvyšší. Zřejmý je výrazný rozdíl, zjištěný (Tabulka 1, řádek 16) u skupiny žáků s M matkou (2,17) v protikladu k respondentům s M otcem (1,37). Tato disproporce je však vysvětlitelná skutečností, že zatímco manželství makedonských otců byla prakticky endogamní, většina aromunských otců vstoupila do manželství s Makedonkou.¹⁶² To také do značné míry komplikuje možnost sledování vlivu národnosti rodičů v etnicky/jazykově smíšených manželstvích na (ne)předávání aromunského jazyka dětem (tato otázka by si zaslouhovala ještě detailnější výzkum).¹⁶³ Za zmínku stojí i otázky 14 a 15 (přemýšlení, snění), kde jsou údaje týkající se „užití“ aromunštiny u žáků ryze A původu nižší nežli u skupiny A/M původu.

Propočet „směrodatné odchylky“ (SD), hodnotící míru rozptýlu odpovědí a tedy jejich větší či menší nejednotnost, v podstatě potvrdil spíše nízkou homogenitu odpovědí. Relativně nejnižších odchylek (ale u celku i tak kolem cca 50 %) od průměru bylo dosaženo v rodinných doménách (komunikace s rodiči, prarodiči či sourozenci); dosti vysokou míru homogenity však vykazaly i některé situace se spíše nízkým užitím A, jako např. kontakt na úřadech a obchodech v místě bydliště. Naopak vysokých hodnot SD (a tedy nesourodého postojů zkoumaného vzorku) bylo dosaženo u subtilních rovin „přemýšlení“ a „snění“.

U respondentských skupin dle jazykového pozadí (A; A/M; M) resp. jazykového pozadí rodičů je pak SD obecně mnohem nižší a homogenita odpovědí výrazně vyšší.

Zajímavá zjištění přináší i sledování hodnot „mediánu“, vypovídající o „střední hodnotě“ sledovaného jevu jiným způsobem nežli průměr.

¹⁶² Srov. pozn. 135. Podle údaje aromunského informátora (2011 – výzkum L. Š.) „... se stalo v posledním desetiletí hanbou, mít za ženu Aromunku“. (Otázkou ovšem zůstává, kam se hypotetické kruševské Aromunky „ztratily“?)

¹⁶³ K tématu: „Makedonie je stále společností, ve které dominují muži – a tak tedy mohou existovat aromunští manželé makedonských manželek, kteří registrují své rodiny jako „aromunské“ ačkoli děti, které se naučily mluvit na mateřském klíně, nemusí být schopny říci více než několik slov v řeči svých otců.“; T. WINNIFRITH, *The Vlachs of Macedonia*.

4.2.2 Podíl aromunštiny na celkových jazykových aktivitách¹⁶⁴ (sebehodnocení) (Dotazník 2, listopad 2011)

**TABULKA 4: „Podíl aromunštiny na všech mých hovorových aktivitách činí...“
(v procentech)**

	n	0 %	0–10 %	10–30 %	30–50 %	50–70 %	více než 70 %
celek	42	4,8	7,2	11,9	26,2	40,5	9,5
muži	18	5,6	5,6	11,1	33,3	44,4	–
ženy	21	4,8	9,5	9,5	23,8	38,1	14,3
pozadí A	13	–	–	–	30,8	61,5	7,7
pozadí M	8	12,5	37,5	25,0	12,5	12,5	–
pozadí A/M	21	4,8	–	14,3	28,6	38,1	14,3
matka A	14	7,1	–	–	28,6	57,1	7,1
matka M	28	3,6	10,7	17,9	25,0	32,1	10,7
otec A	31	–	–	3,2	32,3	51,6	12,9
otec M	9	22,2	33,3	22,2	11,1	11,1	–

Shrnutí:

Sloučená hodnota dvou nejvyšších procentuálních kategorií (tj. deklarovaný podíl užití aromunštiny na celkovém mluveném projevu vyšší než 50 %) dosáhla nečekaně vysokých hodnot. U sledovaného celku činila 50,0 %; vyšší byla u žen (52,4 %) nežli u mužů (44,4 %). Pouze ženy jsou také zastoupeny v kategorii „více než 70 %“.

Nejvyšších deklarovaných procentuálních hodnot mluveného slova bylo dosaženo u kategorie respondentů z aromunským jazykovým pozadím (69,2 %), resp. s aromunsky hovořící matkou/otcem (v obou případech přes 64 %). Také podíl (údajně) používané aromunštiny ve „smíšené“ kategorii A/M je překvapivě vysoký – 52,4 %). Pokud jde o porovnání dětí s A otcem a A matkou, jsou výsledky (součet dvou nejvyšších kategorií) takřka shodné (64,2 %, resp. 64,5 %).

Naopak žáci s deklarovaným makedonským jazykovým pozadím uvedli dle očekávání nejnižší hodnotu nadprůměrného užití aromunštiny (12,5 %). Stejně jako u jiných odpovědí byl zjištěn výrazný rozdíl mezi respondenty s makedonsky hovořící matkou (42,9 %) a otcem (11,1 %).¹⁶⁵ Vzhledem k možnému (pravděpodobnému) „přecenění“ subjektivně vnímané míry užití aromunštiny, resp. i nebezpečí eventuálního „observer’s paradox“ v intencích Williama Labova¹⁶⁶ by ovšem bylo třeba

¹⁶⁴ V průběhu „běžného“ týdne.

¹⁶⁵ Srov. pozn. 135. Při zohlednění prokázaného vysokého významu a vlivu prarodičů při mezigeneračním předávání aromunštiny a komunikaci v ní (srov. Tabulka 2) by bylo třeba blíže ověřit hypotézu o vlivu tradičního preferovaného patrilokálního řešení rezidence mladých manželů – tj. že společně s rodinou žijí častěji otcovi než matčini rodiče (za tuto inspiraci děkuji Markétě Vaňkové-Zandlové).

¹⁶⁶ Jde o nebezpečí toho, že respondenti (ať již záměrně či neúmyslně) přizpůsobují své odpovědi (předpokládaným) očekáváním dotazujícího se výzkumníka; William LABOV, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia 1972, s. 209.

provést detailnější, exaktnější a kontrolovatelnější měření a také podrobit validitu dat, zjištěných pomocí dotazníků, zúčastněným pozorováním a celkové výsledky blíže komparovat.¹⁶⁷

4.2.3 Recepce aromunské kultury a aktivní podílení se na ní¹⁶⁸

Sledována byla také sféra recepce aromunské kultury a její podíl v rámci aktivit dotazovaných žáků. Do této části byly zařazeny i některé jazykové domény – tato část dotazníků se tak zčásti doplňuje a prolíná s odd. 4.2.1.

TABULKA 5: „V uvedených situacích se mne týká...“
(pětibodová škála – průměr)¹⁶⁹

1 nikdy	2 občas	3 často	4 denně	5 velmi často; vždy						
				jazykové pozadí			matka		otec	
	celek	muži	ženy	A	A/M	M	A	M	A	M
n (celkem)	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
1/ čtu aromunské časopisy	2,27	2,21	2,31	2,60	2,40	1,55	2,33	2,17	2,54	1,45
SD	0,90	0,71	1,04	0,91	0,87	0,52	0,72	0,86	0,87	0,52
medián	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00	2,00	2,00	2,00	3,00	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	34	11
2/ čtu aromunské knihy	2,15	2,13	2,14	2,73	2,06	1,55	2,47	1,93	2,36	1,45
SD	0,84	0,85	0,88	0,88	0,58	0,82	0,74	0,69	0,77	0,82
medián	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00	1,00	2,00	2,00	2,00	1,00
n	47	17	27	14	22	11	14	32	37	11
3/ poslouchám aromunský rozhlas	2,36	2,47	2,26	3,14	2,36	1,36	3,00	2,06	2,76	1,36
SD	1,13	1,07	1,16	1,10	0,95	0,67	1,24	0,98	1,02	0,67
medián	2,00	3,00	2,00	3,00	2,50	1,00	3,00	2,00	3,00	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
4/ dívám se na aromunské televizní programy	2,69	2,58	2,79	3,27	2,84	1,55	3,20	2,49	3,14	1,45
SD	1,22	1,22	1,29	1,16	1,14	0,69	1,263	1,17	1,08	0,69
medián	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	1,00	,00	2,00	3,00	1,00
n	49	19	27	15	24	10	15	33	36	10
5/ zpívám aromunské písně	2,69	2,47	2,74	3,00	2,88	1,80	3,00	2,58	2,97	1,90
SD	1,23	1,02	1,35	1,13	0,90	1,69	1,13	1,28	1,00	1,66
medián	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	1,00	3,00	3,00	3,00	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
6/ aktivně se podílím na aromunské kultuře (člen pěvecké, taneční skupiny apod.)	2,16	2,42	2,03	2,40	2,36	1,36	2,40	2,09	2,46	1,36

¹⁶⁷ Případná realizace takového doplňujícího výzkumu je ovšem vzhledem ke specifické společenské atmosféře v Makedonii (v kontextu zdejší etnické problematiky obecně i „aromunské otázky“ zvláště) poměrně choulostivou záležitostí.

¹⁶⁸ Koncept dotazníku se mj. opírá o sociolingvistické výzkumy mezi velšsky hovořícími ve Walesu (D. SHARP et al., *Attitudes to Welsh and English in the Schools of Wales*) a galskou populací Skotska (N. DORIAN, *Language Death*, s. 180).

¹⁶⁹ Čím větší hodnota průměru, tím vyšší užití aromunštiny.

SD	1,12	1,22	1,09	0,99	1,22	0,67	0,99	1,17	1,12	0,67
medián	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,00	2,00	2,00	2,00	1,00
n	50	18	29	15	24	11	15	34	36	11
7/ korespondenci s rodinou a přáteli vedu v aromunštině	2,26	2,39	2,14	2,60	2,58	1,09	2,60	2,15	2,72	1,09
SD	1,14	1,24	1,06	1,12	1,06	0,30	1,12	1,13	1,00	0,30
medián	2,00	2,00	2,00	2,00	3,00	1,00	2,00	2,00	3,00	
n	45	18	25	15	19	11	15	29	31	11
8/ své osobní zápisky (poznámky, deník...) vedu v aromunštině	2,00	2,28	1,80	2,80	1,84	1,18	2,80	1,62	2,35	1,18
SD	1,11	1,18	1,04	1,15	0,96	0,40	1,15	0,86	1,14	0,40
medián	2,00	2,00	1,00	3,00	2,00	1,00	3,00	1,00	2,00	1,00
n	49	18	28	14	24	11	14	34	35	11
9/ počítám aromunsky	2,69	2,72	2,68	3,07	2,79	2,00	3,00	2,59	2,97	1,91
SD	0,98	0,89	1,09	0,73	0,88	1,18	0,88	1,02	0,79	1,22
medián	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	2,00	3,00	3,00	3,00	2,00
n	47	18	27	14	23	10	14	32	34	11
10/ modlím se aromunsky	1,72	1,89	1,63	2,14	1,74	1,10	2,14	1,56	1,97	1,09
SD	0,93	1,13	0,79	1,17	0,81	0,32	1,17	0,76	0,97	0,30
medián	2,00	2,00	1,00	2,00	2,00	1,00	2,00	1,00	2,00	1,00
n	50	18	29	14	25	11	14	35	36	11
11/ telefonuji aromunsky	2,14	2,08	2,12	2,57	2,20	1,45	2,50	2,00	2,44	1,45
SD	0,88	0,73	0,90	0,85	0,80	0,69	0,94	0,83	0,76	0,69
medián	2,00	2,00	2,00	2,50	2,00	1,00	2,50	2,00	2,50	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
12/ hovořím aromunsky s cizími osobami o kterých vím, že mluví aromunsky	2,32	2,21	2,36	2,80	2,38	1,55	2,80	2,16	2,61	1,45
SD	1,06	1,03	1,13	1,26	0,83	0,82	1,26	0,90	1,02	0,82
medián	3,00	3,00	2,00	3,00	3,00	1,00	3,00	2,00	3,00	1,00
n	50	19	28	15	24	11	15	34	36	11
13/ hovořím aromunsky s Aromuny odjinud než z Kruševa	2,30	2,21	2,36	2,73	2,25	1,82	2,67	2,15	2,50	1,82
SD	1,02	0,98	1,10	1,10	0,68	1,33	1,18	0,93	0,88	1,33
medián	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00	1,00	3,00	2,00	2,00	1,00
n	50	18	29	14	25	11	14	35	35	11
14/ hovořím aromunsky i v přítomnosti pouze makedonsky mluvících	2,09	2,19	1,97	2,50	2,02	1,73	2,50	1,96	2,26	1,73
SD	1,19	0,99	1,24	1,22	1,16	1,19	1,22	1,17	1,20	1,19
medián	2,00	2,25	1,00	3,00	2,00	1,00	3,00	2,00	2,00	1,00
n	49	18	29	14	24	11	14	34	35	1
15/ používám aromunštinu, aby mi druzí nerozuměli (tajný jazyk)	2,61	2,44	2,76	2,93	2,79	1,82	2,79	2,53	2,94	1,82
SD	1,06	1,04	1,06	1,00	0,78	1,33	1,12	1,05	0,76	1,33
medián	3,00	2,50	3,00	3,00	3,00	1,00	3,00	3,00	3,00	1,00
n	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
16/ celek	2,30	2,31	2,28	2,75	2,37	1,53	2,68	2,14	2,60	1,50
SD	1,08	1,02	1,12	1,07	0,97	0,92	1,09	1,03	1,00	0,92
medián	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00	1,00	3,00	2,00	3,00	1,00

Shrnutí:

Při pohledu na Tabulku 5 a její srovnání s Tabulkou 1 vyvstanou (ve srovnání s jazykovou sférou) nižší hodnoty kulturní recepce.¹⁷⁰ Udané průměrné hodnoty se většinou pohybují mezi 2,00–2,50. Sférami s nejvyšší rovinou recepce A jsou „TV programy“,¹⁷¹ „zpěv aromunských písní“ a „počítání v aromunštině“ (vše 2,69); dále i užití A jako „tajného jazyka“ (2,61).¹⁷² Relativně nízké hodnoty, zjištěné v kontextu recepce A periodik a knih, mohou být zčásti ovlivněny i skutečností, že jsou (na rozdíl od makedonských) tištěny v latině.¹⁷³

V souvislosti s pohlavím respondentů je (pokud jde o všech 20 otázek) u většiny otázek míra odpovědí CH a D takřka identická či podobná. Přesto však je možno upozornit na některé výraznější odchylky např. v souvislosti s vyššími údaji chlapců pokud jde o aktivní podíl na A kultuře (CH: 2,42; D: 2,03) či vedení osobních zápisů v A (CH: 2,28; D: 1,80). Naopak dívky používají A častěji než chlapci jako „tajný jazyk“ (CH: 2,44; D: 2,76).

Porovnání jazykového pozadí respondentů potvrdilo očekávané výsledky. Nejvyšších hodnot bylo (dle očekávání) dosaženo u žáků s A jazykovým pozadím; některé – např. recepce aromunského vysílání rozhlasu a televize – dokonce překročily hodnotu 3,00 (tj. „recipuji často“). Na nejvyšších místech umístil „poslech TV“ (3,27), „poslech rozhlasu“ (3,14) a „počítání“ (3,07). Celkově ovlivnil ve sledované kulturní oblasti „čistě aromunský“ původ výši udaných výsledků prakticky v totožné míře, jako tomu bylo u domén jazykové komunikace (srov. řádky 16 v Tabulkách 1 a 5). Žáci se smíšeným jazykovým pozadím udali v průměru o něco nižší čísla; žáci makedonského původu pak výrazně nižší – zde mj. příznačně vysoké hodnoty u: „zpěv písní“ (1,80) a „tajný jazyk“ (1,82) při mimořádně velké heterogenitě respondentů. Stejně jako v Tabulce 1, i v Tabulce 5 (řádek 16) se projevila výrazně nižší (1,50) míra recepce A u žáků s M matkou ve srovnání s recipienty s M otcem (2,14), související se skutečností, že makedonské matky žily často v etnicky smíšeném manželství, otcové nikoli.

SD (v rámci sledovaného celku) vykazuje spíše střední až vysokou míru nejednotnosti (SD se blíží či dokonce překračuje 50 % průměru) – např. u „podílení se na A kultuře“. Výjimkou jsou např. četba knih, poslech A programu televize a některé roviny hovoru v A (otázky 12, 15), ve kterých respondenti udali vyšší míru homogenity. U žáků s A původem je celkově jednotnost odpovědí mnohem vyšší; to samé (většinou) „zrcadlově“ platí i o žácích M původu – s výjimkou otázek s relativně vyšší mírou užití A (otázky 5, 14, 15), kde nesourodost vzrůstá.

O „středním“ trendu sledovaného jevu pak vypovídají dosažené hodnoty mediánu.

¹⁷⁰ V daném kontextu je možno zjistit podobnost s řadou dalších minoritních populací Evropy, např. Lužickými Srby (L. ŠATAVA, *Sprachverhalten und ethnische Identität*, s. 51 aj.) či Gaely (K. MacKINNON, *Scottish Gaelic Today*, s. 513).

¹⁷¹ Podle informace (2011 – výzkum L. Š.) aromunské redakce makedonské státní televize ve Skopji sleduje její vysílání v Makedonii zhruba 10 tisíc osob, spolu s diváky v Albánii a Řecku pak celkem 40 tisíc diváků.

¹⁷² Do jisté míry i u žáků „makedonského“ původu.

¹⁷³ Inspirováno úvahou Markéty Vaňkové-Zandlové.

5. Subjektivní etnicko-kulturní postoje a hodnocení

TABULKY 6, 7: Subjektivní etnicko-jazykové a kulturní postoje a hodnocení
(etnická identita; pocítovaná míra významu zachování aromunštiny a aromunské kultury; vlastní znalost aromunštiny, resp. makedonštiny; národní situace Aromunů)
(sedmibodová škála – průměr)

1 2 3 4 5 6 7
 NEJNIŽŠÍ HODNOTA NEJVVYŠŠÍ HODNOTA

Dotazník 1 (květen 2011)

				jazykové pozadí			matka		otec	
	celek	muži	ženy	A	M	A/M	A	M	A	M
n (celkem)	17	9	7	3	5	9	4	11	8	7
n	17	9	7	3	5	9	4	11	8	7
I.: „Jak silně se cítíte jako Aromun/Aromunka?“	5,47	5,56	5,14	7,00	3,20	6,22	6,25	4,91	7,00	3,86
SD	2,21	2,19	2,48	–	2,28	1,56	1,50	2,47	–	2,34
medián	7,00	7,00	7,00	7,00	3,00	7,00	7,00	7,00	7,00	3,00
n	17	9	7	3	5	9	4	11	8	7
II.: „Jak silně se cítíte jako Makedonec/Makedonka (nehledě na státní občanství)?“	6,53	6,67	6,29	5,67	7,00	6,56	5,50	6,82	6,25	6,71
SD	0,72	0,71	0,76	0,58	–	0,73	0,58	0,41	0,71	0,76
medián	7,00	7,00	6,00	6,00	7,00	7,00	5,50	7,00	6,00	7,00
n	17	9	7	3	5	9	4	11	8	7
III.: „Jak významné je pro Vás zachování aromunského jazyka a kultury?“	6,18	6,22	6,00	7,00	5,00	6,56	6,50	5,91	7,00	5,29
SD	1,19	1,20	1,29	–	1,23	0,88	1,00	1,30	–	1,25
medián	7,00	7,00	7,00	7,00	5,00	7,00	7,00	7,00	7,00	5,00
n	17	9	7	3	5	9	4	11	8	7
IV.: „Jak hodnotíte Vaši znalost aromunštiny?“	5,35	5,22	5,43	7,00	3,80	5,67	6,25	5,00	6,63	4,00
SD	1,46	1,39	1,72	–	0,84	1,12	1,50	1,48	0,52	0,82
medián	6,00	5,00	6,00	7,00	4,00	6,00	7,00	5,00	7,00	4,00
n	17	9	7	3	5	9	4	11	8	7
V.: „Jak hodnotíte Vaši znalost makedonštiny?“	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00
SD	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
medián	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00
n	17	9	7	3	5	9	4	11	8	7
VI.: „Jaká je podle Vašeho názoru celková situace Aromunů v Makedonii?“	6,06	6,22	5,71	6,00	6,80	5,67	5,25	6,18	6,00	6,29
SD	1,30	1,09	1,60	–	0,45	1,66	1,50	1,25	1,50	1,50
medián	7,00	7,00	6,00	6,00	7,00	7,00	6,00	6,00	6,00	7,00

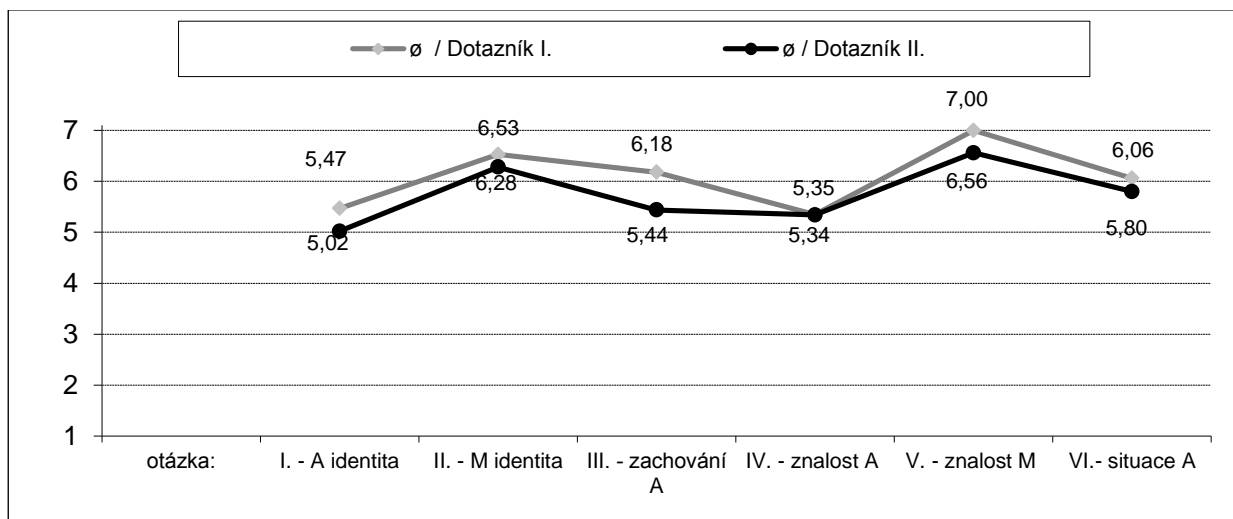
Dotazník 2

(listopad 2011)

				jazykové pozadí			matka		otec	
	celek	muži	ženy	A	A/M	M	A	M	A	M
n (celkem)	51	19	29	15	25	11	15	35	37	11
n	50	19	28	15	25	10	15	34	37	11
I.: „Jak silně se cítíte jako Aromun/Aromunka?“	5,02	5,05	5,00	6,67	5,44	1,50	6,33	4,41	6,24	1,45
SD	2,39	2,30	2,43	0,62	2,00	0,97	1,59	2,49	1,23	0,93
medián	6,00	6,00	6,50	7,00	6,00	1,00	7,00	5,00	7,00	1,00
n	50	19	28	15	25	10	15	34	37	11
II.: „Jak silně se cítíte jako Makedonec/Makedonka (nehledě na státní občanství)?“	6,28	6,37	6,21	5,93	6,20	7,00	6,20	6,41	6,03	7,00
SD	1,09	0,76	1,29	1,28	1,08	–	1,01	0,99	1,17	–
medián	7,00	7,00	7,00	6,00	7,00	7,00	7,00	7,00	6,00	7,00
n	49	19	28	15	25	10	15	34	37	11
III.: „Jak významné je pro Vás zachování aromunského jazyka a kultury?“	5,44	5,42	5,43	6,20	5,68	3,70	6,20	5,15	6,05	3,73
SD	1,66	1,46	1,83	0,94	1,49	1,77	0,94	1,81	1,20	1,68
medián	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00	3,50	6,00	5,50	6,00	4,00
n	49	19	28	15	25	10	15	34	37	11
IV.: „Jak hodnotíte Vaši znalost aromunštiny?“	5,34	5,26	5,29	5,93	5,56	3,90	5,73	5,21	5,92	3,64
SD	1,72	1,48	1,92	0,96	1,66	2,08	1,53	1,81	1,16	2,16
medián	6,00	5,00	6,00	6,00	6,00	3,50	6,00	5,50	6,00	3,00
n	49	19	28	15	25	10	15	34	37	11
V.: „Jak hodnotíte Vaši znalost makedonštiny?“	6,56	6,32	6,82	6,47	6,44	7,00	6,67	6,59	6,51	7,00
SD	1,03	1,20	0,61	1,06	1,19	–	0,82	1,05	1,02	–
medián	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00
n	49	19	28	15	25	10	15	34	37	11
VI.: „Jaká je podle Vašeho názoru celková situace Aromunů v Makedonii?“	5,80	5,37	6,04	6,20	5,88	5,00	6,20	5,68	6,14	4,91
SD	1,54	1,80	1,35	1,26	1,33	2,16	1,26	1,63	1,25	2,07
medián	7,00	6,00	7,00	7,00	7,00	5,50	7,00	6,50	7,00	5,00

Diagram 1 k Tabulkám 6 a 7

Komparace údajů celku respondentů (Dotazník I.; Dotazník II.)
– průměr odpovědí

Shrnutí:

Srovnání dvou linií grafu, zobracujících údaje získané v Dotazníku 1 a Dotazníku 2 (realizovaných v jiných termínech a s rozdílnými žákovskými skupinami) ukazuje, že zjištěná data se téměř absolutně kryjí. Tuto skutečnost je možno chápat jako významný verifikační činitel.

Ze statistického hlediska je pozoruhodné, že hodnota mediánu v Tabulkách 6 a 7 je většinou vyšší než průměr příslušného zjištění – tj. většina respondentů má ke sledovanému jevu „pozitivnější“ postoj nežli naznačuje průměr.

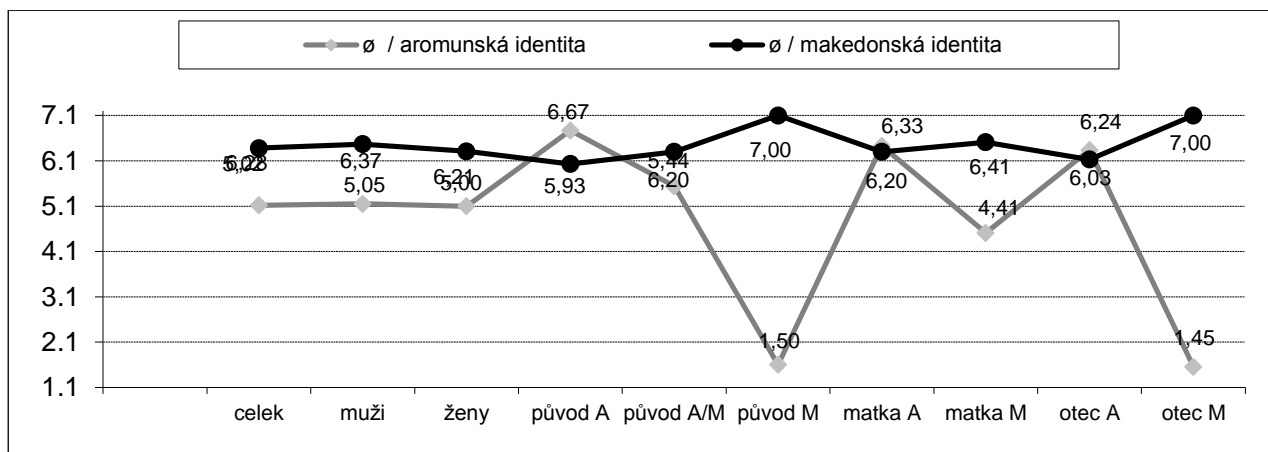
Vzhledem k výrazné shodě obou výsledků (a menšímu počtu respondentů v Dotazníku 1) jsou dále blíže analyzovány pouze výsledky Dotazníku 2.

Etnická identita

Dotaz I.: „Jak silně se cítíte jako Aromun/Aromunka?“

Dotaz II.: „Jak silně se cítíte jako Makedonec/Makedonka (nehledě na státní příslušnost)?“

Diagram 2 k Tabulce 7

Dotazy I., II.:

Výsledky dotazníku jasně ukázaly převahu makedonské identity (MI) nad aromunskou identitou (AI) téměř ve všech skupinách. Výjimkami jsou subskupina žáků s plně A jazykovým pozadím (zde výrazný rozdíl ve prospěch AI: 6,67 v porovnání s MI: 5,93), resp. subskupiny s A matkou či otcem (zde oproti MI jen malé rozdíly). Je však třeba připomenout již zmíněnou (statistickou výpověď limitující) skutečnost problematického etnického sebevymezení se Aromunů.

Mimořádně nízká je dle očekávání míra aromunského uvědomění u žáků, deklarujících M původ. U této skupiny je nápadný daleko nižší vliv M matky (ve srovnání s M otcem) na pokles „aromunské identifikace“.¹⁷⁴

Pokud jde o srovnání odpovědí obou pohlaví (CH, resp. D), nejsou v kontextu A a M identity výraznější rozdíly. Dívky však vykazaly o něco vyšší hodnotu SD.

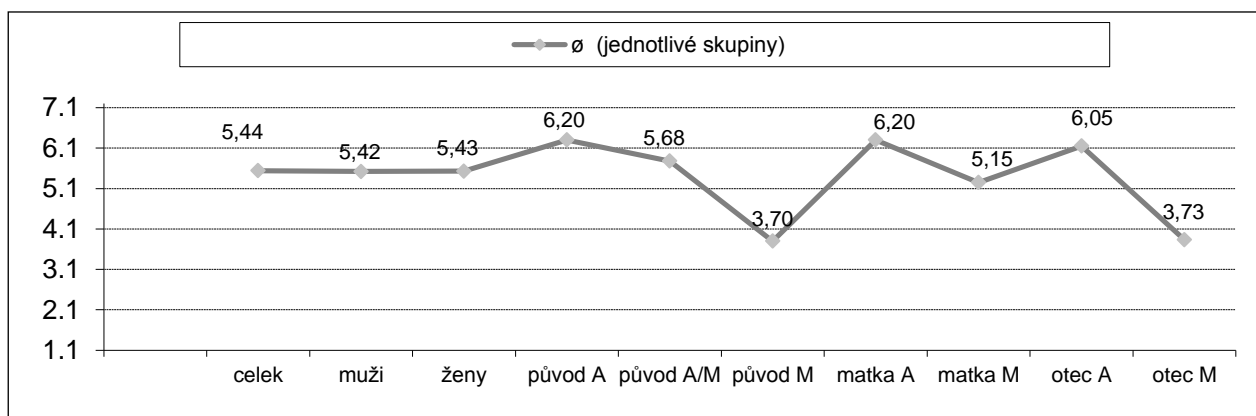
Právě tato míra rozptýlu odpovědí a tedy ne/jednotnosti souboru respondentů ukazuje na řadu rozdílů. V rámci celku respondentů je SD vysoké ve vztahu k A a nízké ve vztahu k M. U výběrových skupin A či M jazykového pozadí je míra SD obecně malá (tj. vysoká homogenita odpovědí), u žáků „smíšené“ skupiny A/M potom (pouze vzhledem k A) středně vysoké.

¹⁷⁴ Srov. pozn. 135.

5.2 Pociťovaná míra významu zachování aromunštiny a aromunské kultury

Dotaz III.: „Jak významné je pro vás zachování aromunského jazyka a kultury?“

Diagram 3 k Tabulce 7

Dotaz III.:

Průměrné hodnoty, udané respondenty v rámci této otázky, jsou poměrně značně vysoké – vypovídají ovšem pouze o deklarované abstraktní míře zájmu o zachování aromunského jazyka a kultury.¹⁷⁵ Nejvyšší hodnoty udali žáci ryze „aromunského“ původu. Podstatně nižší čísla byla dosažena v rámci subskupiny žáků M jazykového pozadí, resp. u respondentů s M otcem.¹⁷⁶

Průměr odpovědí v kontextu obou pohlaví je shodný; medián u chlapců je však 5,00, u dívek 6,00.

Homogenita odpovědí je většinou značně vysoká, vůbec nejvyšší u skupiny s A jazykovým pozadím a rodiči. Podstatně vyšší nejednotnost ve vztahu k otázce pak lze doložit mezi žáky M jazykového původu, resp. s M otcem či matkou.

¹⁷⁵ V daném kontextu je možno ve vztahu k jazyku rozlišit tři komponenty: poznání (Cognition), pociťové naladění (Affect) a ochotu k akci (Readiness for Action); Icek AJZEN, *Attitudes, Personality and Behaviour*, Milton Keynes 1988, s. 20–23; Milton J. ROSENBERG – Carl I. HOVLAND, *Cognitive, affective and behavioural components of attitudes*, in: Carl I. Hovland – Milton J. Rosenberg (eds.), *Attitude Organisation and Change*, New Haven 1960 – cit. dle Colin BAKER, *Attitudes and Language*, Clevedon – Philadelphia – Adelaide 1992, s. 13. Právě míra posledně jmenovaného volního faktoru je pro přetrvání etnicko-jazykové pospolitosti rozhodující.

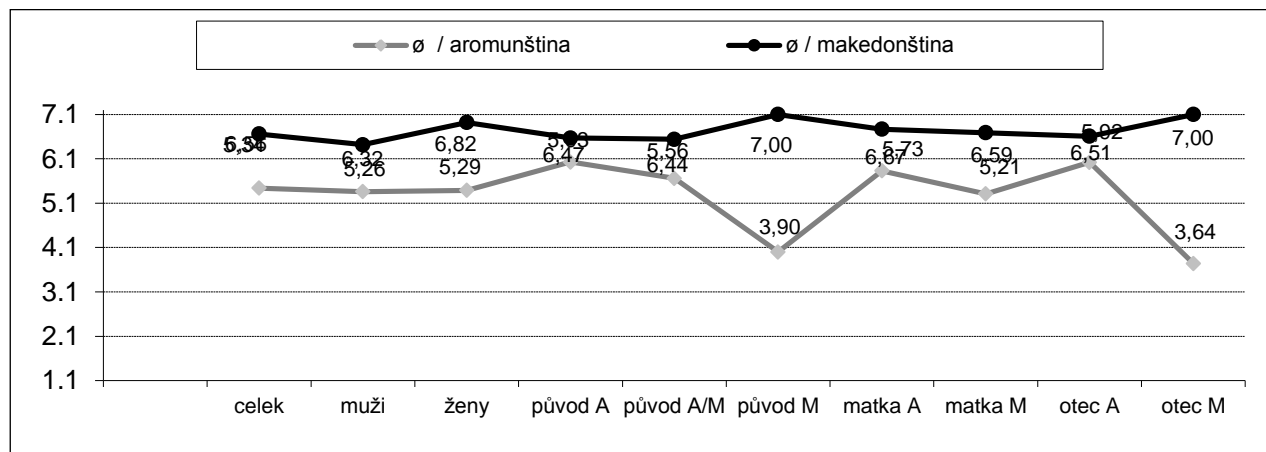
¹⁷⁶ Pokles linie grafu u žáků s M matkou je opět výrazně nižší než u respondentů s M otcem; srov. Diagram 2 k Tabulce 7.

5.3 Subjektivní hodnocení vlastní znalosti aromunštiny, resp. makedonštiny

Dotaz IV.: „Jak hodnotíte vaši znalost aromunštiny?“

Dotaz V.: „Jak hodnotíte vaši znalost makedonštiny?“

Diagram 4 k Tabulce 7

Dotazy VI., V.:

Dotazy, zaměřené na tzv. autostereotyp dotazovaných, jsou ze sociolingvistického hlediska významné. Obsahují v sobě totiž kombinaci subjektivně vnímaných jazykových schopností stejně jako komponenty postoje/vztahu („attitude“) k řeči a její vitality.

Sebehodnocení jazykové kompetence (v aromunštině i makedonštině) ukázalo značné rozdíly mezi hodnocením obou jazyků. Vlastní znalost makedonštiny je všemi jednotlivými respondentskými kohortami hodnocena velmi vysoko (mezi 6,32–7,00); žáci „makedonského“ původu udali jen o něco vyšší hodnoty než respondenti „aromunského“ původu.

Naopak hodnocení vlastní znalosti aromunštiny se pohybuje u většiny respondentů výrazně níže než v případě makedonštiny – kolem 5,5 (nejvýše u kohorty „aromunského“ původu – 5,93). U žáků „makedonského“ původu pak linie grafu výrazně klesá (až k 3,64).

Mezi 49 žáky, kteří zodpověděli uvedené dvě otázky, se však nicméně našlo pět respondentů, hodnotících svou znalost aromunštiny výše nežli znalost makedonštiny (čtyřikrát o jeden bod, jednou dokonce o dva). Dalších 16 respondentů považuje svou znalost obou jazyků za srovnatelnou.

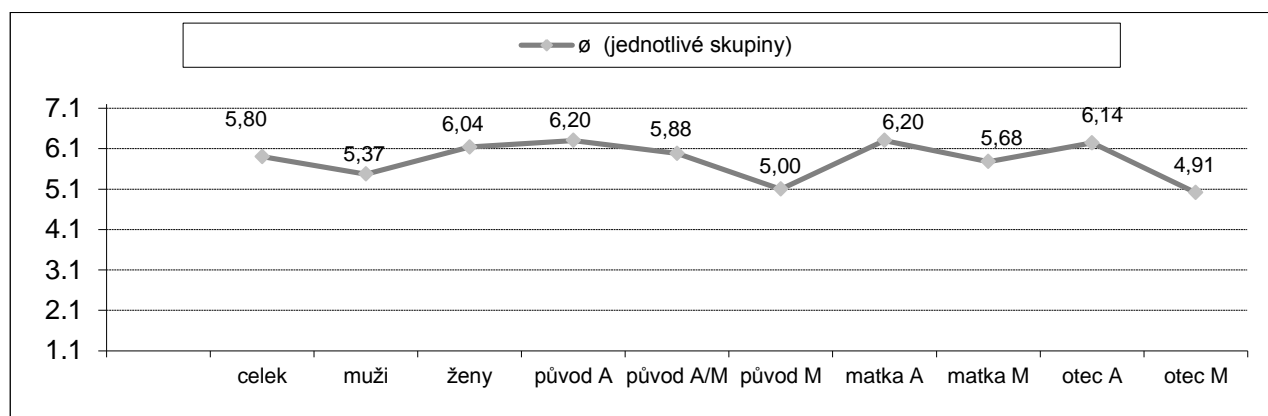
Pokud jde o homogenitu odpovědí, je v případě M vysoká; pokud jde o A, jsou hodnoty SD výrazně vyšší.

Pokud jde o hodnocení znalosti M, je medián ve všech případech 7,00.

5.4 K národní situaci Aromunů

Dotaz VI.: „Jaká je podle Vašeho názoru situace Aromunů v Makedonii?“

Diagram 5 k Tabulce 7

Dotaz VI.:

Hodnocení celkové situace Aromunů v rámci Makedonie přineslo relativně vysoké hodnoty, pohybující se kolem osy 6,00. Do jisté míry překvapivým zjištěním je skutečnost, že žáci makedonského původu nahlíží na národní situaci Aromunů jako na méně uspokojivou než respondenti „aromunských“ kohort. Jistým limitujícím faktorem této otázky může být její „abstraktní“ charakter.

Při srovnání pohlaví jsou o něco kritičtější a nejistější (vyšší míra SD) jsou v daném kontextu chlapci.

Míra homogenity odpovědí je vcelku vysoká.

Medián je ve všech případech vyšší než průměr.

6. Závěr

Kvantitativní sociolingvistický dotazníkový průzkum (2011) některých aspektů současné etnojazykové situace mezi aromunskou mládeží v makedonském městě Kruševu potvrdil řadu předpokládaných faktů a hypotéz.

Jedná se zejména o výraznou dominanci makedonštiny nad aromunštinou nejen v praktické sféře (velká část jazykových domén), ale i v rámci jazykových postojů a autostereotypu. Přes výrazný trend jazykové asimilace aromunštiny v Kruševu se však mezi sledovanou částí zdejší mládeže nepotvrdily její naprostá neznalost ani nulová komunikace v tomto jazyce. Statistické zpracování průzkumu naopak současně prokázalo i některá relativně „silná místa“ aromunštiny.

Specifická je rovina etnické sebeidentifikace a určení „mateřského jazyka“, kde u většiny respondentů aromunského původu převažuje příklon k „makedonské“ orientaci.

Zjištěny byly současně zásadní rozdíly mezi jednotlivými respondenty, zejména v závislosti na „rodném jazyku“ rodičů, méně již na pohlaví či dalších aspektech. Vysoce sdělná zjištění přinesl i výpočet (ne)stejnorodosti odpovědí (SD).

Přes určitý pokrok na poli užití v kulturní oblasti v minulých dvou desetiletích zůstává i v Makedonii aromunština stále výhledově výrazně ohroženým jazykem. K bližší konkretizaci aktuálního stavu se snaží přispět i tento text, jenž je vůbec prvním pokusem zachytit dnešní sociolingvistickou situaci mezi aromunskou populací (zejména mládeží) v Makedonii. Publikovaná zjištění by se mohla stát i materiálem či podkladem v rámci etnojazykových revitalizačních snah.

SUMMARY

This quantitative sociolinguistic questionnaire survey conducted among the pupils attending lessons of the Aromanian (Vlach) language at a primary school in Kruševo (Macedonia) was the first attempt ever to capture fixed data concerning the current sociolinguistic situation among the Aromanian population (particularly the young generation) in this country.

At present Macedonia is the only state which grants the Aromanian ethnic group certain rights in the area of using Aromanian in education and media. Despite this fact, the ongoing ethnic and linguistic assimilation of the Aromanians, who, moreover, live in a number of separate enclaves in this country, is under way here as well as elsewhere.

In terms of the current use, survival, and vitality of the Aromanian language, the town of Kruševo seems the most important of all these enclaves. At the time of the survey (2011) lessons in Aromanian language at the primary school here were attended by 135 pupils. The questionnaire survey among the pupils focused on:

- The rate of use of Aromanian in individual language domains;
- The proportion of Aromanian in the overall framework of speaking activities;
- The reception of Aromanian culture and active participation in this culture;
- Subjective ethnic, linguistic and cultural attitudes and assessments: ethnic identity; concern for maintaining the Aromanian language and culture; language competence (the Aromanian and Macedonian languages); assessing the ethnic situation of the Aromanians.

The results of the survey confirmed a number of assumed facts and hypotheses. There is, first of all, considerable domination of Macedonian over Aromanian not only in the practical sphere (comprising a large part of the language domains) but also within the language attitudes and autostereotyping. In spite of the distinct trend of language assimilation of the Aromanian language in Kruševo, the part of the observed young people of this town did not confirm the expected complete lack of competence and communication ability in this language. Statistic processing of the survey, however, showed some relatively strong points of Aromanian.

The level of ethnic self-identification and “native-tongue identification” is quite specific as most of the respondents tend towards the “Macedonian” orientation.

The survey also detected decisive differences among individual respondents, especially those connected with the “native tongues of the parents”; correspondence with gender and other factors were less important. Computing the (non)homogeneity of the answers (standard deviation) proved highly relevant as well.

Contrary to some progress made in using Aromanian in Macedonia over the past two decades, the language still remains strongly threatened even here. This work attempts to provide a more detailed and particular analysis of the current situation of the language. It could also possibly become a foundational material for ethno-linguistic revitalisation efforts.

